

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNDE KIRGIZLARIN TESİRLERİ
(1700-1878)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Abdrasul İSAKOV

BURSA 2007

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNDE KIRGIZLARIN TESİRLERİ
(1700-1878)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Sezai SEVİM

Abdrasul İSAKOV

BURSA 2007

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda 700542005 numaralı Abdrasul İsakov'un hazırladığı "Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878)" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı,/...../ 20... günü-.....saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın çalışmasının olduğuna ile karar verilmiştir.

İmza
Başkan

İmza
Üye (Danışman).....

İmza
Üye.....

...../...../ 20.....

ÖZET

“Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878)” isimli yüksek lisans çalışmasında, 1700-1878 yılları arası Doğu Türkistan’daki siyasi olaylarda Kırgızların tesirleri araştırılmak istenmiştir. Tez: “Doğu Türkistan Hakkında Genel Bilgi”, “Doğu Türkistan’da Baskıncılara Karşı Mücadeleler”, “Doğu Türkistan’da Kırgızlar” ve “Doğu Türkistan’da Yapılan Mücadelelerde Kırgızlar” isimli dört başlıktan oluşmuştur.

Birinci bölümde, Sakalar devrinden XVIII. yüzyıla kadarki Doğu Türkistan’ın kısa tarihi, bölgeyi zapt etmiş olan Kalmuk ve Mançuların tarih sahnesine çıkmaları, ayrı ayrı ele alınmış ve ayrıca hocaların menşei ve Doğu Türkistan’da iktidara gelmeleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Tezimizin ikinci bölümünde ise 1700-1878 arasında Doğu Türkistan’da baskıncılara karşı yapılan mücadeleler kronolojiye uygun olarak verilmiştir. Kalmuklara karşı mücadeleler anlatılırken, hocaların iki klanla bölünmesi dikkat çekicidir. Ch’ing hükümetine karşı isyanlarda ise Hokand Hanlığı, mücadeleleri yönlendirici bir rol üstlenir. Böylece Hokand-Ch’ing ilişkilerinden karlı çıkan Hokand, Doğu Türkistan’ın 1865’te egemenliğine kavuşmasına yardımcı olur.

Üçüncü bölümde, kaynaklarda “Burut” adı ile bilinen Kırgızların, Doğu Türkistan’ın bir parçası olduğu, Kırgızların eskiden bu bölgelerde yaşadıkları, çeşitli dönemlerde göçler sonucu bölgeye yeni Kırgız göçlerinin olduğu, Kırgızların eskiden beri Doğu Türkistan’da etkili birileri oldukları ve siyasi olaylarda önemli rol oynadıkları anlatılmaya çalışılmıştır. Doğu Türkistan günümüz Kırgız Etnosu’nun oluşumunda da önemli rol almıştır. Bütün bunlar tezimizin konusu için de bir alt yapı oluşturur.

Tezimize güçlü bir zemin hazırladıktan sonra, son bölümde, Kırgızların 1700-1760 arasında Kalmuklara karşı yaptıkları mücadeleler, Ch’inglilere karşı ise isyanların önderleri sayılan hocalara verdikleri destek ve diğer yerel halklarla beraber omuz omuza bölgenin bağımsızlığı için nasıl savaştıkları ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlar, Doğu Türkistan, Boylar, Biy, İsyancılar, Ch’ing, Hocalar.

SUMMARY

In the master thesis named “Kyrgyz Influence in Eastern Turkestan History, (1700-1878)”, it is intended to research the influence of Kyrgyz in the political situation of Eastern Turkestan between the years 1700-1878. The thesis has been divided into four parts: “the general information about Eastern Turkestan”, “the struggle against the attackers”, “the Kyrgyz in Eastern Turkestan” and “the Kyrgyz in the Struggles in Eastern Turkestan”.

In the first part, the era from Sakas till the 18th century covering the short history of Eastern Turkestan, the appearance of Kalmuks and Manchus that have conquered the Eastern Turkestan and the background of Hocas and their position of power have been studied separately.

In the second part of the thesis, the fight against the attackers in Eastern Turkestan has been provided chronologically between the years 1700-1878. When describing the fights

against Kalmuks, it is worth to pay attention that the Hocas divided into two clans. In the rebellion against the government of Ch'ing, it seems that the state of Hokand Khan has directed the fights. Thus, the Hokand has benefited from the relationship Hokand-Ch'ing and has helped to win the freedom of Eastern Turkestan in 1865.

In the third part, it is pointed out that the Kyrgyz, the so-called "Burut" in resorces, is apart of Eastern Turkestan, have lived in those areas, several new Kyrgyz immigration processes happened in various periods, they played an important role in Eastern Turkestan for a long time in political life and in events in Eastern Turkestan. Additionally, the Eastern Turkestan has played an important role in the formation of Kyrgyz Etnos. All of these have formed a sub part in our thesis.

After forming a strong base for our thesis, in the last part, the fights of Kyrgyz against Kalmuks between 1700-1760, the supports provided to Hocas that the leaders of the rebellion against Ch'ings and the supports to native people of the area and how they fought together for the independence have been pointed out.

Keywords: Kyrgyz, Eastern Turkestan, Clans, Biys, Rebellions, Ch'ing, Hocas.

ÖNSÖZ

Doğu Türkistan, Asya kıtasının merkezi, kalbi ve mihveridir. Bu durumu itibariyle, tarihte Doğu Türkistan'a hakim olan devlet bütün Asya'ya hükmetmiştir. Çin'den ve Moğolistan'dan batıya doğru yapılan bütün genişleme hareketleri Doğu Türkistan üzerinden olmuş, bu ülke, tarihte siyasi, askeri faaliyetlerin hareket üssü ve ikmal merkezi olarak kullanılmıştır.

Tezimizin amacı, Kırgız tarihinde önemli yeri bulunan ama Kırgız tarih ilmine kazandırılmamış, günümüze kadar yeterince incelenmemiş olan, Doğu Türkistan'daki Kırgızların 1700-1878 yılları arasındaki tarihinin aydınlığa kavuşmasına, az da olsa katkı sağlamaktır.

“Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878)” isimli tezimizde, Kırgızların bölgedeki siyasi olaylardaki önemi ve onların sosyal hayatı anlatılırken, genel olarak Kırgız ve Rus dillerine kazandırılmış olan Çin kaynaklarından, Musa Sayrami, Muhammed Sadık Kaşgari gibi yerel alimlerin eserlerinden ve Kuropatkin, Kornilov, Robert Shaw ve Valihanov'un kitaplarından yararlanılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi ve aksamaması için, bazen parantez içinde açıklamalar yapılmıştır. Tezde bulunan tüm yanlış, eksik ve hatalar bize aittir.

Bana her konuda yardımcı olan, her zaman moral vererek motive eden hocam, danışmanım Uludağ Üniversitesi Öğretim Üyesi Sayın Yrd. Doç. Dr. Sezai SEVİM'e saygılarımı sunarım. Yine başta Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU olmak üzere, tüm hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca kaynak konusunda yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Üçler Bulduk ve arkadaşım Araş. Gör. Kayrat Tabaldiev'e de teşekkür ederim.

Bursa – 2007

Abdrasul İSAKOV

İÇİNDEKİLER

	Sayfalar
TEZ ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET.....	III
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİ

1. KAŞGARİYA’NIN KISA TARİHİ.....	9
2. KALMUKLAR VE MANÇULAR	14
A) Kalmuklar.....	14
B) Mançular.....	17
3. HOCALARIN MENŞEİ VE XVIII. YÜZYIL DOĞU TÜRKİSTAN’DA SİYASİ DURUM	21
A) Hocaların Menşei.....	21
B) Hocaların Bölgede İktidara Gelmeleri.....	23

II.BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN’DA BASKINCILARA KARŞI MÜCADELELER

1. KAŞGARİYA’DA CUNGARLARA KARŞI BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ	27
A) 1700-1720 Yıllarındaki Direnmeler.....	27
B) Danyal Hoca Dönemi (1720-1750).....	28
C) Yusuf Hoca İsyanı (1753-1755).....	29

D) Burhaneddin Hoca (1755-1759).....	32
2. CH'ING HANEDANI'NIN DOĞU TÜRKİSTAN'I ZAPTI	35
A) Ch'ing'in Cungarya'yı Zaptı.....	35
B) Baturhan Devleti.....	36
3. DOĞU TÜRKİSTAN'DA HOKAND-CH'ING İLİŞKİLERİ	40
A) Hokand-Ch'ing İlişkilerinin İlk Devresi (1755-1770).....	40
B) Doğu Türkistan'daki Siyasi Olaylarda Hokand Hanlığı'nın Etkisi.....	42
C) Aksakallık.....	46
4. İSYANLAR YÜZYILI (1765-1878).....	48
A) Üç Turfan İsyanı (1765).....	48
B) Zıyavuddin ile Turdumambet İsyanı (1815).....	50
C) Cahangir İsyanı (1824-1828).....	51
D) Yusuf Hoca İsyanı (1830).....	54
E) Yedi Hoca İsyanı (1847).....	55
F) Valihan Töre İsyanı (1855-1857).....	57
G) Uygur ve Döngenlerin İsyanı (1864-1866).....	59
H) Yakup Bey Devleti (1865-1878).....	63

III.BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA KIRGIZLAR

1. KIRGIZLAR VE DOĞU TÜRKİSTAN	69
A) Kırgızların Yenisey'den Batıya İlk Göçleri.....	69
B) Doğu Türkistan Kırgız Derjvası Dahilinde.....	71
C) Kırgızların Doğu Türkistan'a Gelmeleri.....	73
2. KIRGIZ YURDU OLARAK DOĞU TÜRKİSTAN.....	76
A) Hun Devleti Döneminde Kırgızlar.....	76
B) Doğu Türkistanlı Kırgızların Bölgedeki Önemi (IX-XIV).....	78
C) Günümüz Kırgız Etnosu'nun Oluşmasında Doğu Türkistan'daki Kırgızların Rolü.....	82

IV. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA YAPILAN MÜCADELELERDE KIRGIZLAR

1. KALMUKLARA KARŞI YAPILAN MÜCADELELERDE KIRGIZLAR.....	85
A) XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Siyasi Olaylarda Kırgızlar (1700-1755)....	85
B) Ancıyan Hanı Kubat Biy.....	89
2. KIRGIZ-CH'İNG DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ	93
3. CH'İNG'E KARŞI YAPILAN MÜCADELELERDE KIRGIZLAR.....	103
A) XVIII. Yüzyılın Ortasında Ch'ing'e Karşı Yapılan Mücadelelerde Kırgızlar	103
B) Ch'ing'e Karşı İsyanlarda Kırgızlar.....	108
C) Sadıkbek Han.....	116
D) Yedişehir Devleti Döneminde Kırgızlar.....	120
E) Doğu Türkistan'da Kırgızların Yaşadıkları Yerler ve Kırgızlarda Sosyal Hayat.....	124
SONUÇ.....	129
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	132
EKLER.....	147

KISALTMALAR

Kısaltma

a.g.e.
a.g.m.
ASAM
AVPRİ

BGU

bkz.
BSE.
c.
Çev.
Dok.
Düz.
g.
gg.
GRGO

h.
İA.
İAN Kir.

İns. Vost.
İRAN

İRGO

İYaL AN

İzd.
Kaz. SSR
Kırgızgosizdat
KGNU

KKTB

KNR
Kot.
Köç.
KTMÜ
MEB
MİKK

Nom.
Nu.
OON
s.
ss.
SON

SSR.

Bibliografiklik bilgi

Adı Geçen Eser
Adı Geçen Makale
Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (Çarlık Rusya Dış Politika Arşivi)
Bişkek Gumanitardık Universiteti (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Bakınız
Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi)
Cilt
Çeviren
Dokument (belge)
Düzenleyen
god (yıl)
godı (yıllar)
Gosudarstvennoe Russkoe Geografiçeskoe Obşestvo (Rusya Devlet Coğrafya Kurumu)
Hicri
İslam Ansiklopedisi
İzvestiya Akademi Nauk Kirgizskoy SSR (Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Mecmuası)
İnstitut Vostokovedenie (Şarkiyat Enstitüsü)
İnstitut Rossiyskiy Akademi Nauk (Rusya İlimler Akademisi Enstitüsü)
İmperatorskoe Russkoe Geografiçeskoe Obşestvo (Çarlık Rusya Coğrafya Kurumu)
İnstitut Gosudarstvennogo Yazıka i Literaturı Akademi Nauk (İlimler Akademisi Devlet Dil ve Edebiyat Enstitüsü)
İzdatelstvo (Yayınevi, matbaa)
Kazahskiy SSR (Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)
Kırgızskiy Gosudarstvenny İzdatelstvo (Kırgızistan Devlet Matbaası)
Kırgızskiy Gosudarstvenny Nasionalmy Universitet (Kırgız Milli Devlet Üniversitesi)
Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı (Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi Kaynakları)
Kitayskaya Narodnaya Respublika (Çin Halk Cumhuriyeti)
Kotorgon (Çeviren)
Köçürgön (Neşreden)
Kırgız-Türk Manas Üniversitesi
Milli Eğitim Basımevi
Materialı Po İstorii Kirgizov i Kirgizii (Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi ile İlgili Belgeler)
Nomer (Sayı)
Numara
Otdelenie Obşestvennyh Nauk (Sosyal Bilimler Dairesi)
Sayfa
Sayfalar
Seriya Obşestvennyh Nauk (İçtimai Bilimler Serileri), Akademi Mecmuası)
Sovet Sosyalist Respublikası (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)

SPb.	(Sank Peterburg) Saint Petersburg
TDİB.	Türkiye Diyanet İşleri Bakanlığı
TDTD.	Türk Dünyası Tarih Dergisi
Terc.	Tercüme Eden
TİKA.	Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı
TKAE.	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK.	Türk Tarih Kurumu
Tüz.	Tüzgön (Düzenleyen)
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
vd.	ve diğer
Vıp.	Vıpusk (Sayı)
vv.	vekah (yüzyıllar)
y.y.	Basım Yeri Yok

GİRİŞ

Tarihi eski dönemlere kadar dayanan Türkistan toprakları, tarihin ilk dönemlerinden beri Türklerin ana yurdudur. Orta Asya'nın büyük bölümünü oluşturan söz konusu alan, eski çağlardan beri Türklerin yerleşim merkezi olduğu için Türkistan olarak adlandırılmıştır. Özellikle de araştırmacılar tarafından tarihin ilk medeniyet merkezlerinden biri olduğu belirtilen Doğu Türkistan,¹ jeo-stratejik konumu itibariyle Batı ve Doğu kültürlerinin kaynaştığı bir alan olmuştur.

Doğu Türkistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri, Pakistan, Hindistan, Keşmir, Tibet, Moğolistan ve Çin ülkelerine komşudur. Bunun içindir ki, Doğu Türkistan'ın jeo-politik önemi büyüktür. Bu ülkelerle Doğu Türkistan'ın kara yolu bağlantısını sağlamak çok kolaydır. Tarihi İpek Yolu'nun önemli bir kısmı da bu bölgede bulunmaktadır.²

Coğrafi bakımdan Doğu Türkistan, kuzey yarım küresinde 34- 40'ncü enlemler ile 74- 95'inci boylamlar arasında kalır. Yüz ölçümü 1.824.418 km² (Çin kaynaklarında 1.646.800 km²) olup, alanın 1/3 çöller, 90.000 km² ormanlıklar, geri kalan kısmını tarıma elverişli topraklar ve dağlık bölgeler teşkil eder. Şıncan Uygur otonom bölgesi, Ch'ing'in 28 bölgesinin en büyüğüdür. Doğu Türkistan'da 8 bölge (Altay, Tarbagatay, Kumul, Turfan, Aksu, Kaşgar, Hotan ve Çiçek), 5 özerk alt bölge (İli Kazak bölgesi, Karaşar Moğol bölgesi, Sancu Huyzu Döngen bölgesi, Bayıngolin Moğol bölgesi ve Kızıl Su Kırgız bölgesi) vardır. Yüzölçümü doğudan batıya 1900 km², kuzeyden güneye 1500 km². Bölge etrafı dağlarla çevrilidir. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Altay Dağları, güneyinde Karakum Çölü ile Altın

¹ Doğu Türkistan tabiri Rusların Orta Asya'yı ele geçirmelerinden sonra, onlar tarafından ortaya atılmıştır. Önceleri buraya Altışehir (Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hotan, Uç Turfan, Kuça) olarak adlandırılmışken, Yakup Bek'in Turfan'ı ele geçirmesiyle Yedişehir olarak da adlandırılmıştır. Bazı kimseler Kurla (Karaşehir) şehrini yedinci şehir olarak kabul ederler. Doğu Türkistan'ın güneyine Avrupalılar "Kaşgariya" tabirini kullanmışlar. Çinliler eskiden Kaşgariya için Küçük Buhara anlamını veren "Nan-Lu" ve Uyguristan anlamına gelen "Hoybu", Cungariya için "Beylu" tabirlerini kullanmışlardır (Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 363- 364). Cengiz Han, Çagatay Han dönemlerinde Moğolca "Güney" anlamına gelen "Manglay Sübe" adı kullanılmıştır. Ch'ingliler 1878'de bölgeyi ikinci kere zapt ettikten sonra, "Yeni Sınır" manası taşıyan "Şıncan" ismini vermişlerdir ve bu isim günümüzde de kullanılmaktadır (Saparaliyev, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999, s. 41); Vahidi, bölge için Uyguristan adının kullanılmasının daha mantıklı olduğunu inanılır deliller ile ispatlamaktadır (Aşır, Vahidi, *Uyguristan, Treugolnik Geopolitiçeskogo Vzrıva (Kazakistan-Kitay-Rossiya. Proşloe i Nastoyaşee Pograniçnoy Problemi)*, İttipak-Edinstvo Gazetesi, Nom. 5 (12) Ekim, Bişkek 1995).

² Doğu Türkistan'dan geçen İpek Yolu istikameti ve güzergahları için ekler kısmına bkz.

Dağı (Kuenlun) ve Pamir Dağları yükselir. Ülkenin orta kısmında ise kendisinin boydan boya kesen Tanrı Dağı silsilesi, ülkeyi kuzeyde Cungarya veya İli, güneyde ise Tarım Havzası veya Kaşgariya olmak üzere iki önemli kısma ayırır. Yüksekliği 4000 mt civarında olan Tanrı Dağları'nın orta kısmında ise Turfan Çukurluğu (154m) yer alır.³ Bu dağ silsilesinin 1700 km² kısmı Doğu Türkistan'ın sınırları içerisinde kalır.

Tarım havzası 900.000 km² yüzölçümü ile ülkenin yarısından fazla bir alanını kapsar. Tanrı Dağları ile Karanlık Dağları arasında uzanan havzanın 500.000 km² alanı ile dünyanın en büyük çöllerinden biri olan Taklamakan Çölü oluşturur. Tarım Havzası'nın geri kalan kısmını 400.000 km² ziraata uygun topraklar oluşturur. Havzanın doğudan batıya mesafesi 1000 km². Havzanın denizden yüksekliği 280 ile 1300 mt arasında değişir. Tarım Havzası'nın su ihtiyacını bilhassa ziraata elverişli yerlerde Tarım Nehri karşılamaktadır.

Ülkenin ikinci büyük havzasını Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında kalan Cungarya Havzası oluşturur. Yaklaşık 600.000 km² olan Cungarya Havzası, Tarım Havzası'na nispetle daha küçük, fakat daha verimli topraklardan meydana gelir. Bunlara ilaveten ülkeyi komşu memleketler ile Uzakdoğu ülkelerine bağlayan kara ve demir yollarının bu havzadan geçmesi, diğer kısımlara nispeten bölgeyi her sahada kalkınmış duruma getirmiştir. Bugünkü Doğu Türkistan'ın başkenti Ürümqi de Cungarya Havzası içerisinde yer almıştır.

Dünyanın en yüksek dağlarının bulunduğu bu ülkenin karlı ve buzlu dağlarından büyük, küçük sayısız dereler, çaylar ve ırmaklar akar. Doğu Türkistan'da 320'den fazla nehir, 100'den fazla göl bulunmaktadır.

Bölge bilhassa yeraltı kaynakları bakımından fevkalade zengin bir ülkedir. Çin'de mevcut 148 madenin 118 çeşidi Doğu Türkistan'dan çıkarılmaktadır. Doğu Türkistan'da şimdiye kadar 5000 yerde maden ocağı işletmeye açılmış olup; Çin'deki toplam maden ocaklarının %85'ini teşkil eder. Yaklaşık 500 bölgeden "petrol", 30 bölgeden "doğalgaz" çıkarılmaktadır. Petrol rezervi 8 milyar ton olarak tespit edilmiştir. Çin'in kömür rezervinin yarısı Doğu Türkistan'dadır. Yıllık "altın" üretimi 360 kg. civarındadır. Uranyum, wolfram gibi stratejik madenlerle tuz ve renkli kristal taşları Doğu Türkistan'ın başlıca yeraltı ürünlerindedir. 150 bin km² tarım arazisine, bir o kadar ekilebilen toprağa ve 12 bin km² genişliğinde ormanlık alana sahip Doğu Türkistan yaylalarında 60 milyona yakın küçük ve büyükbaş hayvan beslenmektedir.⁴

³ Halk arasında burasının eskiden büyük bir iç deniz'in tabanı olduğu hakkında inanç var (Valihanov, 1985, 116).

⁴ Sinzyan-Uygurskiy Avtonomniy Rayon, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, c. XXIII, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova 1976, s. 442- 443.

Askeri strateji bakımından, doğuda Çin'e, batıda Rusya'ya açık olması, buna mukabil kuzey ve bilhassa güney hududlarında dünyanın en yüksek, en sarp dağları ile açık denizlere kapalı bulunması, bu memleketin yakın siyasi mukadderatı üzerinde birinci derecede amil olmuştur. Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi Doğu Türkistan, müdafaası kolay, emniyetli ve gayet mahfuz bir memleketdir. Çin ülkeyi üs olarak kullanmak üzere, birçok askeri hazırlıklar yapmış ve bazı tedbirler almıştır. Çin'in ağır harp sanayinin burada kurulması da sebepsiz değildir.⁵

Tezimizin amacı, jeo-stratejik önemi ölçülemez olan Doğu Türkistan'ın XVIII-XIX. yüzyıllardaki tarihini, o dönemdeki siyasi gelişmeleri ve olayları ayrıntıları ile vermek ve Kırgızların bu olaylardaki rolünü ortaya koymak, bazı çelişkili ve yanlış bilinen olayların gerçek yüzünü göstermeye çalışmaktır. Çünkü bazı eserlerde, XVIII-XIX. yüzyıl Doğu Türkistan'ın tarihi anlatılırken, ya Kırgızlardan ayrıntılı bahsedilmez ya da Kırgızların, Doğu Türkistan'ın zaptında Ch'inglilere yardım ettikleri anlatılır. Oysa olaylar, ideolojik yaklaşımlar etkisi ile yazılmış eserlerde anlatıldığı gibi gelişmemiş, bu dönemdeki siyasi ve sosyal hayatta Kırgızlar bölgenin kaderini değiştirecek nitelikte önemli roller oynamışlardır.

Çalışmada, Doğu Türkistan'ın XVIII-XIX. yüzyıl tarihinin seçilme sebebi, o devirde bölgenin bağımsızlığını kaybederek Kalmuk ve Ch'ing işgali altında olması, siyasi olayların hızlı gelişmesi ve cereyanıdır. Dolayısıyla, o işgaller nasıl gerçekleşti, bölgede ne gibi değişiklikler oldu, bu olaylarda Kırgızların rolü nasıldı ve günümüze kadar Doğu Türkistan'ın egemenliğine kavuşmadığının sebeplerini ortaya koymak istenmiştir. Diğer taraftan net bir tarih olarak 1700-1878 tarihlerinin seçilme nedeni ise, Doğu Türkistan'daki siyasi olaylarda (1700-1878) Kırgızların önemli rol oynamalarına rağmen, fazla bilinmemiş olmalarıdır. Timurlular döneminden (XIV. yy. sonları) itibaren Bulgaçı Boy Birliği altında bölgede kendilerini göstermeye başlayan Kırgızlar, Saidiye Hanlığı döneminde önce kendi hanlıklarını kurmaya çalışmışlar, sonraları da Doğu Türkistan'da askeri-idari alanda önemli makamlara gelerek hanlık içinde önemli bir siyasi güç haline gelmişlerdir.⁶ Kırgızların bölgede en etkili oldukları dönemler XVIII-XIX. yüzyıllar yani Doğu Türkistan'ın baskıncılar emrinde kaldıkları dönemlerdir. Bundan önceki ve sonraki dönemlere kıyasla Kırgızlar, 1700-1878 yılları arasında bölgede daha hareketli, daha dinamik, nüfus açısından da bir hayli kalabalık, siyasi olaylarda ve baskıncılara karşı mücadelelerde seçici roller üstlendikleri görülmektedir. Kırgız tarihinde Kubat Biy ile ilgili 1754-1755, Cahangir Hoca ile ilgili 1824-1828 ve

⁵ İlhan Musabay-Polat Turfani, *Doğu Türkistan// Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları 45, Seri I, Sayı A5, Ankara 1976, s. 1220.

⁶ *İstoriya Kirgizskoy SSR, (S Drevneyshih Vremen Do Seredinu XIX) V 5-ti Tomah*, Kırgızstan Yayınları, c. I, Frunze 1984, s. 393- 407.

Sadıkbek Han ile ilgili 1864-1865 hadiseleri dışında, bölgedeki Kırgızların durumu ve siyasi konumu fazla aydınlatılmamış durumdadır. Onun için bu hadiselerin öncesini ve sonrasını veya Kırgızların Doğu Türkistan'da etkili oldukları dönemi derleyip toplayarak düzene sokmaya gayret edildi. Yedişehir Devleti'nin yıkılmasından sonra, Türkistan'ın Ruslar ve Çinliler tarafından işgal edilerek paylaşılması, Kırgızların da Doğu Türkistan'daki etkisini azaltmıştır. Bundan dolayı tez tarihleri bölgenin Kalmuklar tarafından işgal edildiği 1700'ler ile Yedişehir Devleti'nin yıkıldığı veya Kırgızların Doğu Türkistan'daki etkilerinin azaldığı 1878 seneleri arası olarak seçildi. Bu konudaki çalışmayı yaparken, Çin ve Rus kaynaklarını ve bölgede yazılmış olan yerli kaynakları esas alarak bunları araştırma eserleriyle karşılaştırma yoluna gidildi.

Sovyet döneminde araştırmacılar, Kırgızların Doğu Türkistan tarihindeki yeri konusu ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Araştırmacıların bazıları objektif kriterleri kullanırken, bazıları Sovyetler Birliği dönemindeki baskılar sonucunda özellikle fizikî antropologların, arkeologların ve etnologların yönlendirmeleri ile gerçek dışı tezleri savunma mecburiyetinden dolayı bu şekilde hareket ettikleri görülür.⁷

Günümüzde XVIII-XIX. yüzyıl Doğu Türkistan'daki olaylarda Kırgızların nasıl bir rol oynadıklarını ele alarak araştıran ve işleyen geniş kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Kırgız ve Doğu Türkistan tarihleri ile ilgilenen araştırmacılar, daha çok kitaplarında bir bölüm boyutunda veya konuyla ilgili makalelerinde bazı bilgiler vermişlerdir. Bu araştırmacılar arasında, kuşkusuz konuyla yakından ilgili bilgiler veren, A. Baytur'dur. Baytur, Doğu Türkistan'da yetiştiği, yerel ve Çin kaynaklarına da ulaşabildiği için, güzel bir eser ortaya koymuştur. "Kırgız Tarihi Hakkında Dersler" adı altında ele alınan çalışma, güzel bir çalışma olmasına rağmen, Komünist Çin tesiri altında kalmaktan kurtulamamıştır.⁸ Suprunenko,⁹ Salahatdinova¹⁰ ve Kondratev¹¹ Çin ve Müslüman kaynaklarından konuyla ilgili birçok bilgiyi gün ışığına çıkarmışlardır. Bernştam,¹² Abramzon¹³ ve Klyaştorıny,¹⁴ Doğu Türkistan'da

⁷ S. Amanjalov, "Kazak Jerinde Bolğan Elder, Halıktar" (Kur:E. Akkoşkarov), *Kazak Tarihınan*, Jalın Yayınları, Almatı 1997, s. 105.

⁸ Anvar, Baytur, *Kırgız Tarihının Leksiyaları*, 2. Kitap, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992.

⁹ G. P. Suprunenko, *Materialı Po İstorii Kirgizov İz Kitayskih İstoçnikov XVIII-Naç. XIX vv.*, Frunze 1976; Suprunenko, *Kitayskie İstoçniki O Kirgızah v XVIII-XIX vv.*, Frunze 1979.

¹⁰ M. A. Salahatdinova, *Soçineniye Muhammed-Sadıka Kaşgari "Tazkira-i Hodcagan" Kak İstoçnik Po İstorii Kirgızov*, AN. Kirgizskoy SSR, Seriya Obşestvennih Nauk, c. I., Vıp. I., Frunze 1959, s. 93- 124; Salahatdinova, "Soobşeniya o Kirgızah v "Hidayat-Name" Mir-Hal Addina", *İzv. AN. Kirgizskoy SSR*, c. III. Vıp. 2. Frunze 1961, s. 133- 139.

¹¹ A. A. Kondratev, *İstoriceskiye Svedeniya O Kirgızah v Kitayskih İstoçnikah // Materialı Pervoy Vsesoyuznoy Nauçnoy Konferensii Vostokovedov*, Taşkent 1958, s. 935- 938.

¹² A. N. Bernştam, *Kırgızdardın Cana Kirgızstandın Tarihi Cana Arheologiyası Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 2004.

yaşayan Kırgızların tarihi, örf adet, gelenek göreneklere, onların kökeni ve yaşadıkları yerleri hakkında incelemeler yapmışlardır. Son dönemlerde bazı tarihçilerimiz araştırmalarında, Doğu Türkistan'daki Kırgızların bölgedeki önemini vurgulayan çalışmalar ortaya atmaya başladılar. Bunlardan Attokurov kendi çalışmalarında, Kırgızların bölgedeki rolünü ısrarla belirtmiştir.¹⁵ Diğer bir Kırgız tarihi uzmanı Saparaliev, Çarlık Rusya arşiv belgelerine dayanarak XVIII. yüzyıl ortalarında Doğu Türkistan'da cereyan eden siyasi olaylardaki Kırgızların önemini vurgulayan ve eski kitaplardaki yanlış görüşlerin düzeltilmesini hedefleyen birkaç makale yayımlamıştır.¹⁶ Rus tarihçilerinden Moiseev'in de, Rus arşiv belgelerine dayanarak yazdığı, Rusya ile Yedişehir Devleti arasında kalan Kırgızları anlatan makalesi bulunmaktadır.¹⁷ Yukarıda da görüldüğü gibi, Doğu Türkistan tarihindeki Kırgızların tesirleri daha yeterince aydınlatılmamış bir konudur.

Kırgız tarihi ile ilgili olarak, Çin yıllıkları oldukça zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Çinli tarihçiler özellikle coğrafi yakınlık açısından Kırgızlar hakkında sürekli bilgi vererek, doğudan ve batıdan gelen saldırılar sebebiyle Kırgızları tanıma mecburiyetini hissetmişlerdir. Bu mecburiyet karşısında farklı sülale tarihleri, Kırgızların tarihi ve sosyal yaşayışı ile ilgili birçok bilgi vermektedir. Gerek Sovyetler Birliği döneminde gerekse de bağımsızlık döneminden sonra "Materyaller" adı altında Kırgızistan'da Çin yıllıklarının önemli bölümleri tercüme edilmiştir. Tezimizde Kırgızlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının eklemeler yapılmış, düzeltilmiş son hali olan ve 2003 senesinde iki cilt halinde yayımlanan **"Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihy Bulaktarı"** kitabından yararlanıldı.¹⁸

Tezimizle ilgili önemli Ch'ing kaynakları aşağıdakilerdir:

¹³ S. M. Abramzon, *Kirgizskoe Naselenie Sinzyan-Uygurskoy Avtonomnoy Oblasti Kitayskoy Narodnoy Respublikil/ Trudi Kirgizskoy Arheologii-Etnografičeskoj Ekspeditsii*, Pod Redaksiyey G. F. Debesa. İzd. AN. SSSR, Moskva 1959, s. 332- 342; *Kirgizi i İh Etnogenetičeskie i İstoriko-Kulturnie Svyazi*, Frunze 1990; *Kirgiz Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekte*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1999.

¹⁴ S. G. Klyashtorniy, *Vostočnyy Türkestan Glazami Russkih Putişestvennikov* (Vtoraya Polovina XIX v.), Nauka, Alma-Ata 1988; S. G. Klyashtorniy, *Vostočnyy Türkestan Glazami Evropeyskih Putişestvennikov*, Nauka, Alma-Ata 1991.

¹⁵ S. Attokurov, *Taylak Batır*, Kırgız Millî Devlet Üniversitesi (KGNU) Yayınları, Bişkek 1994; S. Attokurov, *Kirgiz Sancırası*, Kırgızstan Yayınları, Bişkek 1995; S. Attokurov, *XVIII Kılımdağı Kırgızdardın Tarihi*, Bişkek 2003.

¹⁶ D. B. Saparaliev, *K Voprosu O Pozitsii Kirgizov v Osvoboditelnoy Borbe Narodov Vostočnogo Turkestana v Seredine XVIII v.// Sosal Bilimler Dergisi*, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 27- 38; D. B. Saparaliev, *Kirgizi v Antisinskoy Borbe Narodov Kaşgarii 1758-1759 gg. //Dialog Sivilizasiy: Razvitie Gosudarstvennosti v Usloviyah Vzaimodeystviya Koçevih Obşestv i Osedläh Oazisov v Zone Velikogo Şelkovogo Puti*, Vıp. II, Bişkek 2003, s. 55- 60; D. B. Saparaliev, *Omoşenie Kirgizov K Političeskim Sobitiyam v Vostočnom Turkestane v Seredine XVIII v.// Material VII Mecrespublikanskoy Konferensii Molodih Uçenih, Posvyaşennoy 60-Letiyyu Obrazovaniya Kirgizskoy SSR i Kompartii Kirgizii*, "İlim", Frunze 1985, s. 340- 342

¹⁷ S. V. Moiseev, *Kirgizi Mecdu Rossiei i Yettişarom. 60-70-e. Gg. XIX v.*, Barnaulskiy Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy Universitet, Barnaul 2003, s. 91- 99.

¹⁸ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihy Bulaktarı* (Bundan sonra KKTB), c. II, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi (KTMÜ) Yayınları, Bişkek 2003.

Si Yuy Veng Tszyan Lu (Batı Bölgesinin Beyannamesi), 1777’de basılmış olan eserin, 3. bölümünde, 3a- 4a sayfaları ve haritalar bölümünün 4a sayfasında Kırgızlarla ilgili bilgiler verilmiştir.¹⁹

“Ch’in-ting Huang-yü Hsi-yü T’u-chih” (Hükümdar Emriyle Yazılan İmparatorluğun Batı Bölgelerinin Haritalı Kayıtları) isimli, Fu Heng tarafından 1756 yılında kaleme alınmaya başlanmış olan eser, kısa adıyla **Hsi-yü T’u-chih** olarak anılır. Eser çeşitli zamanlarda tekrar gözden geçirilmiş ve 1782 yılında Ying Lien tarafından tamamlanarak son şekli verilmiştir. Kırgızlarla ilgili daha çok etnografik bilgiler içeren bu eserin 45. bölümünde, 1-7a sayfalarında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca haritalar kısmında Kırgızların eski yerleşim yerleri hakkında da bilgiler verilmiştir.²⁰

Ayrıca, **“Pindin Chunger Fan Lyue”** (Cungarya’da Barışı Sağlamanın Beyannamesi) veya **Pindin Chunger** (tezimizde böyle kullandık), **“Ta-ch’ing Li-ch’ao Shih-lu”** veya kısa adıyla **Ch’ing Shih-lu** (Ch’ing Hanedanı’nın Gerçek Kayıtları) eserlerinde de konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.²¹

Doğu Türkistan’daki olaylarda Kırgızların tesiri ile ilgili yerel kaynaklarda da değerli bilgiler verilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

“Tarihi Kaşgar”, Barhtold tarafından 1902 senesinde Asya Müzesi’ne bağışlanmıştır. LO İVAN olarak kaydedilen eserin üç nüshası mevcut: C 576, C 577, V 2472. Eser Uygur Türkçesiyle ve muhtemelen Doğu Türkistan’da, XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarında yazılmış olmalı. Çünkü eser Yarkent hanlarından Mirza Şah Alem Bek’e övgü yağdırarak tamamlanmıştır. Adı bilinmeyen yazar da eserini Yarkent şehrinde tamamladığına göre buralı olabilir. Yazar eserinde Muhammed Haydar’ın ve Şah Mahmud Çuras’ın eserlerinden yararlanmıştır. Eserde Kalmuklar döneminde Kırgızların bölgedeki siyasi olaylarda önemli rol oynadıkları hakkında bilgiler bulunmaktadır.²²

“Tazkira-i Azizân” Kaşgar hocalarının XVII. ve XVIII. yüzyılın 60. yıllarına kadarki siyasi tarihini anlatan değerli eserdir. Muhammed Sadık Kaşgari tarafından 1768/69 (H. 1182) senesinde Kaşgar hakimbeği Osman Bek İbn Hadibek ve onun annesi Rahima Agaca’nın isteği üzerine ele alınan eserin Rusya İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsünde 7 nüshası bulunmaktadır:

¹⁹ A. N. Bernştam, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihi Cana Arheologiyası Boyunça Tandalma Emgektek*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 2004, s. 486.

²⁰ Aynı Eser, s. 486.

²¹ *KKTB*, c. II, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003.

²² *Anonim Tarihi Kaşgar, Materiali Po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Vıp. I, Nauka, Moskva 1973.

V 770 (91 s.), V 776 (273 s.), S 583 (149 s.), S 583 (321 s.), D 126 (219 s.), D 127 (151 s.), ve D 191 (348 s.). Çagatay dilinde yazılan bu nüshaların V 770 ve D 127’leri özet şeklindedir.²³ Biz araştırma için diğerlerine kıyasla daha tam sayılan D 191 nüshasını kullandık. Muhammed Sadık Kaşgari de, Kırgızları sevmemesine rağmen, onlar hakkında ayrıntılı bilgiler verir. “**Tezkire-i Cahan**”ın British Museum’da üç nüshası bulunmaktadır: OR, 5338 “**Tazkirat al- Tahaman**”; OR, 9960 “**Tazkirat al- Jahan**”; OR, 6992 “**Tazkira-i Jahan**” (Farsça). Maalesef eserin bu nüshalarını görme imkanımız olmadı.

Doğu Türkistanlı Kırgızların tarihiyle ilgili diğer değerli eser Kaşgarlı Hacı Yusuf bin Molla Aşur Halife bin Kurbur Sofi bin Safar Bay tarafından 1907 (hicri 1325) senesinde dokuz ay içinde 70 yaşında yazdığı “**Cemi at Tevarih**”dir. Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde D 124 numarasıyla kayıtlı, Uygurca yazılan eser iki cilt halinde hazırlanmıştır. Birinci ciltte, Döngenlerin isyanları (1856-1857) ve Yakup Bey devrine (1877) kadarki olaylar, ikinci ciltte de Yakup Bey’in faaliyetleri hakkında bilgi verir. 352 sayfadan oluşan eser, günümüze kadar yeterince incelenmemiştir. Sadece Zaleman, Gavrilov ve Pervişev eser hakkında kısaca bilgi vermişlerdir.²⁴ Yazar eserini dört nüsha halinde hazırladığını ve bir nüshasını Damolla Şami’ye, ikincisini Hotan Beyi’ne, üçüncüsünü ise Ancıyan’daki Piskent şehrine gönderdiğini eserinde bildirir.²⁵ Molla Aşur, Kaşgar’da iktidarı bir müddet elinde bulduran Sadıkbek Kırgız hakkında ayrıntılı bilgiler bırakmıştır.

Molla Abd al Alim’in (Şair Ahun) “**İslam Name**”,²⁶ Muhammed Amin Sadr Kaşgari’nin 1780-1790 yılları Semerkand’da yazdığı “**Asar al Futuh**”,²⁷ Molla Niyaz Muhammed Hokandi’nin “**Tarih-i Şahruhi**”,²⁸ Molla Musa Sayrami’nin “**Tarihi Eminiye**”,²⁹ Mirza Muhammed Muşrif İsfaragi’nin “**Tarihi Omar Hani**”,³⁰ Muhammed Hakim Han’ın “**Muntahab at Tavarih**”³¹ gibi eserleri de konuyla ilgili değerli bilgiler içeren kaynaklardır.

²³ M. A. Salahatdinova, *Soçineniye Muhammed-Sadık Kaşgari “Tazkira-i Hodcagan” Kak İstoçnik Po İstorii Kirgizov*, AN. Kirgizskoy SSR, Seriya Obşestvennih Nauk, c. I., Vıp. I., Frunze 1959, s. 93- 95.

²⁴ M. A. Muginov, *Opisanie Uygurskih Rukopisey İstituta Narodov Azii*, Moskva 1962, s. 100- 101.

²⁵ Molla Aşur Halife, *Cami at Tevarih*, Moskova İlimler Akademisi El Yazmalar Fonu, Nom. D 124, 1907, s. 352.

²⁶ Molla Abd al Alim, *İslam Name*, Çev. K. S. İbragimova// *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv v XV-XVIII vv.*, Alma- Ata 1969, s. 419- 430.

²⁷ Muhammad İmin Sadr Kashgari, *Asar al-futuh*, İVAN UzSSR, No.753, Taşkent.

²⁸ Niyaz Muhammed Hokandi, *Tarih-i Şahruhi*, Çev. V. Romodin, // *Materialı Po İstorii Kirgizov i Kirgizii.*, Vıp I, Moskva 1973, s. 233- 237.

²⁹ Molla Musa Sayrami, *Tarihi Eminiye*, Yay. Haz. N. N. Pantusov, Kazan 1905.

³⁰ Mirza Kalandar Muşrif İsfaragi, *Şah Name (Tarih-i Omar Hani)*, Çev. V. Romodin, // *Materialı Po İstorii Kirgizov i Kirgizii.*, Vıp I, Moskva 1973, s. 227- 232.

³¹ Molla Hakim Han, *Muhtahab at Tavarih*, Çev. M. Kutlukova, // *Materialı Po İstorii Sredney i Tsentralnoy Azii X-XIX vv.*, Taşkent 1988, s. 157- 270.

XIX-XX. yüzyılın başlarında, Doğu Türkistan’da araştırma yapmak için otuzdan fazla ilmi heyetler gönderilir.³² Bunlar dışında elçi, seyyah, tüccar kıyafetinde bölgeyi inceleyen birçok ajanlar, Doğu Türkistan ile ilgili değerli bilgiler bıraktılar. Rusların ajanı olarak tüccar kıyafeti ile Ekim 1858’de Doğu Türkistan’a gelen Kazak Bilim Adamı Ç. Ç. Valihanov, yazdığı günlük ve raporları ile kıymetli eserler bırakmıştır. İlk defa 1861’de Beketov’un yayına hazırlaması ile yayımlanan Valihanov’un bölge ile ilgili bilgileri, günümüze kadar birkaç dilde, birkaç defa yayımlanmıştır. Valihanov’un günlük ve raporları İlimler Akademisi Arşivi’nde şu numaralar ile kayıtlıdır: F. 23. OP. 1, D. 14; F. 23. OP. 1, D. 16, ve D. 20; F. 23. OP. 1, D. 10. Dış İşler Bakanlığına bağlı Rusya Dış Siyaset Arşivi’nde de F. IV- 3, D. I numarasıyla Valihanov’un resmi raporu bulunmaktadır.³³ Kırgızlar ile ilgili paha biçilmez bilgiler içeren kaynağın, ağırlıklı olarak 1985’te basılmış 3. cildinden yararlanıldı.

³² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: M. İ. Vorobeva-Desyatkovskaya, *Nauçnie Ekspeditsii v Vostoçnyy Turkestan*, Moskva 2003.

³³ Ç. Ç. Valihanov, “O Sostoyaniy Altışara ili Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-lu (Maloy Buharii) V 1858-1859 Godah”, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 363.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİ

Bu bölümde Doğu Türkistan'ın eskiden beri bir Türk yurdu olduğu ve çeşitli Türk kabilelerinin burada kendi hanlıklarını kurdukları, sonradan tarih sahnesine çıkan Kalmuk ve Mançuların menşei ve bölgeyi zaptetmeleri, Türkistan'da etkili olmaya başlayan hocaların Doğu Türkistan'da iktidara gelmeleri ve Doğu Türkistan'ın XVIII. yüzyıl öncesi siyasi durumu anlatılmaya çalışılacaktır.

1. KAŞGARIYA'NIN KISA TARİHİ

Doğu Türkistan tarih boyunca Çin, Türk, Moğol ve Tibetlilerin egemen olmak için sürekli mücadele ettikleri bir bölgedir. Bu, bölgenin jeopolitik öneminden kaynaklanmaktadır. Doğu Türkistan, Asya'da doğu ile batıyı, güney ile kuzeyi birleştiren ortak nokta özelliğini taşır.

Eski Grek ve Antik yazarların yazılarında, M.Ö. Doğu Türkistan'da Sakaların yaşadıkları hakkında bilgiler verilmiştir.³⁴ Sakaların tarih sahnesinden çekilmeleriyle beraber, Avrasya topraklarında Türklerin cetleri olan Hunlular hakim duruma gelmişlerdir.

Altay Dağları'ndan Aral Gölü'ne kadar bütün ülkeleri eline geçiren Mete (209- 174), 26 tane büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak, Hun siyasi birliğini kurmuştur.³⁵ Böylece Doğu Türkistan Hun egemenliği altına girmişti. M.Ö. 128 yılında Hun İmparatorluğu'na karşı Yueçiler ile anlaşma yapmak için Terek Davan'dan Fergana'ya geçen Çin albayı Chan Syan, bölge hakkında ilk bilgileri Çin Sarayı'na ulaştırmıştır.³⁶ Bölgede M.Ö. 119 yılına kadar rakipsiz bir Hun hakimiyeti vardır. Bu yıl, Çin'in Hunlara büyük bir darbe vurması sonucu, Hunların kuvveti ciddi bir şekilde sarsılmışsa da bölgedeki hakimiyetleri devam etmiştir. M.Ö. 101 yılında ise Çin'in Fergana seferi ve bu ülkeye karşı elde etmiş olduğu zafer sonucu, Doğu Türkistan'daki şehir devletleri Çin'e elçi göndererek "haraç" vermeye başlamışlardır.

³⁴ A. Kornilov, *Kaşgariya ili Vostoçnyy Turkestan*, Tipografiya Ştaba Turkestanskogo Voennogo Okrug, Taşkent 1903, s. 1; Abdülhalik M. Çay, İlhami Durmuş, İskitler, *Türkler*, c. I, Ankara 2002, s. 586.

³⁵ Risalet Kerimova, Hun İmparatorluğu ile Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi, *Türkler*, c. I, çev. Nurşen Özsoy, Ankara 2002, s. 744.

³⁶ A. Kornilov, a.g.e., s. 2; İ. Musabay, P. Turfani, M.Ö. 139'da ve M.Ö. 121'de iki defa Çin elçilerinin bölgeye geldiklerini ama eli boş döndüklerini ileri sürer (1976, 1225).

Ancak, bu tarihten sonra bile bu şehir devletleri Hun elçilerine, Çin elçilerinden daha iyi muamele etmişlerdi. Nitekim, M.Ö. 96 ile M.Ö. 85 yılları arasındaki bir tarihte, Hunlar, burayı idare etmek için Çin kaynaklarının T'ung-p'u Garnizon Komutanlığı olarak belirttiği bir komutanlık kurmuşlardı. Bu komutanlık, Karaşar, Wei-hsü ve Wei-li bölgeleri arasını merkez edinmişti.³⁷ Bu denge, M.Ö. 53 yılında Hunların ikiye ayrılarak Güney Hunlarının Çin'e boyun eğmeleriyle Çin lehine değişmiş ve Han hanedanlığının bölgedeki hakimiyeti başlamıştı.

Han hanedanı, Doğu Türkistan'ı idare etmek için M.Ö. 60 veya M.Ö. 59'da Taşkurgan yakınlarındaki Çadir adlı yerde Batı Bölgeleri³⁸ Askerî Valiliğini kurar. Bu görev, bir ölçüde Hunların T'ung-p'u Garnizon Komutanlığına benzemektedir.

Birinci Han hanedanının yıkılması ve yerine Wang Mang rejiminin kurulması sonucu M.S. I. yüzyılın ilk çeyreğinde şehir devletleri isyan ederek Çin idaresinden çıkmışlardır. M.S. 25 yılında Wang Mang rejimi de yıkılarak İkinci Han hanedanı kurulmuştur. Bu hanedan, yeniden Hunlarla mücadeleye girişmiş ve eskisi kadar güçlü olmayan Hunlar Çin hakimiyetine girmiştir.³⁹

İkinci Han hanedanının Doğu Türkistan bölgesini hakimiyet altına alması ise daha uzun sürmüştür. Bu çabalar sırasında Çin, 80 ve 86 yıllarında Kâşgar'a saldırmış, ikinci saldırıda Kâşgar kralını öldürmüştür. Han hanedanlığının hakimiyeti sık sık kesildiğinden sürekli olmamış ve her ilişki kesildiğinde Kuzey Hunları bölgede kendi siyasî ve ekonomik hakimiyetlerini kurmuşlardır.⁴⁰

Dinî açıdan, II. yüzyılda Tarım havzasında hızla yayılan Budizm'in Doğu Türkistan'a da ulaşmış olduğu görülür. Bunu takip eden yüzyıllar içerisinde Tarım havzası, Budizmin hakim olduğu bir bölge haline gelmiş, hatta farklı şehirlerde bu dinin farklı mezhepleri geçerli olmuştur. Yarkent ve Hotan'da Mahayana mezhebi, Kâşgar ile Kuça'da ise Hinayana mezhebi hüküm sürmüştür.⁴¹ Budizm ile beraber Hıristiyanlık da bölgede kök salmaya başlamıştır.⁴²

Çin'de 618 yılında T'ang hanedanının kurulmasıyla doğu ve orta Asya'da Gök Türklerle T'ang hanedanının çekişmesi başlamış ve sonraki on yıl içinde T'ang hanedanı Gök

³⁷ Ayşe Onat, *Han Süllâlesi Zamanında Ch'e-shih Bölgesindeki Hun-Çin Mücadeleleri*, San Matbaası, Ankara 1978, s. 6.

³⁸ Çin kaynaklarında, Çin Seddi'nin batısında kalan bölgelere genel olarak Batı Bölgeleri denmektedir. Dar anlamda bu tabir, daha çok Doğu Türkistan'ı ifade etmektedir. Han hanedanlığı zamanı, Çin tarihinde bu tabirin ilk kullanılmaya başladığı devirdir (Ayşe Onat, 1978, 3).

³⁹ Risalet Kerimova, Hun İmparatorluğu ile Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi, *Türkler*, c. I, çev. Nurşen Özsoy, Ankara 2002, s. 746.

⁴⁰ Aynı Makale, s. 747.

⁴¹ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 135; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Yay. Haz. Sadrettin Karatay, Ankara 1986, s. 240.

⁴² A. Kornilov, *Kaşgariya ili Vostoçnyy Turkestan*, Taşkent 1903, s. 4; Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 135- 136.

Türkleri geriletmiştir. 630 yılından sonra T'ang hanedanının, Batı Gök Türklerine karşı da üstünlük sağlamaya başlaması üzerine yaklaşık yirmi yıl içinde Doğu Türkistan bölgesinde yer alan şehirler birer birer Çin himayesine girer. 648'e gelindiğinde Çin, neredeyse bütün Tarım havzasına hakim olmuştur.⁴³

Doğu Türkistan bölgesinin güneyinde Tibet, yeni bir güç olarak belirmiş ve bazı Batı Gök Türk boyları ile ittifak kurarak Tarım havzasında etkisini hissettirmeye başlamıştır. 665 yılında Kâşgar kralı Tibetlilerle birleşerek Hotan'a saldırmış ve takip eden yıllarda Çin, Tarım havzasından çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat 679 yılında Çin, hem Batı Gök Türklerini mağlup etmiş, hem de Tibetlileri Tarım havzasından çıkarmıştır. Dolayısıyla, Tarım havzasının VII. yüzyılda Türk, Tibet ve Çin güçleri arasında sürekli bir çekişme alanı olduğu söylenebilir.⁴⁴

VIII. yüzyılda Orta Asya'da Arapları görmekteyiz. 747'de Tibetliler güneyden Doğu Türkistan'a girmişlerse de, T'ang hanedanının generallerinden Kao Hsien-chih, onlara karşı bir zafer kazanarak onları geriletir. Ancak bu arada Araplar ilerlemişler ve yine T'ang'la karşı karşıya gelmişlerdir. 751 yılında iki gücün karşılaşması sırasında Kao Hsien-chih'nin ordusunda bulunan Karluklar isyan edince, Araplar, bu çarpışmayı kazanarak T'ang hanedanının bölgedeki etkisine büyük bir darbe vurmuşlardır.⁴⁵

Böylece VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın ilk yarısında, Doğu Türkistan Türklerle Tibetliler arasındaki çekişmelere sahne olmuştur. 766'da Karluklar, Kâşgar'ı ele geçirmiş ve bir süre buraya hakim olmuşlardır.⁴⁶

IX. yüzyılın ortalarında bölgeyi etkileyecek iki büyük değişiklik olur. Bunlardan biri 840'ta Orhun Uygur Kağanlığının, diğeri de 842'de Tibet Devleti'nin yıkılmasıdır. Bu durum bir yandan bölgeye geniş çaplı bir Uygur⁴⁷ göçüne, diğeryandan bölgedeki Tibet nüfuzunun yok olmasına sebep olmuştur.

840'tan sonra, Doğu Türkistan bölgesinde Karahanlılar kurulmuş ve bölgeyi hakimiyeti altına almıştır. Karahanlılar'ın tespit edilebilen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han

⁴³ Ahmet Taşağıl, Göktürkler, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 30.

⁴⁴ Konuralp Ercilasun, *Ch'ing Hanedanı Zamanında (19 yy. Başına Kadar) Kaşgar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 27.

⁴⁵ Huseyin Salman, Karluklar, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 422.

⁴⁶ Togan, 766'da Karlukların hakimiyetlerini Yedisu taraflarında kurduklarını, Kâşgar ve Karaşar taraflarının ise yine her vakit Hakanlıların ve bunların Türgiş ve Tokuz Oğuz kollarının elinde kaldığını belirtmekte ve Hakanlı adı ile bölgedeki Karahanlı varlığını VIII. yüzyıla çekmektedir (*Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, İstanbul, 1981, s. 58). Barthold ise, X. yüzyılın ilk yarısındaki Kâşgar dihkamı Togan Tegin'in bile Karahanlılar sülalesi ile bir irtibatının bulunup bulunmadığının belli olmadığını söylemektedir (*Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1997, s. 275).

⁴⁷ Mastlyuçenko, Uygurların resmi şekilde bu adı, 1921 yılında, Taşkent'te yapılan kongrede aldıklarını belirtir (*Uygurskaya Problema v Kitaye. İstoriya i Sovremennost*, Metodichniy Vestnik İstoriçeskogo Fakultetu, No. 3, Konsum Yayınları, Harkov 2005, s. 55).

Samanîlerle mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan biri olan Kadir Han Oğulçak, Samanîler Taraz şehrini zaptedince (893), merkezini Kâşgar'a naklederek Samanî hakimiyeti altındaki bölgelere akınlara başlamıştır.⁴⁸

Karahanlılar devrinde, bölgedeki önemli değişikliklerden biri, halkın Müslümanlaşmasıdır. Satuk'un oğlu Musa, Karahanlıların doğu kağanı olan Arslan Han'ı mağlup ederek sülâlenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve bütün Karahanlı Devleti'ni İslâmlaştırmıştır. 960 yılında Karahanlı hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan 200.000 çadırılık Türk halkı da Müslümanlığı kabul etmiştir.⁴⁹

Türk tarihinde ve edebiyatında önemli bir yer tutan XI ve XII. yüzyıllardaki eserlere bakarak buranın ilim ve kültür merkezi olma vasfı anlaşılabilir. Türkçenin ilk sözlüğü olarak bilinen Divanü'l-Lûgati't-Türk'ün yazarı Kâşgarlı Mahmud ve Kutadgu Bilig'in yazarı Balasagunlu Yusuf Has Hacip Doğu Türkistan'da eserlerini yazmışlardır.

1088/1089 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah, Kâşgar hakimi olan Doğu Karahanlı hükümdarı el-Hasan bin Süleyman'a bir elçi göndererek adına hutbe okutup para bastırmasını emretmiş, uymazsa üzerine yürüyeceğini belirtmiştir. Hasan da bunu kabul ederek Melikşah'ın huzuruna çıkmış ve sultan ona hediyeler vererek memleketine geri yollamıştır.⁵⁰ Bu şekilde Doğu Türkistan, Selçukluların en doğu ucunu teşkil etmiştir.

Kıdanların kurmuş olduğu Kara Kıtay devleti, 1137'de Batı Karahanlılardan Mahmud Han'ı, 1141'de de Katvan Savaşı ile Sultan Sancar'ı mağlup etmeyi başarmıştır.⁵¹ Bu tarihten sonra Karahanlı hükümdarları, Küçlük devrine kadar Kara Kıtaylara tâbi olmuşlardır. Küçlük ise, 1210/1211 yılında Kara Kıtaylar tarafından hapsedilmiş olan Kâşgar hanının oğlunu kurtarmış ve Kâşgar'a göndermiş, fakat şehzade şehre girmeden önce âsî emirler tarafından öldürülmüştür.⁵² Böylece, Doğu Karahanlı ailesinin son mümessili de ortadan kalkmış oluyordu.

Bu dönemlerde tarih sahnesine Cengiz Han çıkar ve Doğu Türkistan da onun emri altına alınmıştır. 1219'da Cengiz'in kumandanlarından Cebe, Kâşgar'ı ele geçirdi ve bir emirname çıkararak Müslümanlara serbestçe ibadet etme hakkı tanıdı. Halk, kendilerini zulümden kurtaran Moğolları iyi karşıladı ve evlerinde kalmakta olan Küçlük'ün askerlerini öldürdüler.

⁴⁸ Omelyan Pritsak, "Kara-hanlılar", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınevi, Eskişehir 2001, s. 253; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 19.

⁴⁹ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 19- 20.

⁵⁰ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 58- 59; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 55- 56.

⁵¹ V. Maglinov, *Eluy Daşı- Prins- Voin- Dıplomat*, Elista 2000, s. 141.

⁵² V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, TTK, Ankara 1980, s. 390.

Moğol askerleri halkın mallarına dokunmadı. Kâşgarlılar, Moğolların gelişini Allah'ın bir lütfu sayıyorlardı.⁵³

Cengiz Han'ın ölümüyle Kaşgariya, Çagatay'ın ve onun soyundan iktidarı devam ettirenlerin emrinde 130 sene kaldı. Bunlardan Haydu, 1269'da Altay'dan Amu Derya'ya kadar uzanan ve Doğu Türkistan'ı da içine alan kendi devletini kurdu.⁵⁴

XIV. yüzyılda Moğol kabilelerinden Duğlatlar güçlenmeye başlamıştır. Duğlatlar Tuğluk Timur'u 1348'de Han olarak tahta geçirirler ve o da bir süre sonra Müslüman olmuştu. Devletin merkezi Aksu şehri idi.⁵⁵

Emir Timur da Mogulistan'a⁵⁶ düzenlediği bir seferden dönerken Yıldız, Kuça, Üç Turfan ve Kaşgar üzerinden Fergana'ya geçer. Bu gelişme, Timur'un haleflerinin bölge için Çagataylılar ile mücadele etmelerine neden olmuştur.⁵⁷

XV. yüzyılın başlarından itibaren Nakşibendi tarikatının önde gelenleri Türkistan bölgesinde etkilerini hissettirmeye başlamıştır. Bu kişiler, "hoca" olarak anılmış, buldukları yerlerde hem siyasî otorite, hem de halk tarafından kendilerine saygı gösterilmiş olup, gittikçe artan bir şekilde bölgedeki siyasî gelişmelere damgalarını vurmuşlardır.

Diğer yandan, Timur'dan sonra halefleri ile doğu Çagatay Hanları arasındaki çekişme devam edecektir. Nihayet Said Han, 4.700 kişilik bir kuvvet ile Artuş üzerinden Kâşgar'a doğru ilerleyecek ve 1514'te Kâşgar'la birlikte Yarkent ve Hotan şehirlerini de ele geçirerek Yarkent (Saidiye) Hanlığını kuracaktır.⁵⁸ Yarkent Hanlığı kuruluşundan itibaren hocaların etkisi altında kalmış, eski büyük devletler kadar önemli bir siyasî güç sağlayamamıştır.

⁵³ A. Kornilov, *Kaşgariya ili Vostochny Turkestan*, Taşkent 1903, s. 6; R. R. Arat, "Kâşgar", *İA.*, c. VI, MEB Yayınevi, Eskişehir 2001, s. 408; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 427.

⁵⁴ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Tom I, Frunze 1984, s. 384- 393.

⁵⁵ Aynı Eser, s. 394; Müslümanlık bölgede tek din vasfına gelmiştir (Kornilov, 1903, 7); Valihanov, bölgede İslamın hakim duruma gelmesini XVI. yy. olarak gösterir (1985, 137).

⁵⁶ Mogulların üst düzey yöneticilerinin günümüz Kırgızistan, Güney Kazakistan ve Fergana Vadisi'nin uç bölgelerini içine alan sahada kurduğu bir teşekküldür. Moğolistan ile karıştırılmamalıdır.

⁵⁷ A. Kornilov, *Kaşgariya ili Vostochny Turkestan*, 1903, s. 7.

⁵⁸ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK, Ankara 1995, s. 26.

2. KALMUKLAR VE MANÇULAR

A) Kalmuklar

Moğolistan'ın batısına yerleşen Moğollar'a Oyratlar⁵⁹ veya Kalmuklar⁶⁰ denilmektedir. Kalmuklar, Cengiz Han zamanında Baykal Gölü'nün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay Dağları'nın eteklerinde yaşamaktaydılar. Daha sonra bunların bir kısmı Cengiz Han'ın torunu Hülagu ile birlikte batıya gidip İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna yardım ettiler. Diğerleri ise önce Hülagu'nun kardeşi Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in fethine katıldılar ve Moğol devletinin 1368 yılında yıkılıp bütün Moğollar'ın ülkeden çıkarılmasından sonra da Moğolistan'a döndüler.⁶¹

Yuan Hanedanı yıkıldıktan sonra Moğolistan'a 60 000 Moğol dönmüştür. 1388 ve 1400 arası Moğolistan'da hanlar sık sık değiştiği ve siyasi birliğin bozulduğu görülür. Bu durumdan yararlanan batı Moğolları güçlenmeye başlar. Yuan Askerbaşı Munke Temur kendini Oyratların yöneticisi olarak ilan eder. Onun ölümünden sonra Oyratlar üçe ayrılırlar ve üç kişi: Mahamu, Taypin ve Batu Bolot onları yönetirler. Bunlar “Min Şi”nin yazdığına göre, Moğollar arasında ilk defa Çin ile barış içinde yaşamaya istekli olan Moğollardı ve Pekin'e elçi göndermişlerdi.⁶² Çinliler de bunu olumlu karşılarlar ve hatta bunları doğu Moğolistanlılara karşı kullanmak da isterler.

Oyrat Hanlığı'nın kurucusu Togan Han'dır (1416-1439). 1416'da bütün Oyratları bir çatı altında toplayan Togan Han, önce Müslüman Çağatay Hanlığı'na saldırır ve Muhammed

⁵⁹ Kaynaklarda Oyrat, Eleuth, Vaylat gibi değişik şekillerde geçen bu kelimenin etimolojisi hakkında çeşitli hipotezler mevcut: Ahbap, komşu, müttefik (Biçurin, *İstoriçeskoe Obozrenie Oyratov İli Kalmukov s XV Stoletiya Do Nastoyaşego Vremeni*, Kalmitzkoe Knijnoe İzdatelstvo, Elista 1991), günümüz Halha (Moğol) dilinde “Oy” ve “Arat” kelimelerinin birleşmesinden “Orman Halkı” (Erdniev, *Kalmuki*, Kalmitzkoe Knijnoe İzdatelstvo, Elista 1985), totem olarak bilinen “Oyrat”- kurt (Ubuşaev, *Kalmiki. Viselenie i Vozvrşenie*, Sanan, Elista 1991) hipotezleri bunların en önemlilerindedir.

⁶⁰ Kalmuk kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler var: Uygur Kağamı Moyun Çor'un yazısında geçen “Kalmısı” kelimesinden- yerinde kalan (Erdniev, 1985), Tatarların Eleuthlara verdiği isim (Bergmann, *Normandische Streiferein Under Kalmuchen in JaHren 1802 und*, Riga 1804), “Mugami” (kal-mug)- Fergana'nın eski halkı (Abaşin, Mindonsı v XVIII-XX vv. İstoriya Menyayuşegosya Samosoznaniya//*Rası i Narodı*, Vıp. XXVII, Moskva 2001), ileriye giden Moğollara verilen isim (Abel R'emusat, *Bechshehes Sur Les Jagues Tartares*, Paris 1820), XV. yüzyılda Çinliler Moğolları sürdüklerinde onların emrinda sadece Karakorum (Yurt) ile Kalmuk (Asli) kalmıştı, ondan dolayı bu ismi aldılar (Barthold, *Soçinenie*, Tom V, Moskva 1968, s. 538- 540), Kalmuk adını Müslümanlar kullandığına göre İslam'a girmeyen Moğollar için denmiştir (Kotviç, *Ruskie Arhivnie Dokumentı Po Snoşeniyam S Oyratami v XVII-XVIII vv.*, *İRAN*, No. 12-15, SPb 1919), (Nominhanov, *Temrini Rodstvah v Tyurko-Mongolskih Yazıkah*, Alma Ata 1958).

⁶¹ N. Ya. Biçurin, *İstoriçeskoe Obozrenie Oyratov İli Kalmukov s XV Stoletiya Do Nastoyaşego Vremeni*, 2-e İzdanie, Kalmitzkoe Knijnoe İzd., Elista 1991, s. 42.

⁶² İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1964, s. 238.

Veys Han'ı üst üste üç defa mağlup ederek topraklarının büyük bir kısmını ele geçirir. Veys Han Oyratlara karşı 61 sefer düzenler ve bunlardan sadece birinde başarılı olur.⁶³

1422'de Oyratlar Çin'e ilk saldırısını düzenler ve Hami bölgesini yağmalarlar. Fakat hemen Pekin'e elçi göndererek özür dilerler. Togan, 1434'te devamlı savaştığı Halkaların lideri Arugtay'ı öldürdüyse de bunları baş eğdiremez.⁶⁴

Onun yerine geçen oğlu Esen Tayşı (1439-1455), bütün Moğolları birleştirerek Oyrat Hanlığı'nı Çin İmparatorluğu karşısındaki en büyük güç haline getirir. Önceleri Çin topraklarına devamlı akınlar düzenleyen Esen Tayşı, 1447'de batıya doğru seferler düzenlemeye başlar ve Özbek Hanı Ebulhayır'ı vergiye bağlar. 1449'da 20 bin Moğol askeri ile Çin'e sefer düzenler ve onların askerini yerle bir ederek Çin hükümeti ile yeni anlaşma yapar. 1451'de doğu Moğolistan'a sefer düzenler ve diğer Moğol kabilelerini itaat altına alarak kendini bütün Moğolların Hanı ilan eder. Devlet sınırlarını Sinkiang ve Çin Seddi'nden Balkaş Gölü'ne kadar genişletmeyi başaran Esen Tayşı'den sonra, iç savaşlar başlar ve Moğol Birliği dağılır.⁶⁵

Esen Tayşı döneminde, Hoşut beylerinden Alak Temur Cinsang batı Cungarya'yı, onun kardeşi Hatan (Erek) Temur doğu Cungarya'yı yönettiler. Zlatkin, Moğol kaynaklarına dayanarak XIV. yüzyıl sonlarında Oyratlar'da askeri tümen, binlik haricinde, ayırımın olmadığını ileri sürer.⁶⁶

1469'da tahta geçen Dayan Han, iç savaşları durdurur ve ölümüne (1543) kadar, 74 sene Oyrat Hanlığı'nı ayakta tutmayı başarır. Kışın 1470-1471'de, Yunus Han önderliğinde Mogul Emirleri Kalmuklar ile savaşır ve ağır bir yenilgi alarak Fergana Vadisi'ne göç etmek zorunda kalırlar.⁶⁷

Oyratlar dört kabileden müteşekkildir: Hoşut, Cungar, Dorbut ve Torgavut. Hoşut kabilesinin beyi kendisini Cengiz Han'ın kardeşinin evladı saydığı için, onun kabilesi bu dört kabile içinde en yüksek mevkiye sahip olmuştur. Torgavutlar, Kereut Hanı Van Han'ın soyundan gelmekteydi. Cungar ve Dorbut kabileleri ise Çuras (Omok, Otok)⁶⁸ soyundandı.

⁶³ V. V. Barthold, *Soçinenie*, "Nauka", Moskva 1963, s. 183.

⁶⁴ N. Ya. Biçurin, *İstoriçeskoe Obozrenie Oyratov İli Kalmukov s XV Stoletiya Do Nastoyaşego Vremeni*, 2-e İzdanie, Kalmıtskoe Knijnoe İzd., Elista 1991, s. 53.

⁶⁵ İ. Ya. Zlatkin, a.g.e., s. 140.

⁶⁶ Aynı Eser, s. 145.

⁶⁷ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Tom I, Frunze 1984, s. 405.

⁶⁸ Çuras'ın etimolojisi hakkında çeşitli rivayetler var. Avlyayev, Çuras'ın Kırgızlardaki Çoro (Bahadur, Asker)'dan geldiğini ileri sürmektedir (*Proishojdenie Kalmıskogo Naroda (Seredina IX- Pervaya Çetvert XVIII vv.)*, Doktora Tezi, Moskva-Elista 1984); Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: N. V. Ekeev, *Çorost- Oyrotskie Knyazy*, Material k 50-Letyu İnstituta Altaistiki im. S. S. Surakova (İnstituta Gumanitarnih İsledovaniy Respubliki Altay), No. 10, Gorno Altaysk 2003.

XVI. yüzyılın sonlarında Oyratlar Altay Dağları'nın doğusu, İrtiş Nehri'nin başladığı yerlerden Cungar Ovası'na kadar uzanan yerlere sahiptiler.

Bu dönemde Oyratların elde etmeye çalıştıkları bölge Hami Bölgesi'ydi. Oyratlardan başka Saidiye Hanlığı ile Çinlilerin de bu bölgede gözü vardı. Burası Kalmuklar ile Saidiye Hanlığı için Çin'e açılan bir kapı idi. Çin için de aynı şeyi söyleyebiliriz.

1578'de Tibet Dalay Laması Sodnom Camso, Atlan Han'ın daveti üzerine Moğolistan'a gelir. Noyanlar ile din adamlarının bir araya gelerek yaptıkları Kurultay'da, birlikte çalışma için söz verirler.⁶⁹

XVII. yüzyıla gelindiğinde Oyratların Torgut beylerinden Horluk, kendi ulusuyla batıya göç ederek 1632'de İdil Kalmuk Devleti'ni kurar.⁷⁰

Tarbagatay'da (1640), Kalmukların Büyük Kurultayı açılır ve Batur Huntayşi tahta geçer. O, 1656 yılına kadar hükümdarlık yapar. Cungarya'da⁷¹ böylece aynı adı taşıyan Hanlık kurulmuş olur.⁷²

Oyratlar, kabile beyine "Tayşi" derler. Batur Tayşi'ye "Hontayşi" derler. "Hontayşi" han anlamına gelir. Vezire "Şimul" derler. Onun yardımcısı "Yarguçi", adliye işlerinden sorumlu. "Zaysan" bir küçük kabileyi idare eder. "Demeçi" 100-200 aileyi idare eder. Onun yardımcısına "Lungga" denilir. "Arbaçu Zaysan" vergi işlerini idare eder. "Cahaçin" savunma işlerinden sorumludur. "Ort Tömürçini" silah yapım işlerini idare eder.⁷³

Batur Huntayşi öldüğünde yerine oğlu Singge oturur. Singge, 1671'de üvey kardeşleri tarafından öldürülür ve onun yerine 1672'de kardeşi Galdan geçer. Hanlık merkezi Tarbagatay'dan İli'ye taşınır. Galdan topraklarını genişletmek için Çin'e saldırır ama 12 Haziran 1696'da Çin ordusu tarafından ezilir. Ağır kayıplar veren Kalmuklar batıya kaçarlar. Galdan çok geçmeden 3 Mayıs 1697'de hastalanarak ölür.⁷⁴ Altışehir'in Kalmuklar tarafından istilasını Galdan döneminde gerçekleştirmiştir.

Galdan'ın (1678-1697) ölümünden sonra, Cungar Hanlığı yavaş yavaş çökmeye başlar. Tsevang Araptan (1697-1727) ve ondan sonra tahta geçen Galdan Sirin'in (1727-1745) çabalarına rağmen, Hanlık, Çin karşısında başarısızlığa uğrar ve Davaçi (1745-1755) zamanında Cungar Hanlığı da tarihe karışır.

⁶⁹ İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1964, s. 163.

⁷⁰ N. Ya. Biçurin, *İstoriçeskoe Obozrenie Oyratov İli Kalmukov s XV Stoletiya Do Nastoyaşego Vremeni*, 2-e İzdanie, Kalmitkskoe Knijnoe İzd., Elista 1991, s. 57.

⁷¹ Cungarya coğrafi bir terimdir. Moğolca Cun- sol, gar- kanat, yani sol tarafta bulunanlar anlamında. Papuev, Oyratların Esen Tayşi'nin büyük oğlu Boro Nahalu'ya Derbet, küçük oğlu Esmet Darhan Noyon'a Cungar adlarını verdiklerini ve hanlık adının da bundan geldiğini belirtir (*Oyrat-Kalmıskie İmena*, Elista 1997, s. 4).

⁷² N. Ya. Biçurin, a.g.e., s. 64.

⁷³ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 37.

⁷⁴ İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1964, s. 173.

B) Mançular

Anavatanları bugünkü Çin'in kuzey doğu bölgesinde bulunan Mançular, XVI. yüzyılın sonlarında Ming hanedanının zayıf düşmesinden, Moğolların ise siyasî bölünmüşlük ve kargaşa içinde olmalarından faydalanarak kendi siyasî birliklerini kurmuşlar ve hakimiyetlerini çevrelerine yaymaya hazır bir hale gelmişlerdi. Mançular, siyasî birliklerini sağladıktan sonra elli yıl içinde hem Moğollarla ittifak kurmuşlar, hem de Çin'i ele geçirerek yeni bir hanedan oluşturmuşlardır. Mançuların yaşayış tarzları ve yabancı bir hanedan olmaları onların iç ve dış siyasetini etkileyecektir.

Ch'ing hanedanını kurmadan önce Mançular, Cürcen⁷⁵ adını taşırlar ve üç ana grup halinde otururlardı. Bu grupların her birinin hayat tarzları ve Çin ile olan ilişkileri, buldukları farklı coğrafyalar dolayısıyla çeşitlilik gösterirdi.

Bu gruplardan biri olan ve Chien-chou⁷⁶ Cürcen'leri denilen boylar, Güney Mançurya'da yaşar, Liao nehrinin kuzey doğusu ile Yalu nehrinin kuzey batısındaki bölgelerde otururlardı. Gelenekleri, kıyafet ve yiyecekleri Çinlilere benzerdi ve aralarında birçok Çinli de bulunurdu. Çin'in kuzey batı eyaletleriyle komşu olmaları, onların Çin'le yakın ilişki içinde olmalarını ve yoğun ticaret yapmalarını mümkün kılmıştır. Sonradan Çin'i ele geçirip yeni bir hanedan kuran boylar, bu grup içinden çıkmıştır.

İkinci grup, kuzey ve doğu Mançurya'nın ormanlık bölgelerinde yaşayan Nurgallardır. Bunlar, Çinlilerce Vahşi Cürcenler⁷⁷ olarak bilinirlerdi. Çok sayıda küçük gruplara bölünmüş halde yaşarlar, Amur ve Ussuri nehirleri boylarında avcılık ve balıkçılıkla uğraşırlardı. Buldukları bölge Çin'e daha uzak olduğundan temasları da daha azdı.⁷⁸

Üçüncü olarak Mançurya'nın batısında güney Moğollarına komşu olarak yaşayan küçük bir grup bulunmaktaydı. Batı Mançurya bozkırlarında, konar-göçer bir hayat süren bu

⁷⁵ Çince'de *Ju-chen* olarak görülen bu isim, batılı araştırmacıların eserlerinde Cürcen veya bunun çoğul hali olan Cürcet şeklinde geçmektedir (Kıçanov, *Koçevie Gosudarstva ot Gunnov do Mançjurov*, Vostoçnaya Litaratura Yayınları, Moskva 1997).

⁷⁶ Ming hanedanının imparatorlarından Yung-lo'nun (1403- 1424) buradaki Cürcenler üzerinde hakimiyet kurmuş olduğu anlaşılmaktadır. İmparator Yung-lo muhtemelen bu boyların hareketlerini kontrol etmek için burada Chien-chou Wei adlı bir ileri karakol noktası kurmuştu. Burası, bugünkü Chi-lin eyaletinin güney doğusuna denk gelmektedir. Çin'in başka bölgelerinde de Chien-chou adlı yerleşim yerlerinin bulunmasından bu adın Mançuca'dan geçme değil, Çince bir ad olduğu anlaşılmaktadır. Chien-chou Cürcenleri de, yaşadıkları yerden dolayı bu ismi almışlardır (Ercilasun, *Ch'ing Hanedanı Zamanında (19. yy. Başına Kadar) Kaşgar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 70).

⁷⁷ Bu isim Çince olarak *Yeh Ju-chen* şeklinde geçmektedir.

⁷⁸ E. İ. Kıçanov, *Koçevie Gosudarstva ot Gunnov do Mançjurov*, Vostoçnaya Litaratura Yayınları, Moskva 1997, s. 208.

grupla birlikte bazı Moğol ve Çinliler de yaşamakta ve onlarla beraber sürülerine otlak aramaktaydılar.⁷⁹

Ming hanedanının Cürcenlere yönelik politikasının başarı kazanması sonucu Ming ile Cürcenler arasında bir barış devresi başlamıştır. XV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren bu barış devresinde Cürcenlerin nüfusu hızla artmıştı. XVI. yüzyılda Gürcen grupları yedi ile dokuz bin arasında karşımıza çıkmaktadır. Böylece nüfus yoğunluğu dolayısıyla bölgede bir Cürcen ağırlığı hissedilmeye başlanmıştır.

Cürcen elçilik heyetlerinin gittikçe sıklaşması ve heyetleri oluşturanların sayısının artması yavaş yavaş Ming– Cürcen ilişkilerinin bozulmaya başlamasına sebep olmuştur. Ming hanedanı, 1541’de Cürcenlerin heyetlerine yılda bir defa ve 500 kişiden az olmak üzere bir sınırlama getirmiş ve bunun sonucunda da Cürcenlerle Çinliler arasında savaşlar başlamıştır. Ming hanedanının orduları kazayla dost bir Cürcen boyunun liderini öldürmüş, sonra bu yanlışlığı telâfi etmek için bu liderin oğlu olan Nurhaç’a birçok hediye vermiş ve Nurhaç’ı, Cürcenlerin arasında başlıca asilzade olarak kabul etmiştir.⁸⁰

Nurhaç, Mançurya’yı kendi idaresi altında birleştirdikten sonra, Chin hanedanını 1616’da kurduğunu ilân etti.⁸¹ Nurhaç’ın Ming hanedanıyla ilişkilerini iyi tutmasına ve bizzat haraç heyetlerinin başında bir kaç kez başkente gelmiş olmasına rağmen, kendisine koymuş olduğu esas hedefin Çin’in fethi olduğu anlaşılmaktadır.

Nurhaç’tan sonra başa geçen oğlu Abahay, 1631’de Güney Moğolistan’ın en önemli boylarından olan Çaharlarla ittifak kurmuş, 1638’de de Kore’yi kendisine bağlayarak Cürcen hakimiyetini iyice sağlamlaştırmıştır. Bunun yanında, Abahay 1636’da iki önemli değişiklik yapmıştır. Bunlardan biri, Chin hanedanının adının Ch’ing⁸² olarak değiştirilmesi, diğeri ise Cürcen adının kullanılmasının yasaklanarak Mançu adının kullanılmaya başlanmasıdır.

Abahay 1643’te ölünce, yerine geçen oğlu Fulin zamanında hedef gerçekleşmiştir. Bu sırada, Ming hanedanı iyice zayıflamış ve isyanlarla başa çıkamaz bir hale gelmişti. Bu isyancılardan biri 1644’te Pekin’i ele geçirince son Ming imparatoru intihar etmişti. Mançular, Ming görevlilerinden olan Wu San-kui ile iş birliği yaparak, Çin’i isyancılardan

⁷⁹ E. İ. Kıçanov, a.g.e., s. 210.

⁸⁰ L. S. Vasilev, *İstoriya Vostoka*, Tom I, Vıssaya Şkola Yayınları, Moskva 1994, s. 411.

⁸¹ L. S. Vasilev, a.g.e., s. 412.

⁸² Ch’ing kelimesi saflık, temizlik ve açık anlamlarını verir. Mançuların kendilerinden önceki iki hanedan olan Yüan (baş, başlangıç, orjinal, önder, büyük) ve Ming (aydınlık, parlak, açık, akıllı, dürüst) örneklerini takip ettiğini söyleyebiliriz (Ercilasun, 2003, 76).

temizlemek üzere, Çin Seddi'nin güneyine geçmişler, kısa sürede Pekin'i ve Kuzey Çin'i ele geçirmişlerdir.⁸³

Mançular 1638'de *Li-fan Yüan* (Vasal İşler Dairesi) adlı bir teşkilât kurmuşlardı. Vasal İşler Dairesi, Altı Nazırlık teşkilâtındaki yapılanma örnek alınarak kurulmuş, ancak Altı Nazırlık teşkilâtının içine alınmamıştı. İmparatorluk genişledikçe Vasal İşler Dairesi'nin kapsadığı coğrafya artmış ve sorumlu olduğu işler de çeşitlenmiştir. Önceleri sadece Moğol işleriyle ilgilenmek üzere kurulmuş olan Vasal İşler Dairesi, XVIII. yüzyıla gelindiğinde, artık Tibet, Doğu Türkistan, Batı Türkistan'ın bazı hanlık ve şehirlerine ek olarak Rusya ile ilişkilerden de sorumluydu.⁸⁴

Ch'ing hanedanı, bir yandan doğrudan Moğollara yönelik tedbirler alırken, diğer yandan, Moğollar üzerinde manevî etkisi büyük olan Dalay Lama üzerinde de nüfuz kurmaya ve bu yolla Moğolları etkilemeye çalışmıştır. Bu siyasette, Mançuların esas rakipleri Cungarlardı. Çünkü Cungarlar da bir yandan Kuzey Moğolistan'la birleşip bir Moğol birliği kurmaya çalışıyor, diğer yandan ise aynı amaç için Dalay Lama'dan faydalanmak istiyorlardı.

Cungar Hanı Galdan (1676-1697), genç 6. Dalay Lama'nın vekili ile ittifak kurmuştu. Diğer bir Moğol boyu olan Hoşotlar ise Ch'ing Hanedanı ile ittifak içindeydiler. 1705'te Hoşotlar, Lasa'ya saldırıp 6. Dalay Lama'yı esir ederek vekilini öldürdüler. 6. Dalay Lama, Çin'e gönderilirken yolda ölünce Hoşot lideri Lapsang Han, kendi ilân etmiş olduğu 7. Dalay Lama'yı Tibetlilere kabul ettiremedi. Bunun üzerine Cungarlar, Tibet'e girdi ve 1717'de Lapsang Han öldü. Buna karşılık olarak ise Ch'ing imparatoru K'ang-hsi 1720'de bir ordu yolladı ve Lasa'ya hakim oldu.⁸⁵

Cungarlar ile olan rekabetlerinde Mançular, hem Dalay Lama'nın dinî etkisini arttırmışlar, hem de Moğollar üzerinde hakimiyet kurmak açısından Dalay Lama'nın bu etkisinden faydalanmayı bilmişlerdir.

Rekabetteki dengeleri esas değiştiren ve Cungarların kesin olarak yenilip yok olmasına zemin hazırlayan diğer bir faktör ise Rusya'nın bölgede gücünü hissettirmeye başlamasıdır. Cungarlara karşı Çin'le antlaşma yapmak Ruslar açısından cazip bir gelişme olacaktı. Bu şekilde, 1689'da Nerçinsk'te bir araya gelen Rus ve Mançu heyetleri bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşmaya göre, iki taraf arasında bir sınır çiziliyor, Ruslar Amur vadisinde

⁸³ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 301. Wu San-kui, Liao-tung'lu olup, Ming hanedanının son imparatoru Ch'ung-chen (1628-1644) devrinde devlet hizmetine girerek, askerî bir görevde bulunmuştu. Görev yaptığı yer, Shan-hai Kuan'dı. Shan-hai Kuan, Çin Seddi'nin bugünkü Hepei eyaletinden geçen kısmı üzerindeki bir kapıydı. Dolayısıyla burası Mançuların Çin'e geldiklerinde kullandıkları yol üzerindeydi ve bu bakımdan stratejik bir öneme sahipti.

⁸⁴ L. S. Vasilev, *İstoriya Vostoka*, Tom I, Vıssaya Şkola Yayınları, Moskva 1994, s. 409.

⁸⁵ E. İ. Kıçanov, *Koçebie Gosudarstva ot Gunnov do Mançjurov*, Vostoçnaya Litaratura Yayınları, Moskva 1997, s. 223.

hak iddia etmekten vaz geçiyor, burayı kontrol etmek için yapmış oldukları Albazin kalesini yıkıyor, Mançulardan kendilerine kaçacak olan kişileri iade etme sözü veriyordu. Her iki taraf da karşı tarafın toprağında suç işleyen vatandaşlarının sınır dışı edilmesini kabul ediyor ve onları cezalandırmaya söz veriyordu.⁸⁶

Bu antlaşmanın, Cungarları etkileyecek en önemli noktaları, Mançuların Ruslarla anlaşarak cephelerini daraltmış olmaları ve Rusya'ya sığınanların iade edileceği hükmü sayesinde de Cungar hanlarının zor duruma düştüklerinde, Sibiryaya kaçarak saklanmaları yolunun kapatılmış olmasıydı. Böylece Mançular, dikkatlerini Cungarlar üzerine çevirmiş ve bu tarihten itibaren üstünlük sağlamaya başlamışlardı.

Mançuların ortaya çıkışları, yükselişleri, hakim oldukları bölgeler ve komşularıyla ilişkileri onların imparatorluk toprakları üzerindeki siyasetlerini belirlemiştir. Doğu Türkistan'da kurulan idarenin ve buraya yönelik olarak uygulanan siyasetin bu tecrübelerin etkisi altında oluştuğu görülecektir.

⁸⁶ E. İ. Kıçanov, a.g.e., s. 232.

3. HOCALARIN MENŞEİ VE XVIII. YÜZYIL DOĞU TÜRKİSTAN'DA SİYASİ DURUM

A) Hocaların Menşei

İslamiyeti yaymak için yola çıkan Süfiler, gittikleri yerlerde yerel bir prestij elde etmiş, aşar vergileri ve arazi bağışları sayesinde bir geçimlik kazanmış ve önde gelen ailelerden evlenmişlerdi. Onlar aşamalı olarak seküler hükümdarlar üzerinde ruhani nüfuz edindiler ve bu hükümdarların hepsi Süfi şeyhlerinin müritleri oldular. XVI. yüzyıla geldiğinde hocalar,⁸⁷ Kaşgar ve Yarkent'deki yerel yöneticilerin en önemli danışmanları ve sonuçta bu şehirlerin yöneticileri oldular.

Hoca Ahmed Yesevi Türkistan'ın Sayram adlı yerinde doğmuş, ilk tahsilini Arslan Baba'dan almış, sonra tahsilini tamamlamak için büyük bir İslam merkezi olan Buhara'ya gelmiştir. Şeyh Yusuf Hemedani'den dersler alan ve onunla birçok yeri gezen Ahmed Yesevi, ilk iki halifeden (Karahanlıların) sonra Yesi'ye döndü ve 1166 yılına (vefat olduğu yılı) kadar bu şehirde kuvvetli bir tasavvuf propagandası yapmıştır.⁸⁸

İslam Asya'sının her tarafında tarikatların kuvvetlendiği, her köşede tekrar yükseldiği bu esnada Doğu Türkistan'ın Gulca civarında, Yedi Su havalisinde yeni ve kuvvetli bir İslamlaşma cereyanı inkişaf etmiştir.⁸⁹

Süluk silsilesi bakımından Hoca Ahmed Yesevi'ye mensup bulunan tarikatlar başlıca ikidir: Nakşibendiye ve Bektaşiyeye. Bunlardan başka mesela İkaniye gibi birkaç tane küçük şube daha Ahmed Yesevi'den gelmektedir.⁹⁰

Hoca Bahaüddin Nakşibend (1318-1389), Nakşibendiye tarikatının ilk şeyhi olup, Muharrem 1318 yılında Buhara civarında Kasr-i Arafan adı verilen bir köyde doğmuştur.⁹¹ Dedesi onu muhtelif tasavvuf erbabına tanıtmak ve sohbetlerinden faydalanmasını sağlamak maksadı ile Semerkant'a kadar götürmüştür. Semerkant'tan döndüğünde 18 yaşındaydı ve Yesevi'ye tarikatı şeyhlerinden Kuşam Şeyh ve Halil Ata ile tanışmıştır ve onun hizmetlerinde kalmıştır. Bu hükümdar Şeyh'in 1347'de bertaraf edilmesine son derece üzülen

⁸⁷ Hoca, Farsça bir kelime ve öğretmen manasını verir (Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Doğu Ltd. Şt. Matbaası, Ankara 1978, s. 365). XVI-XVII. yüzyılda hoca sözü "seyid" sözü ile eş anlamda kullanılmıştır. Hocalar kendi nüfuzunu arttırmak için cetlerini Ali kanalıyla Muhammed Peygamber'e kadar ulaştırmışlardır (Kurban, 1995, 54).

⁸⁸ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TDİB. Yayınları, Ankara 1984, s. 27- 28, 64- 65.

⁸⁹ Erkin Ekrem, Doğu Türkistan'da Sûfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 631.

⁹⁰ Fuad Köprülü, a.g.e., s. 108.

⁹¹ Tahsin Yazıcı, Nakşibend, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınevi, c. IX, İstanbul 1964, s. 52.

Hoca Bahaüddin Nakşibendi dünya işlerinden nefret ederek Buhara köylerinden Zivartun'a yerleşmiştir ve hayatında büyük bir taraftar kütlesi toplamıştır. Tarikatını yayma maksadı ile çıkmış olduğu kısa süreli seyahatlar hariç bir daha Buhara'dan ayrılmamıştır.⁹²

1389 yılının 2 Mart pazartesi günü, 73 yaşında Hoca Bahaüddin Nakşibend Buhara'da vefat etmiştir. Nakşibendiye, Hind-Türk, Osmanlı ve Özbek imparatorlukları gibi Sünni devletlerde himaye edilmiş, bütün Sünni Asya Müslümanları arasında itibar bulmuştur. Bir çok kola ayrılan Nakşibendiliklerden Şeyh Ubeydullah el- Ahrar b. Mahmud-ı Taşkendi'nin kurduğu Ahrariye başta gelmektedir. Ahrariye'den Mahmudi Azam Hacı Şemsüddin Ahmed el Kasani'nin kurduğu Kasaniye, Doğu Çağatay Reşid Han'ın döneminde (1533-1570) Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrine gelmiş ve onun evladları Nakşibendiye'yi genişçe yaymışlardır.⁹³

Hoca Mahdumi Azam'ın tam adı Ahmed Bini Seyid Celaledin Hocacı Kasasani'dir. Nakşibend tarikatının piri olduğu için ona "Mahdumi Azam" denmiştir. Dedesi Seyid Kemalüddin Mecununi, asıl Mekke'li olduğu söylenmiştir. Hoca, Reşid Han döneminde Samarkant'tan Kaşgar şehrine gelmiştir. 1542 yılında ise tekrar Samarkant'a dönmüş, 1549 yılında 78 yaşındayken, Samarkant yakınlarındaki Dahbid köyünde vefat etmiştir.⁹⁴

Nakşibendilerin ikinci Piri Ubeydullah Ahrar'ın en önemli halifelerinden Mevlana Muhammed Kadi'nin müridi Mahdumi Azam, Doğu Türkistan'da kendi çevresinde kuvvetli bir nüfuz oluşturmuştur.

"Tazkira i Hocagan"da: "Mahmudi Azami'nin karısı Bibi Çiya, Kaşgarlı'dır. Satuk Buğra Han'ın soyundandır. Kaşgar Melikesi anlamını taşıyan Çiya Kaşgari, Hoca İshak Veli'nin annesidir" denilmektedir.⁹⁵

Doğu Türkistan'daki Kuçar, Turfan, Aksu gibi yerlerde bulunan hocaların silsilesinde Mahdumi Azam'ın adı geçmemektedir, sadece Kaşgar ve Yarkent hocalarının silsilesinde mevcuttur.⁹⁶

Hoca Mahdumi Azam, 1542 yılında Samarkant'a döndükten sonra, Yarkent şehrine Hoca Muhammed Şilif Pir adlı din adamı gelmiştir. Reşid Han ona kendi hocası gibi saygı göstermiş ve bu sebep ile Sünnilik hızlıca Yarkent, Kuçar ve Aksu gibi şehirlerde yayılmaya başlamıştır.

1601 yılında Mahdumi Azam'ın yedinci oğlu Hoca İshak Veli, Kaşgar şehrine gelmiştir. Hoca İshak Veli Kaşgar'da az zaman kaldıktan sonra, Abdükerim Han'ın onun

⁹² Erkin Ekrem, Doğu Türkistan'da Süfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 634.

⁹³ Erkin Ekrem, a.g.m., s. 634.

⁹⁴ A. İ. Narınbaev, Reaksiyonaya Rol Sufizma v Vostoçnom Turkestane, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı VII, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 204.

⁹⁵ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tezkire-i Azizan*, Rusya İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü (D 191), s. 34.

⁹⁶ Erkin Ekrem, Doğu Türkistan'da Süfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 638.

ülkeyi 2-3 günde terk etmesini istemesi üzerine, Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızların yanına gitmiş ve orada 12 yıl hocalık yapmıştır. Hoca İshak Veli'nin Sufiliği yayması ile Kırgızların sosyal hayatı da değişmiştir. Eskiden Kırgızlar Sufiliğe karşı idi, Hoca İshak Veli geldikten sonra Kırgızlar ona inanmış ve onu büyük biri olarak görmüşlerdir. O bir taraftan din hocası olarak, bir taraftan da doktor olarak hizmet verdiği için, Kırgızların arasında büyük bir şöhret kazanmıştır. Sonra Semerkand'a dönen Hoca İshak, 69 yaşında vefat etmiştir.⁹⁷

1615 yılında, Hoca Mahdumi Azam'ın büyük oğlu Hoca Kalan (Muhammed Emin), Yarkent'e gelmiş ve Yarkent hanı Abdul Latif Han'ın (1614-1634) desteğiyle üvey kardeşi Hoca İshak Veli'ye karşı çıkmıştır. Hatta Hoca İshak Veli'yi yok etmeye kalkışmış ve böylece süfiler ikiye ayrılmıştır.⁹⁸

B) Hocaların Bölgede İktidara Gelmeleri

Altışehir'de⁹⁹ bu dönemden itibaren nüfuzları gittikçe artan hocalar, üç kol halinde görülür. Bunlar Kuça hocaları, Aktaglık hocalar ve Karataglık hocalardır.¹⁰⁰ Kuça hocaları diğerleri gibi bölgede etkili olamamıştır. Diğer iki kolun giydikleri giyimler beyaz ve siyah renginde olup, ortadaki farkı bildirirdi. Hocalar dedelerinin isimleri ile "İşkiya" (Aktaglılar), "İsakiya" (Karataglılar) olarak da adlandırılmışlardı.

Hoca İshak Veli önderliğindeki Karataglılar Yarkent'in Han Alikşir adlı yerini merkezleştirmiştir. Aynı mezhepten ayrılmış olan bu iki grup, sadece görüş farklılığından dolayı iki siyasi topluluk olarak meydana çıkmıştır.

1624 yılında Hoca Kalan'ın büyük oğlu Muhammed Yusuf Kaşgar'a gelmiş ve Aktaglılara destek vermiş, Karataglılara destek veren Yarkent hanı Mahmud Han'a karşı çıkmıştır. Aynı zamanda bunlar Kaşgar'ın kuzeydoğu ve Tanrı Dağ'ın güneybatısında kalan, Karataglılara destek veren Kırgızlara da saldırmaya başlamıştır ve bunun üzerine Mahmud Han Yusuf Hoca'yı Kaşgar'dan kovmuştur.¹⁰¹

⁹⁷ A. İ. Narınbaev, Reakcionnaya Rol Sufizma v Vostoçnom Turkestane, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı VII, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 205.

⁹⁸ L. İ. Duman, *Agrarnaya Politika Sinskogo Pravitelstvo v Sinzyane v Konse XVIII v*, Moskova-Leningrad 1936, s. 62- 63.

⁹⁹ Kornilov, bu adlandırılmanın Tsevan Araptan'ın 1720'de Danyal Hoca'yı iktidara getirip, bölgeyi altıya bölerek hakimbekler tarafından yönetilmeye başlamasından sonra ortaya çıkmış olabileceğini ileri sürer (1903, 9).

¹⁰⁰ Bunların etimolojisi için bkz: Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 3.

¹⁰¹ A. İ. Narınbaev, Reakcionnaya Rol Sufizma v Vostoçnom Turkestane, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı VII, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 206.

1638 yılında Abdullah Yarkent Hanlığı'nın tahtına çıktıktan sonra, Muhammed Yusuf, 12 yaşındaki oğlu Hidayetullah ile gizlice Kaşgar'a gelmiştir. Aktaglıları tekrar canlandırmak için mücadelesini devam eder. 1667 yılında Abdullah Han'ın oğlu Yolbars Han ile anlaşma yaparak Han'a karşı isyan ettiler ve Abdullah'ı Yarkent'ten kovdular. 1670 yılında Yarkent'teki Karataglılar isyan ettiler ve Yolbars Han ile Yusuf Hoca bu olay sırasında öldürüldüler. Abdullah'ın kardeşi İsmail Han tahta çıktı ve Hoca Hidayetullah Batı Türkistan'a kaçtı.¹⁰²

Appak Hoca,¹⁰³ 1677'de Seidiye Hanlığı'nın son hanı İsmail Han tarafından kovalanınca, Keşmir yolu ile Tibet'e geçer ve burada Budistlerin lideri Dalay Lama V ile görüşür. Ondan İsmail Han'a karşı yardım etmesini ister. Doğal olarak bu istek Dalay Lama'nın hoşuna gider. Çünkü Altışehir hükümdarları Abubekir'den başlayarak Seyit Han ve Abdullah Han'lar Tibet'e birkaç kez asker göndererek Budizme karşı cihat yapmışlar, Budistleri ağır derecede öfkelenmişlerdi. Artık Appak Hoca'nın isteğiyle Budistlerin Müslümanlara karşı kısas savaşı için bir fırsat yaratılmıştı. Dalay Lama kendi öğrencisi, Cungarların hanı Galdan'a mektup yazarak, Appak Hoca'nın Altışehir'deki nüfuzunun yerine getirilmesi için askerî yardım etmesini önerir. Galdan askerî faaliyete geçmede hiç tereddüd etmez.¹⁰⁴

Appak Hoca ve Cungar komutanlarının başında bulunduğu 12 000 kişilik Cungar ordusu, Muzart Geçidi üzerinden Yarkent'e doğru ilerler. Yarkent Hanlığı işgal edilip İsmail Han İli'ye götürülür. Dalay Lama Galdan'a uğurlu, mübarek anlamına gelen "Boşoktu" unvanını verir.¹⁰⁵ Bu işgalden hemen sonra, 1678'de Appak Hoca bütün Altışehir tahtına han tayin edilir. Appak Hoca'nın büyük oğlu Yahya Hoca Kaşgar'a hakim olarak gönderilir.

Appak Hoca'nın tahta geçtikten sonra yaptığı işlerin en önemlisi, Karataglık hocaları ve onların taraftarlarını öldürerek iktidarını muhaliflerinden temizlemek olur. İşte o zaman Karataglık hocalardan iki kardeş- Şuayup Hoca ile Danyal Hoca yurt dışına, Keşmir'e kaçarlar. "Appak Hoca Kalmuk askeri ile beraber geldi" söylentisinin muhalifleri tarafından etkili bir şekilde propaganda malzemesi olarak kullanılması, Appak Hoca'yı çok rahatsız eder. Sonuçta, Appak Hoca bu zor durumdan kendini kurtarmak amacıyla, Turfan'dan İsmail Han'ın küçük kardeşi Mehmet Emin Han'ı getirerek onu bir kukla gibi kullanmaya çalışır;

¹⁰² Erkin Ekrem, Doğu Türkistan'da Sûfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 647.

¹⁰³ Appak Hoca hakkında geniş bilgi için bkz: Narınbayev, a.g.m., s. 205- 208.

¹⁰⁴ Hürmetcan Abdurrahman Fıkret, "Hocaların Şincanga Kelişi ve Baş Köterip Çıkışının Tarihi Arka Körünüşi", *Şincan Tezkireçiliği*, S. 3, Umumi San 52, Urumçi 2000, s. 1.

¹⁰⁵ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 138.

ayrıca İsmail Han'ın kız kardeşi olan Hanım Padişah ile evlenip, eski han cemaatinin akrabası olmak gibi görünüm sergiler.¹⁰⁶

Mehmet Emin Han tahta çıkar çıkmaz, Cungar memur ve amirlerini Altışehir'den kovar, Cungarlar ile olan tüm ilişkisini keser. Hatta, Oyratlara sefer düzenleyerek 30 bin esir alır.¹⁰⁷ Bu gelişme Appak Hoca ve onun taraftarlarının işine gelmez. Çok geçmeden Mehmet Emin Han suikast sonucu öldürülür.¹⁰⁸ Appak Hoca eskisi gibi yine Cungarlara dayanarak hanlığını sürdürür. Hoca, 1678'den itibaren hüküm sürdüğü bu devrede Cungarlara yıllık vergi ödemiştir.¹⁰⁹

Hocalar arasındaki savaşın en şiddetlisi, Appak Hoca'nın ölümünden sonra, Appak Hoca'nın kendi ailesinden çıkar. Appak Hoca'nın büyük oğlu Yahya Hoca ile eşi Hanım Padişah arasında taht kavgası patlak verir. Yahya Hoca ve üç oğlundan ikisi Hanım Padişah'ın emriyle öldürülür; üçüncü oğlu Ahmet Hoca müritleri tarafından kaçırılıp Delik Dağ'a gizlenir. Hanım Padişah, kendi oğlu Mehdi Hoca'yı hanlık tahtına oturtur. Fakat Hanım Padişah kendisi de dervişler tarafından bıçaklanarak öldürülür. Hanım Padişah'ın öldürülmesinden sonra, Akbaş Han kendisinin Yarkent Hanlığı'nın hanı olduğunu ve Yarkent Hanlığı'nın tekrar kurulduğunu ilan eder.¹¹⁰

Kaşgar'daki Aktaglık hocalar, Delik Dağ'a gizledikleri Ahmet Hoca'yı geri getirip onu Kaşgar Hanlığı'nın hanı ilan ederler. Bu şekilde şehir hanlıklarının kurulmasıyla, Aksu Hakimbeği Abdusattar, Üç Turfan Hakimbeği Hocisiler de kendilerini bağımsız hükümdar ilan ederler. Kumul, Çin'e bağlılığını belirtir. Turfan ise, Çin ile Cungar Hanlığı arasında bocalar.¹¹¹

Cungar Hanlığı bu karışık vaziyete müdahale etmekten yoksundur. Çünkü Galdan'ın Çinlilere yenilgisinden sonra, Cungar Hanlığı, batıya genişlemekte olan Çin'e karşı koymak zorunda kalacaktır. Yurt dışına kaçan Danyal Hoca, Akbaş Han'ın daveti üzerine Yarkent'e geri döner. Akbaş Han, Danyal Hoca'ya Yarkent tahtını teslim eder ve kendisi Hindistan'a gider. Yarkent, Karataglık hocaların lideri Danyal Hoca'nın, Kaşgar ise Aktaglık hocaların

¹⁰⁶ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizân*, Kaşgar 1988, s. 51.

¹⁰⁷ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 138.

¹⁰⁸ Narınbaev, Emin Han'ın Appak Hoca'yı tahtan indirdiğini ve tekrar Galdan ile gelen Apak Hoca ile savaşırken şehid olduğunu yazmaktadır (2003, 208).

¹⁰⁹ Mehmed Âtîf'in ifadesine göre, bu yıllık verginin tutarı başlangıçta 88.000 Osmanlı altınına eşdeğerti. Zamanla azalan vergi miktarı 515.000 kuruş nakit ile 15.000 kûsur okka buğday ve diğer mallardan bunun yarısı kadar verilmek suretiyle ödeniyordu ki bunların toplamı 537.000– 540.000 Osmanlı kuruşuna eşdeğerti (*Kâşgar Tarihi*, Kırıkkale 1998, s. 135- 136).

¹¹⁰ İ. Kurban, a.g.e., s. 61; Muhammed Sadık Kaşgari, Padişah Hanım'a halk "Cellat Hanım" lakabını verdiklerini bildirir (1988, 63- 65).

¹¹¹ A. İ. Narınbaev, Reakcionnaya Rol Sufizma v Vostoçnom Turkestane, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı VII, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 210.

lideri Ahmet Hoca'nın elinde olmak üzere, bu iki şehir arasında dinmek bilmeyen aşırı düşmanlık sürtüşme- savaşları sürer gider.¹¹²

Birinci bölümde görüldüğü gibi, Doğu Türkistan Asya'nın merkezi durumundadır. Merkezi Asya'da iktidara gelen her devlet bölgeyi kendi hakimiyeti altında görmek istemiştir. Doğu Türkistan XVIII. yüzyıla gelindiğinde, şehir devletlerinden kurulu, hocaların halk üzerindeki etkilerinin zirveye ulaştığı ve iktidar için iç çatışmaların sürdüğü bir bölgeydi. Bunda bölgede iktidara gelen hocaların da payı büyüktü. Yerli halkın da Kalmuk baskıncılarına ve onların bölgedeki temsilcilerinin zulümlerine karşı sabırları tükenmiş vaziyetteydi.

¹¹² İ. Kurban, a.g.e., s. 61.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA BASKINCILARA KARŞI MÜCADELELER

Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını kaybetmesi ve baskıncıların bölgede uyguladıkları politika çok geçmeden halkın onlara karşı mücadele başlamalarına sebep olmuştur. O dönemlerde bölgede etkili konumda bulunan hocalar, bu baskıncılara karşı mücadelelerde önderlik yapmışlardır.

1. KAŞGARİYA'DA CUNGARLARA KARŞI BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ

A) 1700-1720. Yıllardaki Direnmeler

XVIII. yüzyıla gelindiğinde bölge Kalmukların idaresi altındaydı. Yerel hakimbekler Kalmuklar adına halkı yönetir, çeşitli vergi vermekle kendilerinin Kalmukların vasalı olduklarını belirtirlerdi.

Tsevan Araptan, 1700 yılında Altışehir'deki hocaların şehir hanlıklarına karşı büyük çapta askeri eyleme girişir. Cungar ordusu Kumul ile Aksu'ya aynı zamanda saldırır. Aksu'yu ele geçirdikten sonra güneye inen ordu, Kaşgar çevresinden geçerek Yarkent'e yaklaşır. Danyal Hoca karşı koymadan teslim olur.

Kaşgar ve Yarkent işgal edilerek Danyal Hoca ve Ahmet Hoca esir alınıp, aileleri ile beraber İli'ye götürülür. Onlar bugünkü Gulca şehri ile Nılkı nahiyesi arasındaki İren Kabırğa denilen dağlık yöreye yerleştirilip, gözaltında tutulur.¹¹³

Altışehir'in Cungarlarca bu ikinci işgalinden sonra, Tsevang Araptan'ın ölümüne (1727) kadar, bu yörenin tamamen Cungarlar tarafından askerî güce dayanarak tek bir elden yönetildiği bilinmektedir. Tsevang Araptan, Cungar Hanlığı'nın tahtında iken, yalnız Altışehir'e değil, Lama dinini kendi lehine kullanmak amacıyla 1717'de Tibet'e de askerî güç kullandığı bilinir. Bu dönemde Cungar beyleri bölgede geniş topraklar satın almışlardır.¹¹⁴

¹¹³ İ. Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 63.

¹¹⁴ Mehmed Âtuf, *Kâşgar Tarihi*, Kırıkkale 1998, s. 138- 139; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Ch'ing Arasında*, Otag Yayınları, Ankara 1975, s. 16- 17.

Doğu Türkistan'da Kalmuklara karşı mücadelenin kuvvetlenmesi Cungar Hanlığı'nın zayıflamasıyla doğrudan ilişkilidir. Ch'ing Devleti'nin güçlenmesi ve Cungar Prenslерinin anlaşamamaları, Kaşgariya'da hocaların iktidar için harekete geçmelerini sağlayacaktır.

B) Danyal Hoca Dönemi (1720-1750)

Cungarlar, 1720 senesinde Danyal Hoca'yı bölgeyi yönetmesi için tayin ederler. Onların bu hareketini Khodjaev şöyle açıklar: “Oyratlar Ch'ing'in sıkıştırması sonucunda Yarkent Hanlığı'nı yönetmede zorluklar ile karşılaşır ve hocalara Kaşgariya'yı yönetmeyi her sene vergi verme karşılığıyla bırakırlar”.¹¹⁵

Danyal Hoca ailesi ile İli'den Hocent'e, oradan Kaşgar'a gelir. Arzu Muhammed önderliğinde Kırgızlar hocayı şehre davet ederler ama şehir halkı, “Bizim kendi hocamız var”¹¹⁶ diyerek Danyal Hoca'yı kabul etmezler. Bunun üzerine Hoca Yarkent'e gider ve orada çok iyi karşılanır. Kalmukları temsil ederek Yarkent'te bölgeyi yönetir.

Hocalar her yıl Kalmuklara 100 000 madeni para vergi verirlerdi. Bu madeni para 35 gram gümüşe eşit olup, toplam yıllık vergi miktarı 3.5 ton gümüşe eşittir. Bu vergi Altışehir'deki her aile gelirin % 55 kısmı ile karşılanırdı.¹¹⁷

Galdan Seren'in 1745'deki ölümü, taht kavgalarına yol açmış ve hanlık eski gücünü kaybetmişti. Galdan'ın üç oğlu ve birkaç kızı vardı. O öldüğünde büyük oğlu Lama Dorci 19, ikinci oğlu Sevan Dorci 13 ve küçük oğlu Sevan Daşı de 7 yaşındaydılar. Galdan Seren tahtını ikinci oğlu Sevan Dorci'ye bırakır ve o, 1746'da Adca Han unvanıyla tahta geçer. 13 yaşında olan genç hükümdar devleti yönetemedi. Lama Dorci 1746'da tahta geçen kardeşi Sevan Dorci'yi öldürerek 1749'da iktidara gelir. Fakat noyanlar onu babası belli olmayan bir çocuk olduğu için hükümdar olarak görmek istemezler.¹¹⁸

Diğer taraftan Ch'ing, 1731 senesinde Cungar Hanlığı'nın topraklarını aralarında paylaşma teklifi ile Rusya'ya mektup göndermişti.¹¹⁹ Böylelikle Cungar Hanlığı'nı ortadan kaldırma siyasetini hızlandırmak ister.

¹¹⁵ Ablat Khodjev-Kamil Khodjev, Ching Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistanı İşgali, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Ankara 2002, s. 13.

¹¹⁶ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tezkire-î Azizân*, Rusya İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü (D 191), 1768/69, s. 74.

¹¹⁷ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 29.

¹¹⁸ İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1964, s. 281.

¹¹⁹ İklil Kurban, a.g.e., s. 452.

1750 yılın Kasım ayında kir kaç Oyrat ailesi, Cungarya'daki düzensizlik yüzünden, Çinlilere başvurarak kendilerini Ch'ing'in iç bölgelerine almalarını istediler. İki-üç ay geçmeden Kalmukların Demeçi'si önderliğinde büyük bir grubun Ch'ing tebaasına geçtiğini görmekteyiz. Cungar Hanlığı'nı ortadan kaldırmayı hedefleyen Ch'ingliler bu mültecileri vergilerden muaf tutarak onlara çeşitli kolaylıklar sağladılar.

Lama Dorci önderliğinde Kalmuk elçileri Pekin'de 1751 yılında kabul edilir. Fakat bu elçilik, istenildiği başarıyı sağlayamaz ve Cungar Hanlığı gitgide zayıflar. Ch'ingliler Halha'ya 1752 yılında siper kurarak, asker sayısını arttırlar. 1753 yılı sonbaharında Galdan Seren'in iki torunu ve iki zaysan önderliğinde 3 bin Oyrat ailesi Çin'in iç bölgelerine kaçarlar. Bunlar Halka'nın güneydoğusundaki Darigangi bölgesine yerleştirilir.¹²⁰

C) Yusuf Hoca İsyanı (1753-1755)

Altışehir'de ise Danyal Hocanın dört şehri yönetmekte olan oğullarından,¹²¹ Kaşgar'ı yöneten Yusuf Hoca, 1754 yılı Kalmuklara karşı mücadele başlar.

Yusuf Hoca'nın Cungarlara karşı mücadeleyi başlamak için İli'den gelmesi, "Tazkirai Azizan"da şöyle verilir: "Yusuf önce oğlunu gönderdi ve sonra kendisi geldi. Yolda Hocisi Bey'i de hile yaparak kandırmak zorunda kaldı."¹²²

Kaşgarya'nın yöneticisi Yusuf Hoca, Cungarlara karşı Hive ve Hokand Hanlıklarından yardım ister. Fakat bu hanlıklardan yardım geldiği hakkında kaynaklarda bilgi verilmemektedir. Hive Hanlığı İran etkisinden (1747 yılı) yeni kurtulmuş, Mangıtlar ile Konuratlar idareyi ele geçirmek için iç ara savaşıyorlardı. Hokand ise yeniden güçlenmekte, ama Doğu Türkistan'a yardım edecek durumda değildi.

Davasi, Kaşgar Eşikağası Hudoyar Bek ve Artış Beyi Apsatar'a, isyancı hocaları ortadan kaldırması için gizli emir verir. Fakat bu bilinir ve Eşikağası'nı tutuklama işi Bian Ağaca'nın emrindeki üç Kıpçak pehlivanlarına verilir. Hudoyar öldürülür, onun oğlu ile

¹²⁰ Aynı Eser, s. 283.

¹²¹ Kurban, Danyal'ın oğullarını (Yakup Yarkent'de, Yusuf Kaşgar'da, Hamuş (Valihanov'a göre Ayub, 1985, 129) Aksu'da, Abdulla Hotan'da) olarak verir (1995, 64); Kutlukov, "Asar al-Futuh" eserine atıf yaparak sadece Kaşgar, Yarkent ve Hotan'ın yöneticileri olarak Danyal'ın oğulları Yusuf, Hamuş ve Han Hocaları bildirir (1987, 71); Fikret, hoca'nın 5 oğlundan bahseder. Cahan (Yakup), Ayup, Yusup, Hamuş (asıl ismi Nizamiddin) ve Abdulla (2000, 5).

¹²² Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizan*, s. 151.

Apsatar Kalmuklara kaçarlar. Davasi'ye, Hudayar'ın ona sadık kaldığı için öldürüldüğünü bildirirler.¹²³

Cungar taraftarı Gazibek, Cahan Hoca'yı tutuklayıp, ayaklanalara karşı çıkararak Davasi'den yardım ister. Amursana ile savaşmakta olan Davasi, ona yardım gönderemez. Hotan'da 7 bin asker toplayan Sadık Hoca, Yarkent'e saldırır ve babası Cahan Hoca'yı Gazibek'in hapisanesinden kurtarır.¹²⁴

Bölgedeki iktidar için savaşta hakimbekler Kalmukları kullanmak istediler. “Biş-Karama Bek'i Muharram, Fayz-abad Bek'i Niyaz birkaç amirle beraber Kalmuk elçisine giderek “Ne olursa da, biz yöneticinin (Tura) emirlerini yerine getirmeye hazırız. Biz onun çok fazla iyiliğini gördük. Bizim ülkemizi hocalar bozguna uğrattı. Ülkenin kaderi sizin elinizde”¹²⁵ diye, onlardan yardım istemiş, ama bekledikleri yardımı alamamışlardı.

Hakimbekler Davasi'den destek alamamalarına rağmen, hocalara karşı mücadeleyi durdurmazlar. Onlar Cungarlar yıkıldıktan sonra da bölgedeki idareyi Ch'inglilerin yardımıyla tutmaya çalışırlar.¹²⁶

“İsakiyalılar” bölgede mücadeleyi sürdürürken “İşkiyalılar”dan Burhanaddin'in kardeşiyle Mançu tarafına geçmesi olayların yönünü değiştirdi. Aktaglılar destekten mahrum kaldılar. Yusuf Hoca'nın zamanında Kalmuklar ile çalışması ve onlara yeğen (annesi Kalmuk kızıydı) olması, şimdi olayların hocanın aleyhine değişmesine neden oldu. G. N. Potanin'in yazdıklarına göre, Yusuf Hoca İli'den Kaşgar'a kaçtığında kendisiyle beraber 3 bin Kalmuk getirmişti.¹²⁷ Bu Kalmuklar hakkında “Tazkirai Azizan”da, “Yusuf Hoca başka dinde olanlara zarar vermeden vatanına gönderdi”¹²⁸ denir.

Cungar Hanlığı'nın son Hontayşi'si Davasi, 1752 yılın sonu 1753 yılın (1165 h.) başlarında Amursana'nın yardımıyla rakibi Nemehu Cırgala'yı öldürerek tahta geçmişti. Sonra bu ikisinin arası açılır. İ. Zlatkin bunun sebeğini, Davasi'nin Amursana'ya Gurban-Madan bölgesini vereceğim diye söz verdiğini, ama sözünü yerine getirmemesiyle açıklar. M. Kutlukov ise yerel tarihi eserlere atıf yaparak Amursana'nın kahraman ve aynı zamanda

¹²³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 140.

¹²⁴ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Tom I, Frunze 1984, s. 462.

¹²⁵ M. A. Salahatdinova, Soçineniy Muhammed-Sadika Kaşgari “Tazkira-i Hodcagan” Kak İstoçnik Po İstori Kirgizov”, AN. Kir. SSR, *Seriya Obşestvennıh Nauk*, Tom. I, Vıp. I, Frunze 1959, s. 108; Buğra eserinde, halkın hakimbekleri “Hitay (Çin)Yetim Oğlakı” olarak adlandırdıklarını yazar (*Şarkî Türkistan Tarihi*, Ankara 1998, s. 317).

¹²⁶ D. B. Saparaliev, *Vzaimootnoşeniya Kirgizskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII v.*, Bişkek 1995, s. 74.

¹²⁷ Bkz; Saparaliev, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999, s.

32.

¹²⁸ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizan*, s. 198.

kurnaz birisi olduğunu, Davasi'nin ise tersine korkak olduğundan, hakimiyeti kaptırmamak için bu yola baş vurduğunu yazmaktadır.¹²⁹

1753 yılı kış mevsiminde Amursana ile Davasi'nin ortasında savaş başlar. Amursana 6 bin asker ile 1754 yılının yaz mevsiminde Davasi'ye karşı yürür. Fakat Mir Muhammed Amin'in aniden saldırısı sonucunda yenilir ve Kazaklara, oradan Ch'ing Sülalesi'ne kaçar. 1753-54 yılı Amursana Hanbalık'a (Pekin) ulaştığında, İmparator Hun Li Amursana'yı iyi karşılamıştır. İmparator ona "Sin Van" (birinci derecedeki devlet memuru) unvanını verir.¹³⁰

Amursana önderliğinde 300 bin Mançu askeri 1755 yılı Cungiya'ya sefere çıktılar. Davasi düşmana Tekes'te karşılık vermeyi, eğer yenilecek olursa Kaşgar tarafına kaçmayı planlar.¹³¹ Davasi savaşı kaybeder ama Kaşgar'a değil, tekrar kendi bölgesine çekilir. Onu takip etmek için Han Hoca askerle gönderilir.

Davasi bu olaydan sonra bir başarı elde edememiştir ve kendisini takip edenlerden kurtulmak için Üç Turfan yolunu tutar. 300 civarında kişileriyle Muzart'ı aşarak şehre ulaşmışken, Üç Turfan hakimbeği Hoca Sıbek (Hodis) onu tutuklayarak Ch'ing askerlerine teslim eder.¹³²

D) Burhaneddin Hoca (1755-1759)

"Şincan'ın Kısaca Tarihi"inde kardeş hocalar Burhanaddin ve Han Hoca, Mayıs (4. ayın 8. günü) 1755'te Ch'ing askerlerinin karargahına giderek, Tsevang Arabtan (1697-1727) döneminden beri Oyratların elinde rehine olduklarını, şimdi kendilerinin 30 hanesiyle Ch'ing tarafına geçmek istediğini bildirirler.¹³³

Mançuların da desteğini alan Burhanaddin, ülkedeki düzensizliği fırsat bilerek küçük kardeşi ile İli'yi hakimiyeti altına alırlar. Amursana Kazaklara kaçtığı zaman hocalar Cungiya'nın idarecileri durumuna gelirler. Hoca Muhammed Şerif'in dediğine göre, Amursana birkaç defa Burhanaddin'i yok etmek ister. Bunu öğrenen hoca, 10 bin asker ile

¹²⁹ İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungiarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1964, s. 283; M. Kutlukov, *İz İstorii i Mejdunarodnih Svyazey v Sentralnoy Azii v 1755-1759 Godah (Svedeniya Kaşgarskih İstoriy)* // *İz İstorii Sredney Azii i Vostochnogo Turkestana XV-XVIII Vekah*, Taşkent 1987, s. 64.

¹³⁰ İ. Ya. Zlatkin, a.g.e., s. 288- 299.

¹³¹ M. Kutlukov, a.g.e., s. 57.

¹³² Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 141.

¹³³ M. Kutlukov, *İz İstorii i Mejdunarodnih Svyazey v Sentralnoy Azii v 1755-1759 Godah (Svedeniya Kaşgarskih İstoriy)* // *İz İstorii Sredney Azii i Vostochnogo Turkestana XV-XVIII Vekah*, Taşkent 1987, s. 68; Valihanov'a göre, Burhaneddin ile Han Hoca General Bandi'nin izniyle Eren Haburga'dan getirilmişti (1985, 142).

geceleyin Amursana'nın askeri karargahına saldırır. Karanlığı fırsat bilerek Amursana kaçıp kurtulur, serveti ise hocanın elinde kalır. Bu olaydan sonra Burhanaddin Kaşgar ve Yarkent tarafına sefere koyulur.¹³⁴ Burhanaddin'in kardeşi Han Hoca ise sözde "Müslüman nüfusun gözlemcisi" veya rehine olarak İli'de Mançuların elinde kalır.

Burhanaddin Aksu ile Üç Turfan'a geldiğinde bu şehirlerin hakimbekleri Nizamaddin Abd al Vahhabek ve Şarafaddin Hoca Yusufbek ona yardımda bulunurlar. Hoca halkın desteğini almak için taçını çıkarıp sarık sarınır. Ch'ing İmparatoru ile Amursana'nın, Altışehir'in hakimiyetini kendisine verdiğini ilan eder.

Yusuf Hoca hasta olduğu için, Kaşgar Bek'i Muharrem Bek, Kaşgar Hazinecisi Tohta Bek, Amir Mirza'nın asker başlarından bir kişi ve Kırgızların Munku kabilesinden bir kişi, Yahya ve Mümin hocalarla beraber Burhaneddin ile görüşmek ve onun itaat etmesini sağlamak için elçi olarak giderler.¹³⁵

Elçilik beklenildiği sonucu vermez ve elçi olarak gidenlerin çoğu Burhaneddin'in etkisinde kalırlar ve hatta gizlice onu destekleyeceklerini bildirirler.¹³⁶

Yusuf Hoca'nın istememesine rağmen Yahya ve Mümin hocalar, askerlerinin fazla olduğuna güvenerek Burhanaddin'e karşı sefere çıkarlar. Fakat Yusuf Hoca'nın ölümü haberi sefere çıkan herkesin moralini bozar. Yusuf Hoca'nın tahtına oğlu Abdulla, "Patşa (Padişah) Hoca" unvanıyla geçer.¹³⁷ Diğer taraftan Burhanaddin Aksu'dan hareket ettiğinde, bazı Yusuf Hoca ile anlaşamayan hakimbekler onun tarafına geçerler.

Hocaların arasındaki ilk çarpışma Üç Turfan yakınlarında gerçekleşir. Burhaneddin'in askeri, Dan Ching Zaysan önderliğindeki 1000 Cungar, Turuntay Dacen önderliğindeki 400 Çin askerleri ve Aksu, Kuça ve Turfan şehirlerinden toplanan 5 bin Müslüman birliklerinden ibaretti. Bir ay süren çarpışmalardan sonra Abdulla Hoca tarafında savaşan kimseler yavaş yavaş Burhaneddin tarafına geçmeye başlarlar. Bunda Abdulla Hoca'nın çarpışmalardan kesin zafer elde edememesi de etkili olmuştur.

Burhaneddin taraftarlarının gitgide çoğalması ve Ancıyan'dan gelen askerlerin de onların tarafına geçmesi, Hoca'ya cesaret verdi ve Burhaneddin Kaşgar'a doğru yürüme kararı aldı. Olaylar böyle gelişince, Abdulla Hoca taraftarları Kaşgar'ı savaşız Aktaglılara bırakarak Yarkent'e çekildiler.

Kaşgar'a giren Burhaneddin çok oyalamadan, Abdulla Hoca'yı takip ederek Yarkent şehrinin yolunu tutar. Yarkent eskiden Karataglıların merkezi olduğundan Burhanaddin üç ay

¹³⁴ M. Kutlukov, a.g.e., s. 70.

¹³⁵ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizân*, s. 232.

¹³⁶ Aynı Eser, s. 237.

¹³⁷ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 142.

şehri alamaz. Bir buçuk asır Yarkent Hanlığı'nın başkenti olan şehir, o zamanın şartlarına göre güvenli ve sağlam bir yerdi.

Savaşın ilk döneminde Burhanaddin'in askerleri çok insan yitirerek geri çekilirler. Burhanaddin kendisi de yaralanır.¹³⁸ Kuşatmanın uzaması iki tarafta da açlığın baş göstermesine neden olur. Burhanaddin askerlerini doyurmak için şehrin etrafındaki köyleri yağmalamaya başlar.

Asker gücü ile şehri alamayacağını anlayan Burhanaddin şehrin hakimbeği Gazi Bek ile Karataglık hocaların arasını açmaya girişir ve bunda başarılı olur. Burhanaddin ile anlaşan Gazi Bek, Yakup Hoca'yı¹³⁹ düşmanla açık savaşmak için surdan çıkmaya inandırır. Kırk bin Yarkentli daha şehir surlarından çıkıp yerleşmemişken, önce çıkıp da düşman ile savaşmaya başlayan Gazi Bek, anlaştığı gibi kaçmaya başlar. Bu anı bekleyen Kubat Biy önderliğinde Kırgız atlıları birbirini zaten ezmekte olan Yarkentlileri bozguna uğratırlar. Bu çarpışmada Yakup Hoca'nın oğlu İnyat Hoca'nın ölmesi, halkın moralini iyice bozar. Yakup Hoca halkın fazla zarar görmesini istemeyerek geceleyin Hindistan'a ulaşmak için Kargalık yoluna koyulur. Gazi Bek'in hainliği sonucu, Yarkent Ocak 1756 tarihinde düşer.¹⁴⁰

Şehir düştükten sonra hocaları tutuklamak için Burhanaddin, Dolonların Bek'i Rahimkul ile Kırgız Abdulla'yı 500 asker ile gönderir. Onlar hocaları Zarafşan Nehri'nin kenarında yakalarlar. Çarpışmada Yusuf Hoca'nın oğlu Erke ölür, diğerleri esir alınır. Sadece Nazar Hoca isimli birisi iki arkadaşıyla kaçmayı başarır. Esir alınanlar birkaç gün sonra Yarkent şehrinde öldürülür.¹⁴¹ Böylece Tanrı Dağları'nın güneyindeki tüm büyük küçük şehir ve kasabalar Burhanaddin'in hakimiyeti altına girer. Hoca burasının Ch'ing toprakları olduğunu ilan eder. Burhanaddin'in iktidara gelmesiyle Doğu Türkistan'daki Cungar hakimiyeti resmi şekilde sona erir.

¹³⁸ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 67.

¹³⁹ Yakup Hoca'nın şair, bilime önem veren birisi olduğu ve Erşiy lakabı ile şiirler yazdığı söylenir. İsyanlardan önce Yarkent şehri bir müddet şair, sazıcı ve bilginlerin merkezi haline gelmiştir (Mollaudo, *XVIII Esir Uygur Poeziyasi*, Alma Ata 1990, s. 79- 80), (Valihanov, 1985, 143); Mehmed Atf, Yakup Hoca'yı Cihan Han olarak verir (1998, 148- 151).

¹⁴⁰ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 144.

¹⁴¹ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 144- 145.

2. CH'ING HANEDANI'NIN DOĞU TÜRKİSTAN'I ZAPTI

A) Ch'ing'in Cungarya'yı zaptı

Ch'ing Hükümetinin Doğu Türkistan'ı ele geçirme isteği, XVIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştı. Generaller, Turfan'ı Oyratlardan aldıktan sonra Kırgız ve Kazaklar ile ilişki kurarız, onların yardımıyla Doğu Türkistan'ı kolaylıkla işgal ederiz diye düşünmüşlerdir.¹⁴² Fakat Ch'ing askerlerinin Turfan ve Barkul'daki mağlubiyetleri, onların Cungarya'daki Oyrat Hanlığı'nı yıkmadan Doğu Türkistan'ı tam olarak ele geçiremeyeceklerini gösterdi.

Ch'ing ile anlaşamayan Amursana, Pekin'e padişahın davetiyle giderken 500 askeri ile Cungarya'ya kaçar. 1755 yılın sonu 1756 yılın başlarında onu destekleyenler tarafından han seçilir. Aslında Amursana anne tarafından Cungar Hanedanının soyuna mensuptu. Onun babası Uyzen-Hoşuçi Galdan Tsereng'in kızı ile evlenmiş ve 1722 senesinde Amursana dünyaya gelmişti.¹⁴³ Amursana Oyrat asılzade boylarından "Sagan Tug Hoyt" (Hoytların Beyaz Bayrağı) yöneticilerindendi. Türk-Moğol ananesine göre sadece baba soyundan gelenler han olabildiği için noyanların çoğu onu desteklemediler. Akrabalarından yeterince destek alamayan Amursana sonunda Ruslara kaçar ve 1757 yılı Tobolsk yakınlarında 35 yaşındayken, çiçek hastalığından vefat eder. Vefat etmeden önce Amursana Ruslar ile ilişki kurmuştur.

Ruslardan İ. Neplyuev ve A. Tekvelev Amursana'yı Orenburg kale şehrine davet etmeyi düşünerek, 1 Temmuz 1756 tarihli mektupla Başkır Abdulla Kaskinov'u Ablay'a gönderir. Amursana'ya Albay kötü muamele ettiğinden ve rehine gibi tuttuğundan, ona mektubu gizli olarak ulaştırmalıydı. 1 Ağustos'ta yola çıkan Abdulla, ay sonunda Ablay'ın Ulusu'na gelir. Albay Mançulara karşı sefere çıktığından ve Amursana'yı da yanında götürdüğünden Abdulla onları bir buçuk ay beklemek zorunda kalır.¹⁴⁴ Ch'ingliler Oyrat Hanlığı'nı ortadan kaldırmak için 50 bin (başka incelemelere göre 90'dan 200 bine kadar) askeri Cungarya'ya gönderir.

Doğu Türkistan'daki olayları takip etmekte olan Ch'ing, Cungariya'yı zapt etmeyi hızlandırdılar. Çünkü onlar için iki cephede (Altışehir ve Cungarya) savaşmak elverişsizdi.

¹⁴² Ablat Khodjev-Kamil Khodjev, Ching Çini'inin Zungarya ve Doğu Türkestani İşgali, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Ankara 2002, s. 13.

¹⁴³ İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1964, s. 286.

¹⁴⁴ Aynı Eser. s. 297.

Cungariya’da savaş 1759 yılında, Yıldız Dağları’nda Oyrat savaşçılarının ortadan kaldırılması ile sona erdi. Ch’ing askerleri acımasız şekilde Kalmukları öldürdüler. Bu bir soykırımdı. 600 bin nüfusun sadece 30-40 bini sağ kalabildi. Onlar da genelde Rusya’ya kaçmayı başaranlardı.

B) Baturhan Devleti

İli’de Ch’inglilere rehine durmunda olan Burhanaddin’in kardeşi Cahan Hoca 1756 yılın Ocak-Şubat aylarında Kaşgariya’ya kaçar. Cahan Hoca, Amursana Ch’inglilere yenilmeden önce Altışehir’e gelir.

1757 yılında Büyük Hoca Boronidin’in kararsızlığından dolayı, Hoca Han kendine “Batur Han” unvanı vererek Baturhan Devleti’ni kurmuştur.¹⁴⁵ Ch’inglilerle yapılan anlaşma gereği, Burhanaddin önceleri Kaşgarlılar Oyratlara vergi verdiği gibi Mançulara daha vergi vermeyi kabul etmişti. Şimdi ise hocalar vergi ödemekten yan çizdiler.

Hoca Cahan bölgedeki Aktaglıların nüfuzunu kırma siyasetini de gerçekleştiriyordu. Kaşgar yöneticisi İne Hoca öldürüldüğü zaman onun oğlu, Tanrı Dağları’nda yaşayan Kırgızlara kaçar. Hocaların onu geri istemesine rağmen Kırgızlar hocayı vermezler.¹⁴⁶

3 Mart 1757 yılında İmperator Hun Li, Doğu Türkistan’ı ele geçirme için ferman çıkarır.¹⁴⁷ Fakat olayların gelişmesi bu emrin sene başında çıkarılmasına izin vermiyor. Çünkü Ch’ing Hükümeti, Amindav önderliğinde 100 kişiden oluşan heyeti hocalar ile anlaşma yapması için Altışehir’e gönderir. Hocalar ise bunları Kuça’da tutuklarlar. Kuça Bek’i Kudayberdi’den kendilerini ölümün beklediğini duyan Amindav, 30 kişi ile bekçiyi öldürerek kaçarlar. Hocalar bunların ardından 300 asker göndererek hepsini öldürtürler. Hodjaev olayı şöyle anlatır: “1757 yılın Nisan ayında İli Zaysanı yardımcısı Amindav’ı 100 kişi ve 3 bin Oyrat atlı askerini Kaşgar’a gönderdi. Kuça’ya geldiği zaman onlar şehri yerle bir ettiler. Burhanaddin ile Hoca Cahan önderliğindeki yerli halk bunlara karşı çıktılar ve 2 Temmuzda Amindav askerleriyle beraber öldürüldü”.¹⁴⁸

Ch’ingliler olayların böyle gelişeceğini biliyorlardı. Chao Hoy (1708-1764) kendisinin 1756 senesindeki raporunda, “Türkistan (Doğu Türkistan) şehirlerine gönderilen elçi

¹⁴⁵ Erkin Ekrem, Doğu Türkestanda Süfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, Sayı 23. s. 650; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 72.

¹⁴⁶ A. N. Aristov, *Usuni i Kırgızı İli Kara Kırgızı*, Bişkek 2001, s. 430.

¹⁴⁷ Sabır Attokurov, *XVIII Kılımdağı Kırgızdardın Tarihi*, Bişkek 2003, s. 43.

¹⁴⁸ Ablat Khodjev-Kamil Khodjev, Ching Çini’nin Zungarya ve Doğu Türkestani İşgali, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Ankara 2002, s. 22.

dönmediğini, anlaşmazlıklar olabileceğini, eğer Aksu, Kuça ve Üç Turfan'a asker gönderirsek, Yarkent ve Kaşgar'daki asayişin korumanın zor olacağını ve Uygurlar Burutlar (Kırgız) ile birleşerek düzensizlik yapabileceğini bildirir".¹⁴⁹

Vergi toplayıcıların öldürülmesiyle bölgede hocaların hakimiyeti sağlandı. Orta Asya'dan Sibirya'nın Tarı İstihkamı'na 1758 yılın 23 Ekim'inde ulaşan, oralı P. Sarakanov'un dediğine göre, "Ch'ing askerlerinden 2000 civarında adam, Kaşgaryluları Ch'ing tebaasına geçirmek için gönderilmişti. Şehirli (Kaşgarylular) Burutlar (yerli) ile beraber Ch'ing askerlerinin bin, bir büyük bin civarında olanı öldürdüler. 500 civarında kaçıp kurtuldular. Şimdi Buharalılar (Kaşgariyalılar) kendi başlarına kendileri hakim"di.¹⁵⁰

Mançular ilk önceleri, düşündükleri gibi başarıya ulaşamadılar. Üç ayda sadece Kuça'yı ele geçirdiler. Bunun sebebi Mançu askerlerinin yarısının Cungarya'da bulunması ve kuzeydoğu tarafından gelecek askerlerin gecikmesiydi.

Hocaların Çinlilere yenilmesinin en önemli sebeplerinden biri, hakimbeklerin Ch'ing tarafına geçmeleri idi. "Bir keresinde Hotanlılar Burhanaddin'e Hoca Ser-Bek'in ona itaat etmek istemediğini bildirdiler. Bunun üzerine Burhanaddin onu Hotan hakimbeği görevinden kovdu. Hocalara küsen Ser-Bek Turfan hakimbeği olan oğlu Muzaffer Bek'e gitti ve hocalara açık düşman oldu. Aksu'dan Umar Bek de hocalara düşman oldu. Ser-Bek, Hodi Bek, Gaday Muhammed Bek, Ak-Bek ve Satıbaldı Bekler Turfan'daki İmin Van'a gidip şikayet ederek (ülkeye) 10 bin Ch'ing askeri getirttiler".¹⁵¹

Bu arada Çinliler de boş durmadılar. İmperator, General Yarhaşan'ın yaptıklarını yeterli bulmaz ve yerine Chao Hoy'u gönderir. O, hakimbeklerin yardımı ile Aksu, ardından Üç Turfan'ı ele geçirir. 17 Ağustos'ta Cahan Hoca 4500 asker ile Aksu'ya geldiğinde Molla Aşır onu şehre sokmaz ve onlara karşı ateş açar. Hoca Turfan'a çekilir. 25 Ağustos'ta Molla Aşır Chao Hoy'a itaat ettiğini mektupla bildirir ve ona şehir kapılarını açar. Üç Turfan hakimbeği Hocasi de Hoca Cahan'ı şehre sokmaz, Chao Hoy'u ise şehir kapısından 30 Ekim'de bizzat karşılar.¹⁵²

Kaşgariya'da 1758 yılın sonbaharına kadar Ch'ing askerlerini bölgeden kovmaya yetecek kuvvet vardı. Ch'ingliler bunu bildikleri için, hocaları içten bozmayı planladılar ve bunda başarılı oldular. Sene sonuna gelindiğinde Uygurlar ile Kırgızların, Kırgızlar ile

¹⁴⁹ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihy Bulaktarı*, Çev. G. P. Suprunenko, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 136- 137.

¹⁵⁰ Bkz: Saparaliev, K Voprosu O Pozisii Kırgızov v Osvoboditelnoy Borbe Narodov Vostochnogo Turkeстана v Seredine XVIII v., *Sosyal Bilimler Dergisi*, KTMÜ Yayınları, Sayı VII, Bişkek 2003, s. 30.

¹⁵¹ M. Kutlukov, *İz İstorii i Mejdnarodnih Svyazey v Sentralnoy Azii v 1755-1759 Godah (Svedeniya Kaşgarskih İstoriy) //İz İstorii Sredney Azii i Vostochnogo Turkeстана XV-XVIII Vekah*, Taşkent 1987, s. 77.

¹⁵² Erkin Ekrem, Doğu Türkestanda Süfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, Sayı 23, s. 650- 651.

hocaların kısaca bölgedeki siyasi, askeri güçlerin dağıldığını, birbirleri ile aralarının açıldığını görürüz.

Chao Hoy 4 bin asker ile Yarkent yakınlarındaki Karasu'ya karargah kurar. 1758 yılın 13 Ekim'inde Cahan Hoca 15 bin asker ile Ch'ing askerlerini kuşatır. Ch'ing askerleri mağlup olmaktadır, İmparator'un 11 Kasım 1758 tarihli emriyle yardıma gönderilen 5 bin asker, onları 14 Ocak'ta kurtararak Aksu'ya geri döner. Hodjaev Ch'ing askerlerinin kuşatmadan kurtulmalarını, Cahan Hoca'nın, askerlerinin yarısını Kırgızlara karşı savaşmak için Kaşgar'a göndermesi ile açıklar.¹⁵³

Hocalar 1759 yılın Mayıs-Haziran aylarında, Hotan etrafındaki Ch'ing askerlerine kaptırdığı toprakları yerel halkın yardımıyla geri aldılar. Bu arada yeni zümrelerin gelmesi ile Ch'ing askerleri 30 bine ulaşır. General Chao Hoy üç taraftan Kaşgar'a, General Fu De¹⁵⁴ Yarkent'e sefer düzenler ve hocaları yenerler. "Şincan'ın Kısa Tarihi"ne göre hocalar Yarkent'ten 27 Temmuz'da gitmek zorunda kalırlar. Şehir halkından dokuz bin hane Hokand topraklarına, üç bin hane de Badahşan'a göç ederler. Fu De önderliğinde Ch'ing askerleri Badahşan yolunu tutanları takip ederek Ceng'de hocaları ağır yenilgiye uğratırlar. Sağ kalanlar Badahşan'a girmeyi başarırlar.¹⁵⁵ Kutlukov, Çin tarihçisine atıf yaparak hocaların Yeşil Göl'ün yakınlarında yenildiğini, 12 bin kişi esir alındığını ve 10 bin hayvan ganimet olarak ele geçirildiğini yazar.¹⁵⁶

Ch'ing generali, Badahşan'ın hükümdarı Sultan Şah Ahmed'e hocaları tutuklayıp geri vermesini, yoksa ülkesine sefer düzenleyeceğini bildirmesi için, Yeni Gisar'ın hakimbeği Sultan Bek'i elçi olarak gönderir. O, Sultan Şah Ahmed ile görüşür ve hocalarda hazine bulunduğunu, eğer kim hocaları teslim ederse hazineyi Ch'ing hükümeti ona yani hocaları tutuklayıp teslim eden kimseye bırakacağını bildirir.¹⁵⁷ Hazine hakkında sadece Kutlukov'un yerel kaynaklara dayanarak yazdığı makalede bildirilmektedir. Diğer araştırma ve kaynaklarda Sultan Şah Ahmed'in halkının geleceğini düşündüğü için, hocaları tutuklayıp kafalarını keserek Ch'ing askerlerine gönderdiği beyan edilir.¹⁵⁸ Hocaların tutuklanması 17

¹⁵³ Ablat Khodjev-Kamil Khodjev, Ching Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistanı İşgali, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Ankara 2002, s. 24; Erkin Erdem, a.g.m., s. 651.

¹⁵⁴ Moğol asıllı Ch'ing generali. Doğu Türkistan'ın zapt edilmesinde Ch'ao Hoy'un sağ eliydi. 1776 yılında idam edilir (Valihanov, 1985, 367).

¹⁵⁵ Hürmetcan Abdürrahman Fikret, Hocaların Şincanga Gelişi ve Baş Köterip Çıkışının Tarihi Arka Körunüşü, *Şincan Tezkireçiliği*, S. 3, Umumi San 52, Ürümçü 2000, s. 9.

¹⁵⁶ Bkz: M. Kutlukov, *İz İstorii i Mejdunarodnih Svyazey v Sentralnoy Azii v 1755-1759 Godah (Svedeniya Kaşgarskih İstorikov) // İz İstorii Sredney Azii i Vostochnogo Turkestana XV-XVIII Vekah*, Taşkent 1987, s. 77.

¹⁵⁷ Aynı eser, s. 77; Buğra, Chao Hoy'un emriyle Badahşan'a hakimbekler Hocisi ile Hoşkipek'in gittiğini ve General'e hocaların kafalarını getirdiklerini yazar (*Şarkî Türkistan Tarihi*, Ankara 1998, s. 291).

¹⁵⁸ M. Kutlukov, a.g.m., s. 77; Mehmed Atuf, General Fu De'nin hocalardan dördünü öldürerek Burhaneddin ile Cahan Hoca'yı tutukladığını ve onların Kaşgar'da General Chao Hoy'un önünde idam edildiğini ve Burhaneddin'in kafatasının Pekin'e gönderildiğini, hocalardan Salih Hoca'nın muharebe esnasında kaçmayı

Ekim 1759'da gerçekleştirilir. Böylece Doğu Türkistan'da hocaların iktidarı sona erir ve Ch'ingliler bölgeye hakim olurlar. Sultan Şah Ahmed'in hocalara yaptığını Badahşan halkı çok çekecektir. İleride bu konuya genişçe değineceğiz.

Ch'ing asker generallerinin resmi raporlarına göre, 3 sene (1756-1759) esnasında Doğu Türkistan'da 1200 000 Türk öldürülür, 12 bin kişi Ch'ing'in iç bölgelerine zorla göç ettirilir.¹⁵⁹ Mançu Sülalesi'nin sınırları batıya doğru, yeraltı kaynaklara zengin bölgeleri içine almış şekilde genişler. Serbest dolaşmayı, serbest yaşamayı seven Doğu Türkistanlılar Orta Asya'ya göç ederler.¹⁶⁰

başardığını yazar (1998, 161- 162); Khodjaev, hoca kardeşlerin kimliği belirsiz kişilerce öldürüldüğünü ve Badahşan'a gömüldüklerini ileri sürer (2002, 25).

¹⁵⁹ Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 1995, s. 242; Kazım Gültepe, Tutsak Doğu Türkistan ve Bitmeyen Ch'ing Mezalimi I, *TDTD*, İstanbul 1996, Sayı 20, s. 54. Kazım Bey, bunların oranını 12.500 aile olarak vermektedir; Musabay, 300 000 kişinin sürüldüğünü bildirir (1976, 1232).

¹⁶⁰ M. Ya. Suşanlo, B. P. Gureviç, B. M. Ploskih, G. P. Suprunenko, *Protiv Maoistiskih Falsifikasii İstorii Kirgizii*, Frunze 1981, s. 55.

3. DOĞU TÜRKİSTAN'DA HOKAND-CH'İNG İLİŞKİLERİ

A) Hokand-Ch'ing İlişkilerinin İlk Devresi (1755-1770)

XVIII. yüzyılın başlarında Buhara Hanlığı'ndan ayrılan Hokand Hanlığı'nın önemi Fergana Vadisi'nde arttı. Hanlığın güçlenmesi onların Doğu Türkistan'da bir müddet söz sahibi olmasına neden olmuştur. 1760 yılına gelindiğinde Kokand Şehrinde 20 binden fazla hane, 4 medrese, Kervan Saray mevcuttu.

Ch'ing'de ise, 1796 yılı Ch'ien-Lung yerine Jen-Tsung geçer ve Ch'ing Sülalesi'nin siyasi, iktisadi ve askeri cihatta güçsüzleŐtiĐi görülür. Halktan alınan vergi oranının yükseltilmesine rağmen masrafın artması hazinenin boşalmasına sebep olmuştur.

XVIII. yüzyılın 50. yıllarından veya Ch'ing Sülalesi'nin Doğu Türkistan'ı ele geğerirmeyi planladığı zamandan başlayarak Hokand-Ch'ing ilişkileri başlamıştır diyebiliriz.

Hokand ve Ancıyan'dan Molla Mascid Oytagi, Molla Nooruz Bek Hisari ve Molla İsmail Arvagi önderliğinde birkaç kişi, 1755 yılında Kaşgariya'ya geldiler. “Asar al Futuh”a göre, bunlar bölgedeki düzensizlikten faydalanarak iktidarı ele geğerirmeyi düşünmüşler ama güçsüz oldukları için Abdulla Hoca'ya itaat etmeye mecbur oldular.¹⁶¹ 7 Ekim-6 Kasım 1755'te gerđerleşen olaylarda Burhaneddin'e Yarkent'te en çok bunlar karşı direndiler ve darağacına asıldılar.

1759 yılı İrdana Biy, Acı Biy ile beraber Ch'ing tebaalığını kabul etti. Bunda Acı Biy'in etkisi büyüktü. Aslında bu bir formalite işi idi. Hokand'ın asıl amacı bölgede etkili hale gelmek, söz sahibi olmaktı.

İrdana İmparator'a 1762 yılında mektup gönderir. Mektupta, OŞ Şehrini ele geğerirmeyi planladığını bildirir. İkinci mektubunda ise İrdana kendisini “Han” olarak tanıtır ve Hokand Hanlığı'nın sınırları olarak Kaşgar Dağlarını gösterir.¹⁶² Bu da bize Hokand'ın bir taraftan Ch'ing'e bölgedeki önemli biri olduklarını göstermek istediklerini, diğer taraftan hanlığın yavaş yavaş güçlenmeye başladığını gösterir.

Bu iki taraflı yazıŐmalara rağmen, bazen Hokand-Ch'ing ilişkilerin bozulduğunu da görürüz. Ch'ing askerleri sınırı aşarak Kırgız ve Kazakların topraklarına saldırırlar ve bu da

¹⁶¹ M. Kutlukov, *İz İstorii i Mejdunarodnih Svyazey v Sentralnoy Azii v 1755-1759 Godah (Svedeniya KaŐgarskih İstorikov) //İz İstorii Sredney Azii i Vostočnogo Turkestana XV-XVIII Vekah*, TaŐkent 1987, s. 74.

¹⁶² *KKTB*, c. II, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 163.

kardeş halkların Ch'inglilere karşı birleşmesine neden olur. İrdana Biy Ch'inglilere karşı Kırgızlar ile Kazakların birleştiğini duyunca zapt ettiği Oş ve Üzgen'i boşaltmakla kalmaz, Ch'inglilere karşı kurulan "Müslüman Birliği"nde de önemli yer alır. General İ. Şpringer'in 9 Kasım 1764 tarihli raporunda bildirildiği gibi: "Yönetici Ertenek (İrdana) geçen sene Afgan askerlerine gitmekte olan 30 civarında Çin temsilcisini ölürcesine dövmüş" tü.¹⁶³

Kaşgar Eşikağası Abd Ar-Rahim, 1763'te Hokand Hanı İrdana'ya elçi göndererek Kaşgar'da Ch'ing asker sayısının az olduğunu ve gelirlerse yerel halkın da onlara destek vereceklerini söyleyerek Kaşgar'a asker göndermesini ister.¹⁶⁴

1765 senesinde Üç Turfan İsyanı patlak verdiğinde isyancılar Hazneci Şa Ziya Ad Din'i İrdana'ya göndererek yardım isterler. Aslında Üç Turfanlılar Batı Türkistan'daki Ch'ing'e karşı birleşen güçlere güvenerek isyan etmişlerdi.

Buharalı Tülek Hoca'nın dediklerine göre, 1768'de Hokand Sarayı'nda Afgan Şahı'nın elçisi ile Ch'ing elçisinin ortasında tartışma yaşanır.¹⁶⁵ Bu da Afganların Ch'ing ile savaşmak için Müslümanları etrafına toplamasına neden olmuştur. Buharalı Tülek Hoca neye dayanarak bunu söylediği belli değil ama Çin kaynakları bu olay hakkında susmaktadır.

B) Doğu Türkistan'daki Siyasi Olaylarda Hokand Hanlığı'nın Etkisi

1770 yılında tahta geçen Narboto, Doğu Türkistan'daki göç hareketlerinden faydalanmak ister. Han Hoca'nın Buhara'da yaşayan oğlu Sarımsak'a,¹⁶⁶ "Babanın kanını gütmek ve önceleri olduğu gibi şehri (Kaşgariya) yönetmek istersen gel" diye haber gönderir. Sarımsak 1785 yılın sonbaharında kendi adamlarıyla Hokand'a gelir. Bu haber Pekin'e ulaşır¹⁶⁷ ve Çinliler, Doğu Türkistan'da hocalar ile bağlantısı olan herkesi tutuklamaya başlarlar.

¹⁶³ D. B. Saparaliev, *Vzaimootnoşeniya Kırgızskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII v*, Bişkek 1995, s. 92.

¹⁶⁴ V. S. Kuznesov, *İmperiya Tsin I Musulmanskiy Mir*, Moskva 1973, s. 65.

¹⁶⁵ G. N. Potanin, *O Karavannoy Torgovle S Cungarskoy Buhariy v XVIII Stoletii*, Moskva 1968, s. 13.

¹⁶⁶ Andreev, Sarımsak'ın babasını Ayhoca (Burhanaddin), kendi adını Mahomediaf (Muhammeddin) olarak verir (*Opisaniye Sredney Ordi Kirgiz- Kaysakov*, Almatı 1998); Kurban ise, şecerede Salih Hoca olarak geçtiğini belirtmektedir (1995, 72); Atıf da doğrusunun Salih Hoca olduğunu yazar (1998, 178).

¹⁶⁷ Kuznesov, haberin Pekin'e 1784 senesinde ulaştığını ve İmparator'un bu olaya, Sarımsak Hoca'nın yaşlı olduğunu belirterek o kadar da önem vermediğini yazar (1980, 77).

Sarımsak Hoca eyleme geçer ama 1785 yılında Ch'ing askerlerine sınırda mağlup olur ve Hokand'a geri döner. 1788 yılı Ch'ing Hükümeti, Narboto'ya hediyeler gönderir ve Sarımsak'ı tutuklayıp Pekin'e göndermesini ister.¹⁶⁸

Sarımsak'ın başarısızlığa uğraması, Narboto'nun taktik değiştirmesine neden olur. O, Sarımsak'ı 1791 yılında tutuklar. Fakat hoca çok geçmeden kaçmayı başarır ve Karategin'e, oradan Buhara'ya ulaşır. Onun için Narboto 1791 senesinde elçilerini Ch'ing'e Kaşgar ile değil İli tarafından göndermiştir. Pekin'e 1793 yılında ulaşan elçiler, Hokand ile Ch'ing birbirlerinin iç işlerine müdahale etmeyecek veya iki devletin ortasında yaşayan Kırgızları Hokand itaat altına aldığı zaman, Ch'ing tarafsız kalacak şeklinde anlaşma imzalarlar.

XVIII. yüzyılın sonlarında Kırgız-Hokand ilişkileri bozular. Buna Sarımsak'ın Kırgızların arasına gelerek Doğu Türkistan'ı Ch'ing idaresinden boşaltmak için yardım istemesi sebep olur. O, Kazaklardan daha yardım ister ve yardım veremezlerse en azından, Ch'ing kışkırtmalarına girmeden Kırgızlar ile barış içinde yaşamalarını önerir. Bilindiği gibi, o zamanlar Kırgızlar ile Kazakların arası iyi değildi. Kazak sultanları Adil Sultan'ın yanında meşverete toplanırlar, ama nasıl bir karar aldıkları bilinmemektedir.

Hoca aynı zamanda Tokta Sopu ve Molla Sapar'ı mektup ile Doğu Türkistan'a göndererek, yerel yöneticileri kendi tarafına çekmek ister. Osman, Çokta gibiler Ch'ing Hükümetinin hocaları ve onlara yardım edenleri tutuklamasına yardımcı oldular ve öldürttüler.¹⁶⁹ 1784 yılın (9. ayında) Sarımsak Asankul ve başka 7 kişiye mektup gönderir. Mektupta, Borko ile beraber Kaşgar'ın da talan edilmesi planlanmıştı.

İmparator, Sarımsak Hoca ile ilgili Narboto Biy'e yazdığı 1797 tarihli mektubunda: "Eğer Sarımsak Hoca Kaşgar'a gelerek eylem yapacağına dair dedikoduları işitirsen, hemen onu tutukla, oğlun Muhammed Emin'i Sarımsak'ın oğlu Yusuf Hoca'yı tutuklamak için gönder" emrini verir.¹⁷⁰

XIX. yüzyılın başlarında Ch'ing Hükümeti Hokand Hanlığı'nın birkaç elçilik heyetini kabul etmediler. Bununla Pekin Hokand'ı diplomasi yolu ile iltifata layık görmediğini belirtti.¹⁷¹

Buna rağmen Alim Han'ın elçisi Ahuncan 1809-1810 yılında Pekin'e gitmiştir. Hokand'ın Doğu Türkistan'da ticari başkan (Hudaydat) bulundurma girişimi Ch'ing hükümeti tarafından red edilmiştir.¹⁷²

¹⁶⁸ V. S. Kuznesov, *İmperiya Tsin i Musulmanskiy Mir*, Moskva 1973, s. 68.

¹⁶⁹ *KKTB*, c. II, KTMÜ Yayınları, s. 174- 188.

¹⁷⁰ Erkin Ekrem, Doğu Türkistan'da Süfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 652 .

¹⁷¹ V. M. Ploskih, Kırgız Vo Vneşney Politike Kokanda// *İzv. AN. Res. Kirgızstan*, Bişkek 1991, s. 44.

1810 yılında Kaşgar'a gelen iki elçi Mamat Nacar ile Dukar, siyasi mülteci Andicanlı Saraycan'ın geri verilmesini istediler. Çinliler de onu vereceklerini ama buna karşılık olarak Sarımsak Hoca'nın çocuklarının verilmesini istediler.

Aynı senede Alim Han Güney Kazakistan'a sefer düzenlemeden evvel Doğu Türkistan hakkında şunları belirtmiştir: “Önceleri Ch'ing Hükümdarı'na itaat eden 7 bölgenin yöneticileri benim emrime girdiler. Köle gibi dediğimi yapıyorlar. Kaşgariya'da yaşayan Anciyanlılar daha benim emrimde. Ch'ing topraklarındaki Kumul'a kadar (Alim Han'a) düşman yok”.¹⁷³

Rus tercümanı Nazarov 1813 yılında Omar Han'ın Sarayından Ch'ing elçilerini görmüştür.¹⁷⁴ Bundan iki ülke arasındaki ilişkilerin sürdürüldüğünü çıkarabiliriz.

Hokand, 1814-1815 yıllarında Elkoco Said Kurban Mırza önderliğinde Osmanlı'ya elçilik gönderir. II. Mahmut'a (1785-1839) gönderilen mektupta, Hokand Hanlığı, kendi prestijini yükseltmek için onları hakimiyeti altına almalarını ister. Osmanlı Meclisi ise, “Bölgede Ch'ing ve Rus etkisi arttığı için, Hokand Hanı itimat belgesi, bayrak ve kılıç istiyor. O (Han) askeri yardım da istiyor. Fakat biz Rusya ile sükunet anlaşması yaptığımız için onu (Hokand Han'ı) himayemiz altına alamayız”¹⁷⁵ diye, yardım etmezler. Hokand'ın asıl amacı bölgede etkili hale gelmekti. Çünkü Kaşgariya'daki Ch'ing Sarayı'nın adamı Na Yan Chen'in 1829'da belirttiği gibi, “Hokand'ın kendisi hiç bir şey ifade etmiyor. Toprakları büyük değil. Kuzeyden güneye 700 (403.2 km) li, doğudan batıya 600 (343.6 km) li. Daimi asker sayısı 3 bini geçmez”di.¹⁷⁶

Cahangir İsyanı'nın başarısızlıkla sonuçlanması, Doğu Türkistan'da Hokand-Ch'ing ilişkilerinin kesilmesine neden oldu. Ch'ing askerleri bölgede bulunan tüm Hokand tüccarlarını hapsedtiler ve mallarına el koydular. Bölgeden tüm Andicanlıları atarak Hokand ile ilişkilerini kesti. Buhara ve Kunduz yöneticileri ile çay ihracatı konusunda anlaşma yaptılar. Bundan sonra çaylar doğrudan Buhara'ya ve oradan Afganistan'a ihracat edilecekti.¹⁷⁷ İsyan yüzünden Ch'ing resmi dökümanlarında Hokand Hükümdarları Bek

¹⁷² B. P. Gureviç, V. M. Ploskih, *Kokandsko-Kitayskie Otnoşenie i Nasionalno-Kolonialnoy Politiki Sinskoy İmperii v Sinzyane// İzv. AN. Kir. SSR, Vıp. V, Frunze 1980, s. 63.*

¹⁷³ Molla Niyaz Muhammed Kokandi, *Tarih-i Şahruhi*, Yay. Haz. N. N. Pantusov, Kazan 1885, s. 75- 76; T. K. Beysenbiev, “Tarih-i Şahruhi” O Vostoçnom Turkestane/ İz İstorii Sredney Azii i Vostoçnogo Turkestana XV-XVIII Vekah, Taşkent 1987, s. 168.

¹⁷⁴ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçinenii v Pyati Tomah*, Tom III, Alma Ata 1985, s. 141.

¹⁷⁵ Mehmed Saray, *Kırgız Türkləri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 22- 23; Saparaliev, *Vzaimootnoşeniya Kırgızskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII v.*, Bişkek 1995, s. 85.

¹⁷⁶ D. Saparaliev, a.g.e., s. 78.

¹⁷⁷ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, s. 117.

olarak gösterilmiş, Pekin’e giden elçiler vassal bir halkın elçileri gibi muameleye maruz kalmışlardır.¹⁷⁸

Fakat Ch’ing’in Hokand’a yaptığı bu muamele, çok geçmeden onların aleyhine gelişmeye başladı. Kaşgariya iktisadi bunalım içinde kaldı.

Diğer taraftan gelirleri azalan Madali Han, Ch’ing ile eski anlaşmalarını yenileyebilmek için Buhara’dan Cahangir’in ağabeyi Med Yusuf’u Hokand’a davet eder. Yusuf Hoca’nın isyanından sonra Ch’ing hükümeti Hokand ile anlaşma yapmak isteyerek elçi gönderirler. “Tarih i Şahrui”ye göre bu elçilik Gülbağ kuşatması kaldırılır kaldırılmaz yola çıkmıştır.¹⁷⁹ Yu Lin’in “Kaçmış askerleri takip ederek Hokand’ı ele geçirelim” fikrini Pekin desteklemedi.

Ch’ing hükümeti, Kırgızların Doğu Türkistan’daki isyanlara katılmalarını Hokand etkisinden dolayı olarak biliyordu. Bu aynı zamanda Hokand’ın haysiyetini arttırdı.¹⁸⁰ Aslında Hokand, bu isyanlar işlerine geldiği için hocalara yardım ediyordu. “Doğu Türkistan’da serbest ticaret yapabilme, gelecekte burasını kendi topraklarına katma amacı ile Hokand Hanlığı bu isyanları desteklediler, gerekirse organize ettiler”.¹⁸¹

Hocalar Hokand Hanlığı’nda kendi başlarına bir mahalleydi. Hocalardan Yusuf Kaşgari, 1812’de binbaşı olarak tayin edilir ve Samarkand tarafına sefere gönderilir. Aynı zamanda Alim Han’ın kayınbabası olan Yusuf Hoca, seferden bol ganimetler ile döner. 1825’de onu görevden alırlar ve 1827’de hacca gönderirler. Yusuf Kaşgari hacca giderken yolda ölmüştür.¹⁸²

Madali Han 1831’de Kırgızlara yeni bir sefer düzenledi ve sınırlarını İli’ye kadar genişletti. Böylece Ch’ing ile olan sınırları da büyüdü. Narın’a Kurtka, Taş Korgan korganlarını kurarak Ch’ing’den gelecek olan tehlikeyi önlemek, Ch’inglilere de gözdağı vermek istedi.¹⁸³ Bu işe yaradı ve çok geçmeden barış yapılmasını isteyerek Hokand’a Ch’ing elçileri geldiler. Madali Han, Alim Paşa önderliğindeki elçilerini Pekin’e gönderdi. 1831 senesinde, iki devlet arasında bir anlaşma yapıldı. Anlaşmanın maddeleri Hokand için çok elverişliydi:

¹⁷⁸ B. P. Gureviç, V. M. Ploskih, *Kokandsko-Kitayskie Otnoşenie i Nasionalno-Kolonialnoy Politiki Sinskoy İmperii v Sinzyane// İzv. AN. Kir. SSR, Vıp. V, Frunze 1980, s. 66.*

¹⁷⁹ T. K. Beysenbiev, “Tarih i Şahrui” *O Vostoçnom Turkestanee// İz İstorii Sredney Azii i Vostoçnogo Turkeстана XV-XVIII Vekah, Taşkent 1987, s. 168.*

¹⁸⁰ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 141.*

¹⁸¹ B. P. Gureviç, V. M. Ploskih, *Kokandsko-Kitayskie Otnoşenie i Krizis Nasionalno-Kolonialnoy Politiki Tsinskoy İmperii v Sinzyane// İzv. AN. Kir. SSR, Vıp. V, Frunze 1980, s. 64; B. Botaeva, *Kırgızı Mecdu Kokandom i Kitaem, Bişkek 1995, s. 46.**

¹⁸² Molla Niyaz Muhammed Kokandi, *Tarih- i Şahrui, Yay. Haz. N. N. Pantusov, Kazan 1885, s. 88- 89.*

¹⁸³ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya, s. 118.*

- 1) Doğu Türkistan'ın altı şehrine (Kaşgar, Yarkent, Yeni Gisar, Hotan, Aksu ve Üç Turfan) dışardan gelen malların gümrük vergilerini Hokandlılar kullanacak.
- 2) Bu vergileri toplamak için her bir şehre birer “Aksakal” tayin edilecek ve bunlar Kaşgar Aksakalı'nın emrine girecekler. Aksakalların ticari olduğu gibi siyasi de etkileri mevcut.
- 3) Altışehir'de bulunan tüm yabancılar, Aksakalların emrinde olacak ve bunların tüm işlerinden Aksakallar sorumlu tutulacak.
- 4) Bunlara karşılık Hokand tarafı, Anciyen'da bulunan hocaları her zaman göz önünde tutacak ve onların sınırı bozmalarına izin vermeyecek. Sınırı bozup kaçtuklarında da onları bertaraf edecek.¹⁸⁴

Bu kendileri için ağır şartları içeren anlaşmayı imzalamakla Ch'ing 15 sene yani 1847'ye kadar Doğu Türkistan'da isyanları önleyebilmiştir.

Hokand-Ch'ing ilişkilerinde noktayı koyan son Çinli ise, Hokand'a Şerali Han döneminde gelmiştir. Madali Han'ın cenazesine katılan Ch'ing temsilcisi, tahta yeni geçen Şerali'ye 200 yanbu,¹⁸⁵ ipek ve porselen hediye etmiştir.¹⁸⁶

C) Aksakallık

Türkler eskiden beri uluların sözlerine çok büyük önem vermişlerdir ve bu tecrübeli kimseler idare işlerinde de söz sahibi idiler. Bunun açık örneğini de Hokand Hanlığı Doğu Türkistan'da uyguladı.

Yukarıda da belirtildiği gibi Aksakallık,¹⁸⁷ Hokand'ın 1831 yılındaki Çin ile yaptığı anlaşmadan sonra Doğu Türkistan'daki Anciyenlilerin en üst etkili makamı olarak ortaya çıkmıştır.

¹⁸⁴ A. N. Kuropatkin, a.g.e., s. 119.

¹⁸⁵ Çince, “Yan-Bao”- Servet kaynağı anlamını veren “Yambu”, çeşitli kalıp ve ağırlıkta altın ve gümüşten dökülerek yapılırdı ve XVIII. yüzyılın ortasından sonra Doğu Türkistan'da kullanılmıştır (Urstanbekov-Çoroev, 1990, 44). Adil Hikmed Bey, kendi eserinde rüşvetten bahsederken, “Som”un da bölgede kullanıldığını bildirir (*Asya'da Beş Türk*, İstanbul 1998, s. 124).

¹⁸⁶ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 196.

¹⁸⁷ Tihonov, Yedişehir Devleti'nde de vilayetlerin Aksakallıklara ayrıldığını yazar (*Nekotore Voprosi Vnutrenney Politiki Yakub-Beka*, Izd. “Nauka” Kaz. SSR, Alma-Ata 1978, s. 112); Yarkent şehrinde Badahşanlı ve Anciyenlilerin yaşadığı “Aksakal Köçesi” (sokağı) vardı (Valihanov, 1985, 132).

Kaşgar'ın ilk Aksakalı olarak 1832'de Alim Paşa tayin edilir ve o, aynı zamanda diğer şehirlere de Aksakal atama etkisine sahipti. Onun emrinde Zeketçi, Hazineci ve Mirzabaşı bulunurdu. Çinliler ona “Şan-Ya” (Ticari Başkan) derlerdi. Aslında ise onun etkileri günümüz vali etkileri ile beraberdi.¹⁸⁸

Hokand'daki siyasi olaylar da Doğu Türkistan'a belli bir ölçüde yansır, Aksakallar sık sık değişirdi. Hatta onlardan Hokand'a davet edilen Abdul-Afur (Gafur) darağacına asılmıştı.¹⁸⁹ 1845'de küçük yaştaki Hudayar'ın tahta geçmesi ile beraber Kaşgar Aksakalı olarak Taşkentli tüccar Nomad Han tayin edilir.¹⁹⁰

Her Aksakal'ın kendi Han-Dallal'ı vardı ve bunlar şehre ticaret yapmak için gelenler ile ilgilenir, onlardan vergi alır, mallarını satmaya yardımcı olurdu.¹⁹¹

Bu makam sahipleri önceleri tüccarlar arasından seçilirken, sonradan asker adamlarının arasından da seçilmiştir. Kaşgariya'nın son iki Aksakalı, Datha unvanı taşıyan asker adamlarıydı.¹⁹²

1850'li yıllarda Kaşgar Aksakalı olarak Nasreddin Datha tayin edilir. Nasreddin döneminde Aksakallığın bölgedeki etkisinin arttığını görürüz. O bölgede devlet işlerini en iyi şekilde idare etmekle kalmaz, hakimbekler ile Çinliler üzerinde de etkili, söz sahibi biri olur.

Valihan Töre'nin Doğu Türkistan'a başarısız seferinden sonra (1857), Hokand ile Ch'ing arasında 1831 Antlaşması, Çinlilerin isteksiz olmalarına rağmen yenilenir.¹⁹³

Hokand tahtına Mala Han'ın geçmesiyle Nasreddin Datha yerine Nurmammed Datha gelir. O da yerliler ile iyi geçinmiştir. Aksakallık bölgede isyanların güçlendiği dönemlere kadar kendi önemini koruyabildi. İsyanların artması ve Hokand-Ch'ing ilişkilerinin bozulması, diğer taraftan Hokand Hanlığı'nın çökmesi Aksakallığın da sonunu hazırladı.

¹⁸⁸ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 192.

¹⁸⁹ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 157.

¹⁹⁰ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, s. 119.

¹⁹¹ Aksakalların vergi işleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Valihanov, 1985, 192).

¹⁹² Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 191.

¹⁹³ D. Kornilov, *Kaşgariya İli Vostochny Turkestan*, Taşkent 1903, s. 19.

4. İSYANLAR YÜZYILI (1765-1878)

A) Üç Turfan İsyanı (1765)

Doğu Türkistanlıların Ch'ing baskıncılarına karşı mücadelesi, onların bölgeyi zaptından hemen sonra başlamıştır diyebiliriz. 1760 yılında Uygurlardan bir grup, Ch'ing Askeri Karargahı'na saldırır ve bunların arasından Musa Hoca adlı birisi Hokand'a kaçar.¹⁹⁴

Üç Turfan İsyanı'nın ortaya çıkması hakkında genel iki görüş mevcut. Bu iki görüş de, aslında isyanın çıkmasında önemli rol oynamıştır diyebiliriz. İsyanın çıkma sebebi ne de olsa, bu isyan bir şehrin Ch'ing askerleri tarafından yerle bir edilmesi ile hatırlarda kalmıştır.

Mehmed Atif, Üç Turfan İsyanı'nın ortaya çıkmasını, Çin'in önce Kırgızları itaat altına alarak vergiye bağladığını ve sonra Hokand Hanlığı'nı itaat ettirdiğini, bununla da kalmayıp Semerkand, Buhara ve Taşkent şehirlerini zapt etmeye kalkıştığını ve bu da Türkistanlıları harekete geçirdiğini, Üç Turfanlılar da onların Doğu Türkistan'a geleceklerini düşünerek harekete geçtiklerine bağlar.¹⁹⁵

1763 yaz mevsiminde Afgan Şahı Ahmed, Ch'inglilere karşı savaşmak için Hocent'e gelir. Bunlara bölgedeki tüm Müslümanlar katılırlar. Üç Turfan'ın sakinleri bunlara güvenerek ayaklanırlar. Ahmed, 15 bin Afgan askeri ile Badahşan'a saldırır. Sultan Şah öldürülür, bölge ise bu saldırıdan sonra boş kalmıştır.¹⁹⁶

Afgan Şahı Ahmed'e ve Türkistan'dan gelecek olan askerlere güvenen Üç Turfanlılar, Müslüman askerleri gelmeyince kendi başlarına mücadeleyi sürdürmek zorunda kalırlar.

İkinci görüşe göre, şehir hakimbeği Abdullah ile Üç Turfan'daki Ch'ing Büyük Memur'u Su Ch'ing ahaliye fazla zulüm yapmaktadır. 1865'te halka yapılan haksız dövmeden sonra şehir halkı ayaklanır. 14 Şubat'ta başlayan ayaklanma 15 Ağustos'a kadar devam eder.¹⁹⁷

Ayaklananların önderi Camatullah, hükümdar olarak tayin edilir. Diğer taraftan Çin ordusu komutanı Min-Cu, ayaklanmayı bastırmaya koşar. Çinliler şehir civarındaki ormanı

¹⁹⁴ V. S. Kuznesov, *İmperiya Tsin I Musulmanskiy Mir*, Moskva 1973, s. 70.

¹⁹⁵ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, Kırıkkale 1998, s. 169- 170.

¹⁹⁶ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaksiya, Almata 1985, s. 146; Bazı eserlerde isyan tarihi 1819 olarak yanlış verilir (Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi*, Coğrafyası ve Şimdiki Durumu, İstanbul 1952, s. 21), (İ. Musabay-Polat Turfani, *Doğu Türkistan*, Ankara 1976, s. 1234).

¹⁹⁷ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 75; Kornilov, isyanın 3-4 ay sonra İli'den gönderilen 10 bin Çin-Mançu askerleri tarafından bastırıldığını bildirir (*Kaşgariya İli Vostoçnyy Turkestan*, Taşkent 1903, s. 13).

yaktıktan sonra, surları bombardıman etmeye başlarlar ve 1765’de şehri yeniden işgal edecek duruma gelirler. Şehir halkının son ferdine kadar yok edilmesi emrini veren Çinliler, bunu aynen uygularlar.¹⁹⁸

B. Hayıt, Doğu Türkistan’ın Çinlilerin eline geçmesi 1764 yılında olduğunu yazar. Halbuki, Doğu Türkistan 1759’da tamamen Çinlilerin eline geçmişti. Üç Turfan şehri de ona göre, Çinlilere en fazla direnen şehirdir ve 1765’de Çinliler 10.000 asker ile bu şehre saldırdılar ve büyük bir katliam düzenlediler.¹⁹⁹

Yazar aynı eserinde bu isyandan bahsederken, “1765 senesinde, Çinlilerin hükümet sürdüğü Oş şehrinde bir ayaklanma patlak verdi” der ve Oş üzerine dipnot vererek günümüz Kırgızistan sınırında olan Oş şehri hakkında bahseder ve sonunda da: “Kalmukların hakimiyeti zamanında burası Aksu, Pay (Bay olmalı), Sayram ve Oş şehirlerinin idaresini yöneten Kalmukların hükümet merkezi idi. Çinliler bu şehri 1755 yılında işgal ettiler”²⁰⁰ açıklamasını yapar. Hocamız Oş şehrini Üç Turfan şehri ile karıştırmış olmalı. Çünkü Oş şehri hiçbir zaman Kalmukların hükümet merkezi olmamıştır ve Çinliler de şehri 1755’te işgal etmemiştir. Çinliler Üç Turfan şehrine “Uşi” derler.²⁰¹ Rusça kitaplarda da aynı tabir kullanılır. Bunun için iki şehri karıştırmış olabilir.

B) Zıyavuddin ile Turdumambet İsyanı (1815)

Ch’ing’in Doğu Türkistan’da uyguladığı politika, halkın itiraz etmesine ve karşı çıkmalarına neden oldu. Çünkü onların izlediği siyaset yerel halkın kültür ve ayrıcalıklarını göz önünde bulundurmaksızın uygulanıyordu. Bunların sonucu olarak 1815 yılının 8. ayında Taşmalık’ta ortaya çıkan isyanı söyleyebiliriz.

Kaşgar hakimbeği Yusuf, Zıyavuddin’e²⁰² zulüm yapar. Bu zülme dayanamayan Zıyavuddin Taşmalık’ta isyan başlatır. Kurban ise isyanın sebebini hocaların ortasındaki

¹⁹⁸ N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Cungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnem i Nuneşnem Sostoyanii*, Karla Kraya yayınları, SPb 1829, s. 178- 185.

¹⁹⁹ B. Hayıt, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 137.

²⁰⁰ Aynı Eser, s. 137.

²⁰¹ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 368.

²⁰² Kuropatkin, Zıyavuddin’i Karataglık hoca olarak verir (1879, 113), Mehmed Atif ise, onu Kemaleddin olarak verir ve isyanın 1816-1817 senelerinde gerçekleştiğini bildirir (1998, 180).

anlaşmazlığa bağlar.²⁰³ Fakat başka kaynaklarda bunu göremeyiz. Olayların gelişmesi de bunu doğrulamaz. İki arkadaş Zıyavuddin ile Turdumambet isyana önderlik yaparlar. Turdumambet Taşmalık'ta bulunan Çinlilerin at çiftliğini yakıp yıkar ve orada bulunan Ch'ing askerlerinin tümünü öldürür. İsyan böylece tüm bölgeye yayılır.²⁰⁴

Bu bağımsızlık hareketi tüm bölgeye yayılmasına rağmen fazla uzun sürmez. İsyancıların yenilmesini Kurban, isyana katılanların az olmasına bağlar.²⁰⁵ Baytur ise bize ayrıntılı bilgiler vermektedir: “Bu küçük isyan Sincan'daki tüm Ch'ing memurlarını endişelendirdi. İsyancılar Taşmalık, Çakır Terek ve Oytak gibi yerlerde Ch'ing askerleri ile çarpıştılar. İli Can Cun'u (Yöneticisi) Chiya Lin yardıma gelen askerler ile isyan önderleri Zıyavuddin ve Turdumambet'i tutuklayıp öldürdüler. Yaklaşık bir ay süren isyan, halk arasında derin iz bıraktı.²⁰⁶

Zıyavuddin'in oğlu Aşrap Bek babasının yerine isyanın önderliğini üstlenir ama o da çok geçmeden tutuklanarak öldürülür. Zıyavuddin'in diğer bir oğlu Subheddin Pekin'e götürülür ve ergenlik yaşına ulaşınca darağacına asılır.²⁰⁷

C) Cahangir İsyanı (1824-1828)

Hocalar, Ömer Han döneminde paralı asker olarak Hokand Hanlığı'nda çalışan Afganlar tarafından korunurdu. Bu sözde bir korumaydı ve aslında hocaların Doğu Türkistan'a kaçmamaları için yapılmıştı. Aslında bu, Hokand'ın hocaları istediği gibi kullanabilmesi için uyguladığı politikaydı. Sayıları birkaç yüz olan bu askerler Cahangir Hoca'yı da korurlardı.²⁰⁸

Ömer Han, 1816 yılında Apak Hoca evladlarından Fergana'da yaşayan Cahangir Hoca'yı bir kısım asker ile Kaşgar'a yollar.²⁰⁹ Cahangir ile Hak-Kulu 1818'de Hokand'dan

²⁰³ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 75.

²⁰⁴ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikalleri*, 2. Kitap, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 105.

²⁰⁵ İklil Kurban, a.g.e, s. 76.

²⁰⁶ Anvar Baytur, a.g.e, s. 106.

²⁰⁷ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 149; Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 113.

²⁰⁸ V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan 1886, s. 124.

²⁰⁹ Mehmed Emin Buğra, *Şarkî Türkistan Tarihi*, Emek Ofset, Ankara 1998, s. 297. Başka kaynaklarda geçmeyen bu bilgi, ilerde bize yeni ipuçları verebilir.

Alay'a kaçarlar. Surançı Biy 500 asker ile beraber Hoca'ya katılır ve Kaşgar'a 1820'de sefer düzenlerler. Sefer umulduğu gibi başarıya ulaşamaz ve hocalar Hokand'a geri dönerler.

Ömer Han'ın vefatından yararlanan Cahangir ve Törehan Hocalar ikinci kez kaçarlar ama Oş ile Andican arasında bir yerde tutuklanarak geri getirilirler. Törehan Hoca serbest bırakılır, Cahangir Hoca ise hapsedilir. Aynı zamanda Sarımsak Hoca da vefat eder. Belki Sarımsak Hoca'nın ölümü de Cahangir'i, babasının yapamadığını yerine getirme açısından motive etmiştir. Cahangir Hoca 1822'de yine Alay'a kaçar. Nalivkin, Hoca'nın Hokand'da iki hafta sürekli devam eden şiddetli depremden yararlanarak kaçtığını yazar.²¹⁰

Hoca iki sene Kırgızların arasında kalır ve birkaç yüz asker toplayıp 1824'de Sultan Ahmed Buğra Han'ın mezarına ulaşır. Hasan Hoca'yı Kızıl Su'dan asker getirmesi için gönderir. Bu arada 4000 Ch'ing askerinin mezara doğru yola koyulduğunu öğrenir. Cahangir hile ile Ch'ing askerlerinin tuzağından kurtulmayı başarır.

Cahangir Hoca'yı bazı tarihçiler İngiltere'nin casusu olarak gösterirler.²¹¹ Hoca İngiltere'den kendi amaçlarını gerçekleştirmek için yardım almıştır dersek daha mantıklı görünüyor.

Madali Han, 1825'de Cahangir Kırgızları Hokand'a karşı kışkırtabilir diye, 4 bin askeri Çu Vadisi'ne vergi toplamak için gönderir. Asıl amacı Hoca'yı tutuklamaktı ama onu bulamaz.

Baharda (1826) Cahangir Kaşgar'a doğru yola koyulur. Önce Artuş'u sonra yerel halkın yardımı ile Kaşgar, Yarkent, Yeni Gissar ve Hotan şehirlerini itaat altına alır. Cahangir Kaşgar'da halk tarafından büyük sevinç ile karşılanır ve Seyid Cangir Sultan unvanı ile tahta geçer.²¹² Ch'ing askerleri Gülbağ'a sığınır.

Haziran ayında Madali Han 15 bin asker ile yardıma gelir ama Gülbağ'a yapılan saldırıda başarılı olamaz. Madali Kaşgar'da 12 gün kaldıktan sonra Hokand'a döner. Gülbağ ise 70 gün kuşatmadan sonra düşer. 8000'den 10000'e kadar Ch'ing askeri öldürülür. Müslümanlığı kabul eden 400 Döngen²¹³ ve Çinli serbest bırakılır.²¹⁴ Bu savaşlarda özellikle dağılı Tacikler²¹⁵ cesurca dövüşürler. Askerbaşı Nayman boyu'ndan İsa Datha idi.

²¹⁰ V. Nalivkin, a.g.e., s. 126.

²¹¹ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, 2. Kitap, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 106; Erkin Erdem, *Doğu Türkistan'da Süfi Hocalar*, Erdem, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 154.

²¹² A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 114.

²¹³ Döngenler için bkz: M. Suşanlo, *Oçerki İstorii Sovetskih Dungan*, Frunze 1967; Döngenlerin Çinileştirilmiş Hunlar'ın kuşakları olduğunu savunanlar da var (Kudayberdi Ulı, *Rodoslovnaya Svyaz Tyurkov, Kirgizov, Kazakov i Hanskih Dinastiy*, Dastan Yayınları, Alma-Ata 1990, s. 86).

²¹⁴ A. N. Kuropatkin, a.g.e., s. 115; Mehmed Atuf, *Yeni Şehir'deki Çinlilerin kendilerini barut yardımıyla patlatarak öldürdüklerini ve Müslüman olanların sayısının 4 ile 500 arasında olduğunu yazar* (1998, 188).

²¹⁵ Buğra, bunların "Vahan" milletinin bir parçası olduğunu bildirir (Doğu Türkistan'a Dair, Türk Kültürü, Sayı: 21, Temmuz 1964, s. 101).

Cahangir Hoca Ch'ing'e karşı Orta Asya Müslüman Devletlerinin askeri-siyasi birliğini kurarak Doğu Türkistan'da kendi durumunu güçlendirmek ister.²¹⁶ O dönemde Issık Göl etrafında yaşayan Kırgızlar Rusya ile diplomatik ilişki kurmaya başlamıştı. Cahangir ise onları kafirler ile ilişki kurdukları için azarlar ve onların desteğinden ayrılır.

Ch'ing hükümeti Aksu'da yaşayan çiftçileri vergiden muaf tutarak, onları kendi tarafına çekmeyi başarır. Kısaca her şey Cahangir'in aleyhine gelişir. Eğer Cahangir, Kaşgar'ı aldıktan sonra duraklamadan hemen Aksu şehrine yürüseydi, Doğu Türkistan'ın tümü onun emri altına alınmış olacaktı ve belki Ch'inglilere karşı da başarılı olabilirdi.²¹⁷

Eylül ayında Aksu'ya ulaşan Chun-Tang önderliğindeki 70 bin Ch'ing askeri, Şubat sonlarında Kaşgar'a doğru yola çıkar. Ch'ing askerlerinin Kaşgar'a dört günlük yolda olduğunu öğrenen Cahangir, Törehan Hoca'yı onlara karşı gönderir. Fakat Ch'inglilerin karşısında fazla tutunamayan Hoca askerleri kaçarlar. Ch'ing askerleri Törehan Hoca, Musahan Hoca v.b. tutuklayıp Pekin'e gönderirler. Pekin'den gelen askerler Mart 1827'de bölgede soykırım düzenlerler.²¹⁸ Cahangir Hoca Kaşgar'dan kaçarak kurtulur.

Ch'ing askerleri Hoca'nın ardından takip ederek Fergana Vadisi'ne girerler. İkiye ayrılarak ilerleyen Ch'ing askerleri Alay'da birleşirler ve 20 gün orada dinlenirler. İlerleyen Ch'ing askerlerinden rahatsız olan Madali Han, İsa Datha'ya Oş ile Kaşgar arasına Sufi Korgan ve Kızıl Korgan kurganlarını inşa etmeyi emreder.²¹⁹ Ch'ingliler Oş şehrine saldırmak üzereyken, Kırgızlarla arka tarafından saldıran Cahangir onları yerle bir eder. Bu onun son başarısıydı.²²⁰ Oş şehrine gelen Hoca, oradan Narın'a ulaşır.

Hoca Altışehir'de sadece 9 ay tutunabildi. 1828 yılı Artuş'a gelen Cahangir yeniden asker toplayarak Kaşgar'a saldırır ama başarısız kalır. Çinliler, Cahangir'in başını getirene 200 Yambu-gümüş, onu sağ olarak teslim edenlere ise hükümdarın şehir üzerinde olan haklarını devredeceklerini vaat ettiler. Haziran'da Karategin'in Karateke adlı yerinden Ch'ing askerleri Hoca'yı tutuklayarak Pekin'e gönderirler.²²¹ Madali Han'ın yardıma gönderdiği askerleri geç kaldığından elleri boş geri dönerler.

Cahangir hakkında 1829 senesine ait Ch'ing kaynaklarında: "Hoca Cihangir 39 yaşında, babası Sarımsak, Buhara'da ölmüş, ağabeyinin adı Yusuf, Buhara'da Ahuna

²¹⁶ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçinenii v Pyati Tomah*, Tom III, Alma Ata 1985, s. 319.

²¹⁷ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 152.

²¹⁸ V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan 1886, s. 129.

²¹⁹ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 116.

²²⁰ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 153.

²²¹ Valihanov, hocanın Çoğ Bağış boyunun Maşak uruğundan bir kimsenin yardımı ile Kaşgar hakimbeği İsak Van tarafından tutuklandığını ve Pekin'de bir kaç sene sonra isyancı diye parçalandığını bildirmekte (1985, 153); Kuropatkin de, Cahangir'in kendi arkadaşı Mamatbek tarafından, uyurken tutuklanarak Ch'inglilere teslim edildiğini, Ch'ingliler de buna karşılık olarak Mamatbek'i Hotan Hakimbeği yaptığını bildirir (1879, 116); Atuf, Kuropatkin'in bilgilerine Cihangir'i teslim eden kimsenin Opal Beğ'i olduğunu ekler (1998, 198).

(Hocalık)'dır. Ağabeyinin oğlunun adı İşan'dır, kızının adı Ayım'dır. Hoca Cihangir'in erkek kardeşinin adı Bahauddin. 33 yaşında, duyduğumuza göre ölmüştür. Onun oğlunun adı Veli'dir. Evliya'nın kardeşidir, 8 yaşındadır. Hoca Cihangir'in üç kızı ve ailesi Hokand'da yaşıyorlar. Hanımının adı Parsa, diğer bir hanımının adı Ayım'dır, hepsi Hokand'da Cihangir ile evlenmiştir. Bir oğlu daha vardır. Adı Büzrük'tür, 5 yaşındadır"²²² bilgileri mevcuttu.

Pekin'e gönderilen Cihangir, demir hapse koyularak, yırtıcı hayvan gibi sokak sokak dolaştırılır. İmparator düşmanını görmek ister. Cihangir'in Doğu Türkistan'da yapılan soykırımlar hakkında imparatora bilgi ulaştırmasından korkan etkililer onu zehirlerler. Cihangir imparatorun sorularını cevaplayamaz. Adliyenin aldığı karar gereği, onun etleri parçalanarak köpeklere verilir.²²³

D) Yusuf Hoca İsyanı (1830)

Madali Han, Buhara'dan Cahangir'in ağabeyi Yusuf'u (diğer adı Ma Şerif) davet ederek, ona 40 bin asker, emirlerden Hakkulu, Hakkulu Divanbeği ve Muhammed Şerif Kuşbeği²²⁴ ile Taşkent Kuşbeği Laşkar'ı verir. Şahrısyab'dan Hokand'a 1830 yılının Temmuz ayında gelen Muhammed Yusuf Hoca, iki ay Hokand'da kalır. Askerler 1830 yılının sonbaharında Kaşgar'a doğru yola koyulurlar. Madali Han Oş'a kadar askerler ile beraber gelir ve oradan onları uğurlar. Amiri Laşkar olarak Hakkulu tayin edilir.²²⁵

Hocalar İrkeştam ile Uluçat arasındaki Nakaraçala isimli yerde dinlenirler ve ertesi gün sınırdaki Ch'ing askerlerini yerle bir ederler. Ertesi gün Kaşgar'a doğru yürüyen askerler 10 bin civarında Ch'ing askerleri ile karşı karşıya gelirler. Ch'ingliler yenilerek Gülbağ'a sığınır. Hakkulu ise askerleri ile şehre (Eski Kaşgar'a) girer. Aynı gün Hakkulu, elde edilen Çin silahları, Kalmuk yayları, Kalmuk ve Çinlilerden oluşan 200 esir ile Tandı İnak'ı Hokand'a gönderir.²²⁶

²²² Erkin Ekrem, Doğu Türkistan'da Sûfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 654.

²²³ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 117.

²²⁴ Koşbeği, Kuşbeği olarak kullanılan bu unvan- sarayda han'ın veziri veya onun gibi etkiye sahip kimselere verilir. Hokand Hanlığı'nda K. Binbaşı'dan sonra gelen bir unvan idi ve genelde onlar vilayeti yönetirlerdi. Buhara Hanlığı'nda ise Ulu Vezire K. derlerdi (Urstanbekov, 1990, 84); Saparaliev, unvanın asker anlamına gelen "Koşun"dan geldiği kanısında (1999, 12); İsiev, bu unvanın Yedişehir'de önemini yitirdiğini ve sadece kişi adlarında kullanıldığını bildirir (1981, 27).

²²⁵ Molla Niyaz Muhammed Kokandi, *Tarih- i Şahrui*, s. 117- 121; Hakkulu Binbaşı, Hokand Orda'sında hanlığın Doğu Türkistan politikasını yönlendiren bir şahısı (Beysembiev, 1987, 170).

²²⁶ Molla Niyaz Muhammed Kokandi, *a.g.e.*, s. 117.

Hakkulu önderliğindeki Doğu Türkistan seferine katılan askerlerin sayısı 40 bin civarındaydı: 20 000 Hokandlı, 15 000 Taşkentli, 2 000 Karateginli Tacik ve birkaç bin Kaşgarlı.²²⁷

Cahangir İsyanı'ndan sonra Ch'ingliler Kaşgar'dan bir sang²²⁸ uzak yere, Gülbağ'ı yeniden kurmuşlardı. Kaynaklarda duvarın yüksekliği 12 gyaz²²⁹, genişliği 15 gyaz olarak verilir. Balçıktan yapılan sağlam sur, Müslüman askerlerini çok uğraştırır. Ch'ing askerleri Ancıyan'dan gelecek olan saldırıya hazırlıklıydı. Gülbağ'ı kuşatalı iki üç gün olmadan, geceleyin Ch'ing askerleri aniden saldırırlar. Fakat başarılı olamazlar. Hocalar ertesi gün şehit olanları Apak Hoca'nın mezarına gömer, Gülbağ'ı kuşatmayı devam ederler. İki gün sonra Ch'ing komutanına tehdit dolu mektup gönderirler. Ch'ing komutanı, Amiri Laşkar'a hediyeler göndererek, onların şartlarını kabul edeceğini bildirir. Kuşbeği Laşkar kısa zamanda Yarkent, Hotan ve Kaşgar'ı ele geçirir.

Buhara Emiri'nin Hokand'a seferi, Doğu Türkistan Seferi'ni sonuçsuz bırakmıştır. Askerlerin Fergana'ya dönmeleri Doğu Türkistanlılar için büyük bir talihsizdiki. Hokand askerleri geri döndükten sonra, Yusuf Hoca Kaşgariya'da 3 ay bile tutunamadı. Ch'ing askerlerinin zulmünden korkan 70 bin Doğu Türkistanlı Fergana'ya göç ettiler. Böylece hocalar Kaşgar'ı ele geçirirler ama Gülbağ'ı alamadan Kasım ayında geri dönerler.²³⁰

Bu seferi, Ch'inglilerin Doğu Türkistan'da uygulamaya çalıştıkları idari yapıya karşı oluşturulan bir tepki olarak değerlendirebiliriz. Tabii, burada Hokand'ın kendi çıkarları daha söz konusudur.

E) Yedi Hoca İsyanı (1847)

XIX. yüzyılın 40. yıllarında bölgedeki Ch'ing Hükümeti'ne ve yerel feodallere karşı mücadele yeni bir şekil kazandı. Mücadeleye Tanrı Dağları'nın eteklerinde oturanlar, Pamir, Koyonluk dağlı bölgelerinde yaşayan Uygur, Tacik gibi halkların üyeleri de katıldılar.²³¹ Olayların böyle gelişmesi halkla yöneticiler ortasındaki bağın yavaş yavaş kopmasından

²²⁷ A. N. Kuropatkin, a.g.e., s. 118.

²²⁸ Bir sang 8.5- 9.5 km (E. A. Davidoviç, *Materialı Po Metrologii Srednevekovoy Sredney Azii*, "Nauka", Moskva 1970, s. 120).

²²⁹ Bir gyaz 62- 68 cm (E. A. Davidoviç, a.g.e., s. 114).

²³⁰ V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan 1886, s. 132; Bazı yerel kaynaklar Hokandlıların çekilmelerini Ch'ing askerlerinin bölgeye yaklaşmasına bağlar (Beysembiyev, 1987, 173).

²³¹ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihunun Leksiyaları*, 2. Kitap, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 108.

kaynaklanıyordu diyebiliriz. “Ch’ing, yerel yöneticilere bir hayli etkileri (yönetme, kendi askerini bulundurma gibi) verdiler. Fakat vergi oranını daha olabildiğince yükselttiler”.²³²

Yusuf Hoca’nın oğlu Mahmud Emin (Katta Töre) ve Bahaddin Hoca’nın oğlu Valihan Töre önderliğinde, Küçük Han Töre, Cahangir oğlu Buzruk Han Töre, Tugel Töre ve adları bilinmeyen iki hoca,²³³ 100 civarında atlı ile Eylül 1847’de Hokand’dan kaçarlar. Hocalar Binyol’da yerleşen Ch’ing hudud karargahına saldırarak 100’den fazla Ch’ing askerini öldürürler. Düşmanın şehre geldiğini öğrenen 3 bin Ch’ing askeri Yeni Şehre (Gülbağ’a kaynaklarda bu isim verilmiştir) kapanırlar ve yeni kuvvetlerin gelmesini beklerler. Eski şehirde bulunan Hokandlı tüccarlardan Namatkan önderliğindeki grup, şehir kapılarını geceleyin hocalara açarlar. Hocalar şehir halkının da yardımı ile Yeni Şehre saldırırlar. Aynı zamanda Yeni Gisar, Yarkent, Maralbaşı gibi bölgedeki şehirlere de askerler gönderirler.²³⁴

Katta Töre, Kaşgar Hanı olarak tahta geçer ve diğer hocalara da birer şehir verir. Tevekkel Töre Aksu’yu, Katta Töre Yarkent’i ele geçirmek için yola çıkarlar. Katta Töre İli’den Ch’ing askerlerinin gelmekte olduğunu duyunca geri döner.

Ch’ing hükümeti Gansu yöneticisi Wa Yun Gay’ı askeri hazırlıklarını yapması için Sucu’ya gönderir. Lyu Shen önderliğinde 20 000 Ch’ing askerleri Kasım ayının sonunda Muzart’ı aşarak Yarkent’e gelirler. Oradan Yeni Gisar’a yönelirler. Ch’ing askerlerinin yolunu kesen hocalar, Kökürük’te yenilirler ve Kaşgar Yeni Şehir’deki kuşatmasını kaldırarak Hokand’a kaçarlar.²³⁵ Hocaları kolay kovmayı başaran Ch’ing askerleri onları takip etmezler.

“Yedi Hoca İsyanı” Ch’ing askerlerinin cezalandıracağından korkarak Ancıyan’a kaçan 20 000 Doğu Türkistanlı masum ailenin ölümü ile tarihe geçti. Kaşgar, Aksu ve Yarkent şehirlerinin yaklaşık 100 000 sakini, dağ geçitlerinin karlı olması nedeniyle Ancıyan’a ulaşamadılar.²³⁶

Kuropatkin göç hakkında şunları bildirir: “Ocak ayında Kaşgar’dan Oş’a yola çıkan göçmenler, Hokand Hanlığı’na en kısa yol olan Terek Davan Geçiti’nden geçmek istediler. Önde 2 bin askeri ile 16 deveye ganimetlerini yükleyen Katta Töre, Sufi Korgan’a ulaştı. Askerleri ile ganimetleri paylaşırken, Hokand’dan gelen Serker (Askerbaşı) kendisini tutukladı. Ganimetlerine el koydu. Askerlerini ise dağıttı. Bunları takip ederek 30 gün boyunca, çoğunluğu yaya halk aç, çıplak gelmeye devam etti. İlk on gün Terek Dağ Boğazı’nı

²³² İra M. Capidus, *İslam Toplamları Tarihi*, c. I, İstanbul 2001, s. 584.

²³³ Kuropatkin yedi hocanın isimlerini şöyle verir: Katta Töre (Hoca Töre), Kikçine Töre (Küçük Töre), Valihan Töre, Tevekkel Töre, Sabir Han Töre, Ak Çagan Hoca ve İşahan Töre (1829, 120).

²³⁴ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 120.

²³⁵ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 79; Erkin Ekrem, Doğu Türkistan’da Sûfi Hocalar, *Erdem*, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 654.

²³⁶ Buğra’ya göre mültecilerin sayısı 60 binden fazlaydı (1952, 22).

geçenler Oş seherine ulaşabildiler. Sonradan gelenler havanın bozulması nedeniyle yollarda kaldılar.²³⁷ Bu göç, XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'dan Fergana Vadisi'ne yapılan, en çok insan kaybına yol açan zorunlu göçlerden biriydi.

Bunlara sadece Margalan Bek'i Utembay Kuş Beği tarafından yardım eli uzatıldı. Oş şehrinde toplanan 300 binek ile Utembay Kuş Beği, gece gündüz demeden kurtarabildiği kadar insan kurtardı.²³⁸

F) Valihan Töre İsyanı (1857)

Yedi Hoca İsyanı'na da katılan Valihan Töre, o yandan bu yana fırsat kollamakta, yeni bir mücadele için hazırlanmaktaydı. Çok çaba sarf etmesine rağmen Hoca'nın 1855 ve 1856 yıllarındaki başlattığı mücadeleler başarısız kalır.²³⁹

Hudayar Han'ın Buhara'ya kaçmasını ve bölgedeki düzensizliği fırsat bilen Valihan Töre, Kaşgarlı 7 kişi ile beraber Ramazan ayında Hokand'dan kaçır. Geceleyin Oş ile Kaşgar arasında yerleşen Oksalur Karargahı'na gelerek oradaki askerleri kendine katmayı başarır.²⁴⁰ Kendine bölgedeki Kırgız boylarını da katarak güçlenen Hoca, Askerbaşı Tilehan ile beraber Haziran 1857'de Doğu Türkistan'a sefer düzenler. Yarkent ve Kaşgar hariç tüm bölgeyi ele geçirir.²⁴¹ Kısa sürede Kaşgar'ın Kızılderya, Segiztaş illerini ve Yeni Gissar'ın eski şehrini Valihan Töre ele geçince, Yarkent'in Çinli Yöneticisi Pekin'e rapor göndererek askeri yardım ister.

Kaşgar'ı ele geçiren Valihan Hoca, Şeyh Ahun, Halıkbek ve Tayirbek hariç, Ch'ing Hükümeti için çalışan tüm etkilileri kılıçtan geçirir. Artış yöneticileri olan bu iki hakimbek ve Şeyh Ahun, eskiden Hoca ile irtibat içinde oldukları için serbest bırakılır.

²³⁷ A. N. Kuropatkin, a.g.e., s. 121- 122.

²³⁸ A. N. Kuropatkin, a.g.e., s. 122.

²³⁹ D. Kornilov, *Kaşgariya İli Vostoçnyy Turkestan*, Taşkent 1903, s. 19; Buğra, eserinde Şerali Han'ın Valihan Töre'yi Doğu Türkistan'a gönderdiğini ve çok geçmeden kendisinin de 600 askerle Kaşgar'a gittiğini yazar (*Şarkî Türkistan Tarihi*, Ankara 1998, s. 299- 300). Bilindiği gibi Şerali Han, 1842-44 yılları arasında Hokand tahtında bulunmuştur. Yazar Şerali Han'ı Hudayar Han (I. dönemi 1844-1858) ile karıştırmış olmalı.

²⁴⁰ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçinenii v Pyati Tomah*, Tom III, Alma Ata 1985, s. 159.

²⁴¹ Robert, Şa, *Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kaşgara*, Saint Petersburg 1872, s. 42; Valihanov'a göre, Hoca ilk önce Eski Kaşgar'ı almıştır (1985, 160); Kuropatkin, Hoca'nın sadece Yeni Gissar ile Kaşgar'ı ele geçirdiğini, diğer şehirlerin onun iktidarını tanımak istemediğini bildirir (1879, 125).

Doğu Türkistan'daki Hokand Aksakalı Nur Muhammed binbaşı olarak tayin edilir. 70 bin sipayi (süvari), 4 bin sarbaz (yaya) toplanır. Hoca'nın emrinde 8 toptan oluşan topçuları da vardı.²⁴²

Valihan Hoca, Tilehan'ı Yarkent'e gönderir. Temmuz ayında şehre ulaşan Tilehan, yolunu kesen Ch'ing askerlerini mağlup ederek onların tüm silahlarını ele geçirir. Fakat İsmail Van önderliğindeki Yarkent halkı hocaları şehre sokmazlar. Tilehan'ın hoca soyundan olmayıp da kendini hoca sayması, Yarkentlilerin gücüne gitmiştir. Diğer taraftan bilindiği gibi, Yarkent eskiden Karatagli hocaların merkeziydi.

Valihan Töre zalim birisiydi. Hergün "bigüna" üç-dört kişinin kafasını kesermiş. Bir keresinde namaz vaktinde ezan söyleyen müezzinin kafasını, "Ben sokağa çıktığım zaman sen nasıl ezan söylersin?" diye kestirmişti.²⁴³ Kaşgar yakınlarındaki Kızıl Derya'nın kenarına kafataslarından piramit yaptırır. Müslümanların ayrı, gayri Müslimlerin ayrıydı. Piramitte, Valihan Töre'ye sadık kalan Named Han, Halıkbek gibi kimselerin de kafatasları bulunurdu.²⁴⁴

Ağustos ayında, bölgeye Ch'ing askerleri gelirler. Valihan Töre'nin zulmüne dayanamayıp daha önceden kaçmakta olan askerler, Ch'ing askerlerine hiç karşılık vermeden Fergana'ya kaçarlar. Yakın arkadaşlarıyla tek başına kalan Hoca, Darvaz'a kaçar. Darvaz yöneticisi İsmail Şah, Hoca'nın Kaşgar'dan getirdiği tüm servetini alır ve kendisini Hokand Hanı'nın isteği üzerine Hokand'a gönderir.²⁴⁵

Yarkent şehrini kuşatmakta olan askerler de, kuşatmayı kaldırarak kaçarlar. Aksu'yu itaat ettirmek ile görevlendirilen Tohta Mancu kendisiyle beraber birkaç bin Dolonu esir alarak Hokand'a götürür.²⁴⁶

Hoca'nın kaçmasının ardından Fergana'ya 80.000 kadar kişi kaçmıştır. Ancak bunlardan 15.000 kişi Fergana'ya varabilmiştir.²⁴⁷

Hokand'a getirilen Valihan Töre ise suçlanmak yerine, saidler tarafından zarara uğrayan birisi olarak gösterilir. Şa'nın yazdıklarına göre Valihan Töre daha sonra, Yakup Bek'in emriyle idam edilir.²⁴⁸

²⁴² Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçinenii v Pyati Tomah*, Tom III, Alma Ata 1985, s. 160- 161.

²⁴³ Robert, Şa, *Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kaşgara*, SPb 1872, s. 42.

²⁴⁴ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, 124; Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 161.

²⁴⁵ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 164.

²⁴⁶ Aynı Eser, s. 164.

²⁴⁷ M. Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi*, Coğrafyası ve Şimdiki Durumu, İstanbul 1952, s. 23; Valihanov, göç edenlerin sayısının 15 bin olduğunu yazar (1985, 164).

²⁴⁸ Robert Shaw, *Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kaşgara*, SPb 1872, s. 53; Buğra, onun 1857'de Yeni Gisar şehrine hücumu hazırlanırken bir suikasta kurban gittiğini bildirir (1952, 23)

G) Uygur ve Döngenlerin İsyanı (1864-1866)

Tarihte “Döngen İsyanı” olarak bilinen ve 1864²⁴⁹-1866 yılları arasında gerçekleşen olaylara aslında Uygur ve Döngenlerin Bağımsızlık Mücadelesi dersek daha doğru olurdu.²⁵⁰

Kuç’aın Hakim Bey’i mezar, karargah, saray, köprü, karakol ve değirmenlerin tamiri ve inşaatı için diye, yerli tüccarlardan faizi ile beraber 2810 ser’den fazla madeni para borç alır. Tüccarlar bu parayı geri isteyince, Kuça Çin Büyük Memuru Ur Ching A ile hakimbekler konuşarak, halkın vergi yükünü artırarak bu parayı ödemeyi önerirler. İtirazlarına cevap alamayınca, halk Mehmed Ali ve Niyaz gibi kişilerin önderliğinde ayaklanırlar. Mehmed Ali başta olmak üzere 15 kişi idam edilir. Bu olup bitenler isyanın başlamasına neden olmuştur.²⁵¹

Tihonov yerli kaynaklara atf yaparak, isyan hakkında bize şu bilgileri verir: İsyân başlamadan evvel Kuça’nın etkili şahıslarından İbragim Töre, Yolbars Töre, Sadık Bek, Kasım Bek, Raza Bek ve Bahadur Tohta gizli toplandı yaparlar. Bunlar isyan başladıktan sonra bölgede bir tane Han’ın olmasında anlaşırırlar.²⁵²

7 Haziran²⁵³ gecesinde Kuça’daki Döngen Ma Lung, Ma Şurahun, Şamseddin ve Uygur Alaylar Bek önderliğinde isyanı başlarlar. Ayaklananlar kısa sürede 1000 Çinli ve 150 Kalmuk askerinden oluşan şehir garnizonunu yok ederler.

Sabahleyin halk, Han olarak Karatagli hocalardan Raşideddin’i seçerler.²⁵⁴ Han Hoca Said Gazi unvanı ile tahta geçen Raşideddin, kendi hakimiyetini tanımayan bölgedeki diğer şehirleri itaat altına almaya başlar. Bunların arasından Habibulla önderliğindeki Hotan ile Aktaglıların merkezi sayılan Kaşgar, Raşideddin ile savaşmak zorunda kalırlar.

²⁴⁹ Kuça’daki isyanın ortaya çıkma tarihi hakkında çeşitli görüşler var: İsyanın 1862’de gerçekleştiği kanısında olanlar (Kuropatkin, 1879, 127, 130), (Bellew, 1877,183, 193), (Atf, 1998, 254) ve (Şa, 1872, 50). İsyanın 1864’de olduğunu yazanlar (Geyne, 1866, 90), (Aristov, 1872, 27), (Valihanov, 1904, 506), (Kornilov, 1903, 20) ve (Molla Musa, 1905, 34).

²⁵⁰ İsyandaki Uygurların önemi ve bu olaylara Uygur ve Döngenlerin İsyanı adının verilmesinin daha mantıklı olduğuna dair ayrıntılı bilgiler için bkz: (D. İsiev, *Naçalo Nasionalno-Osvoboditelnoyo Vosstaniya Uygurov Vo Vtoroy Polovine XIX v (1864-1866gg.)*, “Nauka” Kaz. SSR, Alma Ata 1978, s. 59- 72).

²⁵¹ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 80; Geyne, isyanın Ürümçü’deki olayların etkisi sonucu ortaya çıktığını yazar (O Vostanii Musulmanskogo Naseleniya İli Dunganey v Zapadnom Kitae, c. II, *İRGO*, SPb 1866, s. 87); İsiev, isyanın çıkma sebebini, Mançuların Döngen askerleri öldüreceğine dair dedikodularına bağlar (1978, 63); Khodjaev, isyanın başlamasını Kaşgar’da 4.500 Döngen’in öldürülmesine bağlar (2002, 36).

²⁵² D. Tihonov, *Vostanie 1864 g. V Vostoçnom Turkestanе*, İzd. AN. SSSR, Moskva-Leningrad 1948, s. 156; Hoca Yusuf, önceleri mücadeleçiler arasında düzensizlik olduğunu, Ahmed Van Beği’nin Han olmak istememesi ve idamından sonra, geçici olarak Şahiyar Halfa isyancıları yönettiğini ve sonunda Raşideddin’i Han tayin ettiklerini beyan eder (D. İsiev, 1978, 64).

²⁵³ Kurban’a göre 4 Haziran (1995, 80). Khodjaev de, Çin kaynaklarına atf yaparak isyanın 4 Haziran’da başladığını yazar (2002, 37).

²⁵⁴ Molla Musa, *Tarihi Eminiye*, Yay. Haz. N. N. Pantusov, Kazan 1905, s. 46; Atf, Cemaladdin’in Kuça’da iktidara geldiğini yazar (1998, 255).

Raşideddin, tüm Doğu Türkistan'a hakim olabilmek ve Ch'ing tehlikesini önlemek için kardeşi İshak Hoca önderliğinde askerleri doğuya gönderir. İshak Hoca Uşak Tal'da Ch'ing askerlerine aniden saldırarak mağlup eder. Onların geldiklerini öğrenen Karaşar etrafında yaşayan Kalmuklar, Turfan'dan gelmekte olan Ch'ing süvarilerini tutuklayıp İshak Hoca'ya teslim ederler. Esir Ch'ing askerlerinde bulunan mektupta, İmparatorun emriyle, cephaneye dolu 300 arba ve 470 top ile 24 000 askerinin gelmekte olduğu anlaşılır.²⁵⁵ İshak Hoca bu askerlere de aniden saldırarak mağlup etmeyi başarır. Karaşar'dan yine 7000 Ch'ing ve 3000 Kalmuk askerlerinden oluşan Ch'ing askeri gelir ve onlar da yenilirler. İshak Hoca Karaşar'a girer. Oradan Turfan'a geçer ve şehri kuşatır. Kuşatma sonuç vermeyince Hoca kuşatmayı kaldırarak Hami bölgesine girer ve Çaktım'da Ch'ing askerlerine mağlup olur. Turfan'a dönen mücadeleci ancak dört aydan sonra şehri ele geçirirler.²⁵⁶

Hami bölgesinin sakinleri, eğer İshak Hoca onları himayesi altına alacak olursa Ch'inglilere karşı ayaklanacaklarını bildirirler. Bunun üzerine Hoca, Hami yolunu tutar. İshak Hoca 5 Mayıs 1866'da 16000 askeriyle²⁵⁷ bölgeye ulaştığında, sakinler çoktan Ch'ing hakimiyetini devirmişlerdi.

Raşideddin, Kuça'da iktidarı ele geçirdikten sonra Hatip Hoca'yı 150 Uygur ve 40 Döngen askerden oluşan müfrezeye ile Aksu'ya gönderir.²⁵⁸ Sayram, Bay ve Cam kasabalarını ele geçiren Hatip Hoca'nın askerlerinin sayısı yerel halkın katılımıyla 7000 ulaşır. Buna rağmen Hoca Kara Yulgun'da Aksu askerlerine yenilir. Sayid Bek Aksuluların Askerbaşı'sı ve aynı zamanda şehrin hakimbeği idi.

Askerlerinin yenildiğini öğrenen Raşideddin, Kasımbek Töre önderliğinde 2000 askeri Aksu'ya gönderir. Saidbek ile Kasımbek Töre arasındaki savaş yine Kara Yulgun yakınlarında olur ve bu sefer Kasımbek mağlup eder. 5800 kişiden oluşan Aksu askerinin çoğu öldürülür ve şehir Kasımbek Töre'nin emrine girer. Molla Musa ise Raşideddin'in kardeşi Cemaleddin'in, 18 Temmuz'da Aksu'yu ele geçirdiğini yazar.²⁵⁹

İsyancıların bir sonraki hedefi Üç Turfan şehriydi. Üç Turfan, seyyahların dediklerine göre, 5-6 bin nüfusa sahip küçük fakat sağlam bir surla çevrili, dört kapılı şehirdi. 20 Temmuz'da Üç Turfan yoluna koyulan askerler dört gün sonra Üç Turfan yakınlarındaki Aça Tag köyüne askeri karargahını kurarlar. Yerel yöneticilerden Muhammed Kazı Bek, Tohta Bek, Kurban Hazineci Bek, Molla Emin Şeyh vb. şehrin idaresini ele geçirmek için isyan

²⁵⁵ Molla Musa, a.g.e., s. 94.

²⁵⁶ Molla Musa, a.g.e., s. 106; D. İsiev, *Naçalo Nasionavno-Osvoboditelno Vo Vtoroy Polovine XIX v (1864-1866gg.)*, "Nauka" Kaz. SSR, Alma Ata 1978, s. 65.

²⁵⁷ Molla Musa, a.g.e., s. 111.

²⁵⁸ Molla Musa, a.g.e., s. 47.

²⁵⁹ Molla Musa, a.g.e., s. 55- 56.

başlarlar.²⁶⁰ Ch'inglilerin Kuçalıların yolunu kesmek için gönderdikleri Tohta Bek önderliğindeki askerler, Hatip Hoca tarafına geçerler. Şehir artık isyancıların elindeydi ve 600 kişiden oluşan şehir garnizonu kalabalık isyancılar karşısında etkisiz kalır.

Kuç'a'daki isyan, tüm bölgeyi hareketlendirdi. Kaşgar etrafındaki Fayzabad, Kökça gibi çeşitli kasabalarda yaşayan halk, Ch'ing asker ve yöneticilerini kendi kasabalarından kovarak isyana katıldılar. Durmadan harekete geçen isyancılar, Eski ve Yeni Kaşgar'ı kuşattılar. 3000 atlı askeriyle Taşmalık'tan gelen Sadık Bek, isyancıların önderi seçildi. 13 Ekim 1864'te Kaşgar kuşatılmışken Kuçalılar şehre kadar gelirler ama Sadık Bek'in sert tavrı karşısında, fazla bocalamadan 9 gün sonra geri dönerler.²⁶¹ Sadık Bek, 92 gün kuşatmadan sonra Eski Kaşgar'a girerek Yeni Gissar ve Yeni Şehir kurganları hariç tüm bölgeyi içine alan ve güvendiği kimselerden oluşan kendi iktidarını kurar.²⁶²

Raşideddin, Kaşgariya'nın kuzey tarafını ele geçirdikten sonra Kaşgar ile Yarkent şehirlerini ele geçirmek için asker gönderir. Yerli sakinler daha yazın, Yarkent şehri hariç tüm bölgeyi Ch'ing askerlerinden temizlemişlerdi. Aksu'dan Yarkent'e harekete geçen 4000 askerin başında Şeyh Nazaraddin Hoca vardı.²⁶³ Üç Turfan'dan Hatip Hoca ve oğlu Hamiddiva Hoca önderliğindeki 2500 süvari onlara yetişirler. Ch'ing askerleri ile isyancılar ilk defa Maralbaşı'da karşılaşır. 2000 askerden oluşan Maralbaşı askerleri Kuçalılar tarafına geçerler.²⁶⁴ Kuçalılar daha Yarkent'e ulaşmadan şehirde isyan çıkar ve Kuçalılar hakimiyeti ele geçirirler. Yarkent yöneticisi olarak Molla Hazret Abdurahman, yardımcısı olarak şehrin eski hakimbeği Niyaz Bek seçilirler.²⁶⁵

Hotan şehrinde ise isyan Temmuz'un ortalarında başlar. Masum 7 Hotanlı'nın Halik adında birisi tarafından katledilmesi isyanın patlamasına neden olur. Şehir Baş Kadı'sı Habibullah Hoca'yı önder olarak seçen Hotanlılar, kısa zamanda Ch'ing askerlerini şehirden kovmayı başarırlar. Habibullah Hoca'nın oğlu Abdurahman, düşmana karşı koymak için 5 bin kişiden oluşan asker toplar.²⁶⁶

Temmuz'un 14'ünü 15'ine bağlayan gece, So Huavchan önderliğinde Döngen askerleri Ürümçü'de isyan ederler. Ch'ing askerlerini yıpratarak bölgedeki en büyük cephaneyi ele geçirirler. Bunlara Davut Halfa önderliğindeki sivil halk da katılırlar. İshak

²⁶⁰ D. Tihonov, *Vostanie 1864 g. V Vostoçnom Turkestanie*, İzd. AN. SSSR, Moskva-Leningrad 1948, s. 158.

²⁶¹ D. İsiev, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, İzd. "Nauka", Moskva 1981, s. 15.

²⁶² D. İsiev, *Naçalo Nasionalno-Osvoboditelnogo Vosstaniya Uygurov Vo Vtoroy Polovine XIX v (1864-1866gg.)*, "Nauka" Kaz. SSR, Alma Ata 1978, s. 67; Emin, Kaşgar'daki Aktaglıların lideri Tahut Mahmut Alem'in 1865 yılın bahar mevsiminde kendini Kaşgar'da Han ilan ettiğini yazar ("Doğu Türkistan'da Sûfi Hocalar", *Erdem*, c. VIII, S. XXIII, Ankara 1996, s. 654- 655).

²⁶³ Molla Musa, *Tarihi Eminiye*, Yay. Haz. N. N. Pantusov, Kazan 1905, s. 65.

²⁶⁴ Molla Musa, a.g.e., s. 65.

²⁶⁵ D. İsiev, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, İzd. "Nauka", Moskva 1981, s. 15.

²⁶⁶ Molla Musa, a.g.e., s. 169.

Hoca, Bahaddin Hoca önderliğinde 5000 askeri onlara yardıma gönderir.²⁶⁷ İsyancılar 3 Ekim 1864'te bölgedeki Ch'ing karargahını yıktıktan sonra, Manas, Savan, Şiho ve Kutubi'yi içine alan Ürümçü Hanlığı'nı kurarlar. So Huavchan'ı bertaraf eden Davut Halfa han olarak seçilir.

Kasım 1864'de İli Ch'ing yöneticisi Min Syuy, Ulu Yüz Kazaklarının Gubernatoru General Kolpakovskiy'e, Döngen-Uygur isyancılarına karşı askeri yardım etmesini isteyerek iki defa elçi gönderir.²⁶⁸ İli Ch'ing yöneticisi Min Syuy'un bütün çabalarına rağmen, Rusya Ch'ing'in iç işlerine karışmayacaklarını bildirirler.

Eylül ayında Gulca'da isyan başlar. Ch'ing askerlerine aniden saldıran isyancılar, onların cephanesini zapt ederler. Ayaklananlar Yamatu'da Ch'ing süvarilerinin 1200 atını alırlar.²⁶⁹ Ch'ing askerleri her zaman olduğu gibi, şehre kapanırlar. İsyancılar arasında birlik beraberliğin olmaması, bölgenin Ch'inglilerden boşaltılmasını yavaşlatır. Birleşmiş güçlerin yöneticisi Abdurasul Bek ve onun taraftarları, böyle bir anlaşmazlık sonucu öldürülürler.²⁷⁰ Bayanday Kurganı'nın Şubat 1865'te ele geçirilmesiyle beraber İli bölgesi de bağımsızlığına kavuşur.

1866 senesine geldiğinde, Gulca'da Döngenler ile Uygurlar arasında direnme başlar. Döngenler Ch'ing Gulca'ya, Uygurlar ise Eski Gulca'ya yerleşirler. Uygurlar az olmalarına rağmen, Döngenler ile olan çarpışmalarda galip gelirler ve Alahan Töre başkanlığında Tarançı (İli) Sultanatı'nı (Mayıs 1867) kurarlar.²⁷¹

Böylece 1864 isyanı sonucu, bölge tamamen Ch'ing hakimiyetinden kurtulur ve bölgede bağımsız Kuça, Kaşgar, Hotan, Ürümçü ve Gulca Hanlıkları kurulur.

H) Yakup Bey Devleti (1865-1878)

Sadıkbeğ'in daveti üzerine Doğu Türkistan'a Ocak ayında 100-250²⁷² kişi ile gelen Buzruk Hoca, kendini bölgenin Hanı olarak ilan etmesiyle, müstakil Kaşgar Hanlığı sahibine ulaşmış olur.²⁷³

²⁶⁷ D. İsiev, *Naçalo Nasionalno-Osvoboditelnoy Vosstaniya Uygurov Vo Vtoroy Polovine XIX v (1864-1866gg.)*, "Nauka" Kaz. SSR, Alma Ata 1978, s. 69.

²⁶⁸ V. A. Moiseev, *Rossiya i Kitay v Tsentralnoy Azii (Vtoroy Polovine XIX v-1917 g)*, Azbuka, Barnaul 2003, s. 76.

²⁶⁹ D. Fedorov, *Opt Voенno-Statistiçeskogo Opisaniya İliyskogo Kraya*, Tom I, Taşkent 1903, s. 37.

²⁷⁰ D. İsiev, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, İzd. "Nauka", Moskva 1981, s. 16.

²⁷¹ D. İsiev, a.g.e., s. 16.

²⁷² Hoca ile beraber gelen kişi sayısı hakkında çeşitli görüşler mevcut. Chen Sulo, Hoca'nın 6 bin askerle geldiği kanısında (İsiev, a.g.e., s. 20); Kuropatkin, Hoca'nın 50 kişi ile geldiğini bildirmekle beraber başka kaynaklarda beraber gelenlerin sayısının 400-500 kişi olduğunu da yazar (1879, 135); Saray, gelenlerin sayısının 66 olduğunu bildirir (1984, 63).

Onların önündeki en büyük engel, bölgedeki iktidar için iddialı olan Kuça hocalarıydı. Buzruk Hoca'nın başarısının kaynağı kendisiyle beraber Ancıyan'dan gelen Askerbaşı'sı Yakup Bek'ti. O, Buzruk Hoca'nın beceriksizliğinden yararlanarak tüm etkiyi eline toplar.

Artık bölgede kimin iktidara geleceği baharda yapılacak karşılaşmada bilinecekti. Hazırlıklarını tamamlayan Cemaladdin, bahar gelir gelmez Kaşgar yoluna koyulur.²⁷⁴ Fakat bu sefer de Kuçalılar başarılı olamazlar.

Yakup Bek, Kaşgar'a sağlam yerleştikten sonra, sınırlarını genişleterek Doğu Türkistan'ı bir çatı altında toplamak için harekete geçer. Onun önündeki ilk engel Hotan şehriydi. Şehri yönetmekte olan Hacı Habibulla Han'ı hile ile yakalayarak şehre girer. Yerlilerin direnmesi sonucu 3000 civarında insan öldürülür.²⁷⁵ Turap Hoca şehrin yeni hakimbeği olarak tayin edilir.

Yakup Bek Hotan'ı ele geçirdikten sonra, Bahar 1867'de 15 bin asker ile Aksu'ya sefer düzenler. Camaladdin ve Hamaddin önderliğindeki 12 bin Aksu askerleri fazla dayanamadan şehri Yakup Bek'e bırakırlar.²⁷⁶

Aksu'da fazla bocalamadan ilerler ve İshak Hoca'yı mağlup eder. Kuça yolu açılan Yakup Bek şehre saldırır ve 30 bin askerli Karataglıları yenerek Temmuz 1867'de Kuça'ya girer.²⁷⁷ Böylece Kuçalıların bölgede 3 yıl 1 ay süren iktidarı sona erir. Han Hoca tutuklanarak öldürülür.

Doğu'ya doğru ilerleyen Yakup Bek, Ürümçü Devleti ile anlaşarak devletin kuzeydoğu sınırlarını emniyete aldıktan sonra, kuzey ve batı sınırlarını çizmek için harekete geçer. Hokand Hanlığı'nın zayıf durumundan yararlanan Yakup Bek, kendi sınırlarını bir hayli genişletir ve Hokand Hanlığı'nın toprakları sayılan yerlere Uksalır, Uluçat, Maşrap, Nagara Çaldı, Agın ve Erkeştam Korganlarını kurar. Yakup Bek'in Fergana Vadisi'ne doğru genişlemesi, Hokand Hanlığı'nı zapt eden Ruslar tarafından durdurulur.²⁷⁸

Bu sırada Batı Türkistan, Rus istilasına uğradı ve oradan on binlerce silahlı asker ve siyaset adamları kaçıp Kaşgar'a geldi. Bununla Kaşgar Hükümeti, beklenmeyen derecede büyük bir kuvvete malik olmuş bulunuyordu. Zamanın geldiğini anlayan Yakup Bek, bütün askeri kendi tarafına celbederek bir gecede Buzruk Hanı devirdi ve eline 10000 altın verip

²⁷³ Ploskih, Yedişehir Devleti temelini Hokand-Ch'ing arasında yapılan 1831 Antlaşması ile atıldığı görüşünde (1991, 44).

²⁷⁴ Robert Shaw, Kuçalıların Askerbaşı'sı olarak Han Hoca'yı verir ama başka yazarlar bunu kanıtlamazlar (*Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kaşgara*, SPb 1872, s. 52).

²⁷⁵ Aynı Eser, s. 54; İsiev, öldürülenlerin 30 bin olduğunu yazar (1981, 25).

²⁷⁶ D. İsiev, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, İzd. "Nauka", Moskva 1981, s. 25.

²⁷⁷ Molla Musa, Yakup Bek'in Mayıs ayında (Muharrem 1284) Kuça'yı aldığını yazar (1905, 175).

²⁷⁸ D. Kornilov, *Kaşgariya İli Vostoçnyy Turkestan*, Taşkent 1903, s. 21.

Mekke'ye yolladı. Kendisini “Atalık Gazi Badevlet” unvanıyla Yedişehir hükümdarı ilan etti.

279

Döngeler, bahar 1870'te Yedişehir Devleti'ne sefer düzenlerler ve Karaşar, Kurla ve Kuçar şehirlerini ele geçirirler. Bölgede yaşayan Uygurlar, Altışehri eline geçiren Yakup Bek'in bölgeye gelerek kendilerine sahip çıkacağını düşünüyorlardı.²⁸⁰ Bunun üzerine harekete geçen Yakup Bek, Döngeleri mağlup ederek sonbaharda Ürtümçü şehrini ele geçirir. Böylece Yakup Bek, Kumul yakınlarına kadar olan yerleri topraklarına katar. Kumul'da Ch'ing askeri olduğundan, oraya dokunmaz. Çünkü Atalık, Ch'ing ile sulh akdetmek istiyordu. İli bölgesinde kurulan Tarançı Sultanatı'nı ise, Rusların 1871'de İli'ye girmesi üzerine hakimiyeti altına almaya yetişemez.²⁸¹

“Kent Devletçikleri”nden kurulu ülkede egemenlik kurmada güçlük çeken Yakup Bey, İngiliz desteğini arar. 1870'te Forsyth Kurulu, Kaşgar'a gelir. Kurul, Doğu Türkistan zenginliklerinin İngilizlerce işletilmesini, bundan sağlanacak gelirle askere silah ve malzeme, giysi alınmasını önerir. İngilizler Hindistan'dan Müslüman atlı bölüğü de gönderirler.²⁸²

Yakup Bey bir yandan İngilizlerle dostça ilişkiler kurmaya çalışırken, diğer yandan da Osmanlı Sultanı Abdulaziz'e, oğlu Seyid Yakup Han Töre (Hoca Töre)'yi yollayarak yardım talep eder. Hoca Töre, Türkistan'daki gelişmeleri sultana ve ileri gelenlere ilettikten sonra sultanın yüksek himayesine girmek istediklerini belirtir. Sultan bu isteğe kayıtsız kalmayarak bir gemi ile silâh ve asker yardımı yollar. Bu andan itibaren Yakup Bey, sultanın verdiği “Emirlik” unvanını alarak hâkimiyeti altındaki topraklarda hutbeyi Abdülaziz Han adına okur ve sikkeleri onun adına bastırır.²⁸³ Osmanlı Devleti ayrıca Yakup Bey'e Hindistan üzerinden top tüfek ve askerî eğitim için piyâde, süvârî ve topçu muallimleri Yusuf, İsmail Hakkı Efendi ve Zaman Bey'i göndermiştir.²⁸⁴

²⁷⁹ Tihonov, Nekotorie Voprosı Vnutrenney Politiki Yakub-Beka, *Materiali Po Istorii i Kulture Uygurskogo Naroda*, Izd. “Nauka” Kaz. SSR, Alma-Ata 1978, s. 111; Şa, Yakup Bek'in Buhara Emiri tarafından “Atalık Gazi” olarak kabul edildiğini bildirir (1872, 53); Abdulaziz, Yakup Bek'e “Emir-ül Müslimin” unvanını lütfetmiştir (*Belgelerde Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70, Ankara 2005, s. 53- 62), (İsiev, 1981, 25).

²⁸⁰ V. A. Moiseev, a.g.e., s. 89.

²⁸¹ D. Tihonov, a.g.e., s. 112.

²⁸² Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, IV. Kitap, Tekin Yaymevi, İstanbul 1981, s. 1906.

²⁸³ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 9- 15; “Tarihi Sigari”ye göre, Yakup Bek Osmanlı Devleti'nden gelen elçiler ile 3 gün görüşmüş ve sonunda hutbenin Abdulaziz adına okutulacağına ve sikkenin de onun adına bastırılacağına karar vermiştir (Baranova, *Svedeniya Uygurskoy Hroniki “Tarih-i Amniya” O Vosstanovlenii Sinskogo Gospodstva v Sinzyane v 1875-1878 gg.*, Izd. “Nauka” Kaz. SSR, Alma Ata 1978, s. 113).

²⁸⁴ Mehmed, Atif, *Kaşgar Tarihi*, Kırıkkale 1998, s. 296.

Yakup Bey, Mirza Şadi'yi Petersburg'a yollayarak Rusya ile de dostça ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Osmanlı himayesine giren ve Çin'e karşı Rusya ve İngiltere arasında denge politikası yürüterek yerini bir dereceye kadar sağlamlaştırmış sayılırdı.

Pekin'de ise Doğu Türkistan meselesi gündemdeydi. Tso Tszuntan, “Biz Doğu Türkistan’ı geri almazsak bölge Rusya ve İngiltere tarafından işgal edilecek ve paylaşılacaktır. Eğer biz batı bölgelerimizi elimizde tutarsak, biz Moğolistan’ı da elimizde bulundururuz. Moğolistan’ın emrimizde olması Pekin’in güvende olması demektir” fikrini bildirir.²⁸⁵

Tso Tszuntang, Nisan 1875'te İmparator tarafından Batı Bölgesi Askeri Sorumlusu olarak tayin edilir. Onun göreve başlamasıyla Ch'inglilerin Doğu Türkistan’ı tekrar zapt etme istekleri büyür. Döngen Hanlığı’nı ele geçiren Yakup Bek ise Ch'ing ile sorunlarını diplomasi yoluyla çözmeyi düşünüyordu ama başarılı olamadı.²⁸⁶

Ch'ing askerleri aynı sene Kumul'a gelir.²⁸⁷ Yakup Bek bu haber üzerine, bütün kuvvetini alarak Korla şehrine yerleşir. Ch'ing kumandanı Tso Tszuntan'a elçi gönderip sulh teklifinde bulunur. Ch'ing generali bu teklifi, Yakup Bek'in zayıf olduğuna hamlederek 18 Ağustos'ta Ürümçü'ye asker gönderir ve orasını alır. Atalık, sulh ümidiyle askerlerini Turfan'a çekerek İmparator'a Eşen Han'ı elçi olarak gönderir.²⁸⁸

İkinci elçilik de olumlu cevap getirmez ve Yakup Bek de Ch'ing askerlerine karşı açık savaşmaktan kaçınır. Adım adım geriye çekilir. Bu durumdan cesaret alan Ch'ingliler, baharda Davançı'ya saldırırlar. Yakup Bek askerlerine ateş açmama emri verir. Ch'ingliler topla kaleyi alt üst ederek sonunda alırlar.²⁸⁹

Mayıs'ta Toksun ile Turfan şehirlileri, yiyecek içecekleri ile beraber savaşız Ch'inglilere bırakılır. Atalık askerlerini Karaşar'a çeker. Durum böyleyken, 29 Mayıs 1877 tarihinde Yakup Bek aniden vefat eder.²⁹⁰

²⁸⁵ V. A. Moiseev, *Rossiya i Kitay v Tsentralnoy Azii (Vtoroya Polovina XIX v-1917 g)*, Azbuka, Barnaul 2003, s. 150.

²⁸⁶ Ablat Khodjaev, *Tsinskaya İmperiya, Jungariya I Vostochny Turkestan (Kolonialnaya Politika Tsinskogo Kitaya Vo Vtoroy Polovine XIX v.)*, Nauka, Moskva 1979, s. 77.

²⁸⁷ 1876'ya geldiğinde, General'in emrinde yaklaşık 100 bin asker ve sınırsız etki ve maddi imkan vardı (Baranova, 1978, 73- 74); Kuropatkin, Yakup Bek'in toplam asker sayısının 45 bin olduğunu bildirir (1879, 206); Khodjaev, Ch'ing askerlerinin 150 bin olduğu kanısında (1979, 77).

²⁸⁸ Yu. G. Baranova, *Svedeniya Uygurskoy Hroniki “Tarih-i Amniya” O Vosstanovlenii Sinskogo Gospodstva v Sinzyane v 1875-1878 gg.*, İzd. “Nauka” Kaz. SSR, Alma Ata 1978, s. 107.

²⁸⁹ Bu savaşız yenilgi, Yakup Bek'in askerlerinin morallerini bozar ve askerler kaçmaya başlarlar. Sadece 1876-Şubat 1877 tarihleri arasında Yakup Bek'in yanından 400 kişi kaçmıştır (Kuropatkin, 1879, 151, 207- 209).

²⁹⁰ Molla Musa, Atalık Gazi'yi Niyaz Bek'in zehirlediğini yazar (1905, 414); Kuropatkin, Yakup Bek'in kan kanaması sonucu 17 Mayıs'ta öldüğü kanısında (1879, 211); Moiseev, Atalığın ölüm tarihini 30 Mayıs olarak verir (2003, 159).

Onun ölümü bölgedeki düzeni bozar. Oğulları taht için kendi aralarında mücadele başlatırlar. Mücadelelerden galip çıkan Bekkulu Bek, daha çok kaçan ve Ch'ing tarafına geçenler ile uğraşır. Bu da en çok Ch'inglilerin işine gelir. Ekim'de Ch'ing askerleri Karaşar, Kurla, Kuça, Bay ve Aksu, Aralık ayında ise Kaşgar, Yarkent, Hotan ve Yeni Gissar şehirlerini zapt ederler. Ocak 1878'de tüm Doğu Türkistan Ch'ing emrine girer.²⁹¹ 16 Mart 1878'de "Peking Gazete"si bütün Doğu Türkistan'ın Çin İşgali altında olduğunu resmen açıklar.²⁹²

Bekkulu Bek başta olmak üzere, Doğu Türkistanlılar Fergana'ya kaçarlar. 1877 sonbaharında Fergana'ya 10 binden fazla Doğu Türkistanlı göç eder. Bir o kadarı da yollarda kalır. Şehirlerin boş kalması üzerine Ekim ayında İmparator, yerlilere karşı dürüst davranılması hakkında ferman çıkarır. Fakat bu, Ch'ing askerlerin Aralık ayında Kaşgar'da binden fazla, Ocak'ta ise Hotan'da bir o kadar kimsenin öldürülmesini engelleyemez.²⁹³

Ch'ing karşıtı isyanlara katılan pek çok kişi anavatanını terk etmeyi red ettiklerinden ve aynı zamanda evlerine de dönemediklerinden dağlık bölgelerde gizlendiler ve buralarda taburlar oluşturarak işgalcilere karşı mücadelelerini sürdürdüler. İsyancılar iki yıl boyunca Ch'ing otoritelerine karşı, Doğu Türkistan'ın batısında mücadele verdiler. 1879 yılının Kasım ayında Kaşgar'ın batısındaki dağlık Opal bölgesinde en büyük çatışma yaşandı. İsyancılar Tso Tszuntan'ın orduları tarafından yenilgiye uğratıldı. 2000 civarında isyancı öldürüldü. Büyük kayıplar veren isyancılar Orta Asya'ya kaçtılar.²⁹⁴

Doğu Türkistan'da iki asır boyunca, baskıncılara karşı yapılan milli mücadele başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, milli mücadelenin başarılı olmasının imkansız olmadığını da göstermiştir. Halkın Kalmukları bölgeden kovmaları, Ch'ing baskıncılarına karşı sayısız isyanlar ve Yedişehir Devleti bunun örnekleridir. Milli mücadelelerin başarısızlıkla sonuçlanmalarının önemli sebeplerinden biri de, iktidarda bulunan bazı hakimbeklerin iktidar, servet uğruna halkına karşı yaptıkları hainlik ve bunun sonucu olarak baskıncılara karşı bölgede birlik beraberliğin sağlanamamasıdır.

²⁹¹ Yu. G. Baranova, a.g.e., s. 75.

²⁹² M. Saray, *Türkistan Türkleri*, Veli Yayınları, İstanbul 1984, s. 67.

²⁹³ Yu. G. Baranova, *Svedeniya Uygurskoy Hroniki "Tarih-i Amniya" O Vosstanovlenii Sinskogo Gospodstva v Sinzyane v 1875-1878 gg.*, İzd. "Nauka" Kaz. SSR, Alma Ata 1978, s. 132.

²⁹⁴ A. Khodjaev ve Kamil Khodjajev, *Doğu Türkistan'da Çin İşgaline Karşı Mücadele*, Genel Türk Tarihi, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 51.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA KIRGIZLAR

Doğu Türkistan'da yapılan mücadeleler, Doğu Türkistanlıların bağımsızlık için her zaman savaşmaya hazır olduklarını göstermiştir. Bu mücadelelerde Kırgızların nasıl bir rol oynadıklarını anlayabilmek için önce Kırgızların tarihten günümüze Doğu Türkistan ile olan tarihi bağlarını ortaya koymamız lazım. Üçüncü bölümde bunlar üzerinde duracağız.

1. KIRGIZLAR VE DOĞU TÜRKİSTAN

A) Kırgızların Yenisey'den Batıya İlk Göçleri

En eski Türk kavimlerinden biri olan Kırgızların, Merkezî Asya coğrafyasında yaşayan birçok kavimden daha erken dönemlere dayanan köklü geçmişi vardır. Kırgız boyları, Asya coğrafyasında siyasî bütünlüklerini sağlayarak hakimiyet mücadelesi verdikleri birlik altında, tek kağanın yönetiminde varlıklarını emniyete almışlardır.

Köklü geçmişe sahip olan Kırgızların, en eski Türk kavimlerinden biri olarak kabul edilen Saka uruğları ile aynı dönemde sosyal yapısını sağlamlaştırarak siyasî birliğini tesis ettiği görülür.²⁹⁵ Bu köklü geçmişi sebebiyle KIRGIZ tarihinin hızlı ve hareketli seyrini takip etmek ilk dönemlerde kolay olmuş fakat sürekli olarak diğer kavimlerle mücadele halinde bulunan Kırgızlar, mücadeleleri kaybettikleri dönemlerde farklı bölgelere sürülmek ve göç etmek zorunda kalmışlardır.

Çin kaynaklarında Gyan-Gun (Tsyang-Gun) şeklinde M.Ö. III. yüzyıllarda Hun, Dinling ve Sinli kabileleriyle beraber adı geçen Kırgızlar,²⁹⁶ ilk defa diğer Türk kavimlerinden Hunlar ile mücadele etmişlerdir. Uzun süre Yenisey bölgesinde hakim olan Kırgız boyları yavaş yavaş güç toplamaya başlayan Hun boylarının hakimiyet alanını daraltmış ve kendi coğrafî sahalarına girmemeleri için çeşitli tedbirler almışlardır. Çinli alim Vın Şın, Kırgızların, "M.Ö. II. asırda eski Dinlingler ve Uysun (Wusun) boyları ile birlikte

²⁹⁵ N. İ. Vasilyeva, *Velikiya Skifiya*, Metagalaktika Yayınları, Moskva 2000, s. 98- 100.

²⁹⁶ N. Ya. Bıçurin, *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, c. I, Moskva-Leningrad 1950, s. 50.

Hun hakimiyetine son vererek Hunları batıya doğru göç etmeye mecbur bıraktıkları görülür” diye yazmaktadır.²⁹⁷

İki kavmin aynı coğrafi mekanı paylaşması, verilen mücadelenin de şiddetli bir şekilde yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Aynı mekan içinde gerek otlak alanları, gerekse kışlak bölgeleri için verilen hakimiyet mücadelesi Kırgızlarla Hunları karşı karşıya getirmiştir. Yine bu sebepler dahilinde her seferinde Hun birlikleri Kırgızlara saldırmıştır.

Hun Devleti, yapılan savaşlardan sonra yenilen Kırgız boylarını farklı bölgelere yerleştirmişlerdir. Çeşitli dönemlerde Moğolistan'a, Kuzey Çin'e ve batıya (bugünkü Yedisu ve Fergana vadisi sahasına) sürülen Kırgızlar,²⁹⁸ Hun Devleti zayıflayınca tekrar topraklarına dönmüşlerdir. Bu geri dönüş beklenildiği kadarıyla gerçekleşmemiş, çok uzun mesafeleri kat etme ve yolda saldırıya uğrama korkusu ile bazı boylar yeni yerlerinde kalmışlardır.

Hun Devleti döneminden itibaren Kırgızlar iki farklı bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dönem, Kırgız tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Birçok araştırmacının ifade ettiği gibi, Kırgızlar çok sonraki dönemlerde değil, değişik Türk boylarının kurdukları Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri döneminde göçe tabi tutulmuş ve büyük bir kısmı batıya doğru yavaş yavaş kaymaya başlamıştır.

Bazı araştırmacılar, özellikle IX. ve XIII-XIV. asırların önemli bir göç dönemi olduğunu savunarak, Moğol baskınlarının Kırgız boylarını, Tanrı Dağları bölgesine göçe mecbur ettikleri üzerinde durmaktadırlar. Bu geniş kitlelerin hareketi açısından doğru bir tespittir ama bütün Kırgız boyları Moğollar döneminde Tanrı Dağları sahasına sürülmemiştir.

Hun Devleti yıkıldıktan bir süre sonra Kırgızların tekrar toparlandıkları ve Yenisey bölgesinde bulunan boyları birleştirerek hakimiyeti uzun sürmese de bir “Acoluk” ihdas ettikleri görülecektir. Bu Acoluk'un kuruluşu ile ilgili farklı tarihler vardır. Bazı araştırmacılar, net bir tarih üzerinde anlaşamamaları da bu devletin M.S. V. asırda kurulduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar ise ısrarla VI. yüzyıl üzerinde durmaktadır. “Yenisey Kırgız Kağanlığı bu yıllarda (M.S. 487) kurulmuş olsa gerektir. Yakın tarihlerde diğer taraftan da Kanglılar hakimiyetlerini tesis ederek güçlenmiş aradan uzun bir zaman geçmeden Pamir'in batı taraflarından gelen Eftalitler tarafından ortadan kaldırılmıştır.”²⁹⁹

²⁹⁷ Vın Şın, “Bayırkı Zamandagı Kırgızdar”, *Kırgızdar*, c. IV, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1997, s. 147.

²⁹⁸ S. V. Kisilev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Nauka, Moskva 1951, s. 475.

²⁹⁹ A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Lektisyalari*, c. I, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 74.

Asya'da kurulan Türk Devletleri'nin Kırgız boylarını ağırlıklı olarak yerleştirdiği bölgeler, Kuzey Çin (Doğu Türkistan sınırları dahilindedir), Tanrı Dağları-Issık Göl, Yedisu bölgesi³⁰⁰ ve Moğolistan (Güney Moğolistan)'dır.

B) Doğu Türkistan Kırgız Derjavası Dahilinde

745 yılında Uygur Devleti kurulduktan sonra 758 yılında Kağan Moyunçur (Kara Kağan) asker sevk ederek Kırgızların topraklarını ele geçirmiştir.³⁰¹ “Ay Tengri Han, 810 yılında Yenisey nehrinin yukarı kesiminde yaşayan Kırgızlara askerî sefer düzenlemiştir. Kırgızlar önceleri bu hakimiyeti kabullenmişler de sonradan tabiiyeti kabul etmemiş ve bağımsız hareket etmeye başlamışlardır”.³⁰² “Kogu Kağan (M.S. 832-839) döneminde Uygur Devleti'nde birkaç büyük olay yaşanmış, bu durumdan faydalanan Kırgız Kağanı Yağlakar Han, 836 yılında Uygur Devleti'nin hakimiyetini tanımamıştır”.³⁰³

Uygur Devleti döneminde Kırgızlar üzerine düzenlenen saldırılarda büyük kayıplar verdirilmiştir. Kırgızlar belirli bir süre Uygur hakimiyetini kabullenmişse de devletin zayıflaması ile birlikte hemen bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Hatta Uygur Devleti'ne bağlı olan Türk boylarını, içeride de komutanları Uygurlara karşı kışkırtarak ittifak oluşturmuş ve Uygur Devleti'nin çöküşünü hızlandırmıştır. 839 yılından sonra “Aldızlar boyundan çıkan askerî vezir Külük Baga, Yenisey nehri boyunda yaşayan Kırgızlar arasına kaçarak sığınmış daha sonrada onları isyana teşvik ederek Küçük Tekin'in hakimiyetine son vermeye çalışmıştır”.³⁰⁴

840 yılına kadar zayıf düşürdüğü Uygur Devleti'ne en son darbeyi indirdikten sonra artık hakimiyet büyük ölçüde merkezi coğrafyada Kırgızların eline geçmiş ve kademe kademe Uygur boyları (Karluklara) batıya Karaşar, Turfan, Kansu ve Karakitayların arasına doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. “Kırgızlar daha sonra Doğuda Baykal, Güneydoğuda Çin ve Kansu bölgesine, güneybatıda bugünkü Doğu Türkistan'a ve Tanrı Dağları'na, kuzeybatıda

³⁰⁰ Yedisu, Balhaş Gölü'nden güneydoğuya doğru, göle dökülen: İli, Karatal, Bien, Aksu, Lepsa, Baksan (Barskon) ve Sarkand sularını içine alan bölgeye verilen isim. Bkz: *Kratkaya Geografiçeskaya Entsiklopediya*, Tom III, Moskva 1961, s. 474.

³⁰¹ Sin Tan Şu, *KKTB*, c. II, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 51.

³⁰² T. Almas, “Uygurlar” (Kot. S. Saspayev), *Kırgızdar*, c. III, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1995, s. 246- 247.

³⁰³ A. Baytur, *Kırgız Tarihünün Lektisyalı*, c. I, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 90- 91.

³⁰⁴ T. Almas, a.g.e., s. 240

İrtiş ve Tom ırmaklarının aktığı vadilere ve Altay Dağları istikametinde...” topraklarını genişletmeye başlamışlardır.³⁰⁵

Çin’in dağılan Uygur boyları üzerine saldırı düzenlemesi ve Moğolistan sahasında meskun olan diğer gurupların Moğol boylarının tahkirine maruz kalarak batıya kaçması sonucunda Kırgızlar, Tanrı Dağları-Issık Göl, Doğu Türkistan ve Yedisu sahasında yoğunlaşmaya başlamışlardır. Batıya kaçan Türk boyları yakın coğrafî alanlara yerleşmiş oldukları için Kırgızlarla tekrar karşılaşmışlardır. Dağınık halde bulunan Uygur boylarının Kırgızlara karşı koyacak güçleri olmadığından bu kez Kırgızlar, Uygurları ve diğerlerini daha da batıya sürmüşlerdir. Ya da L. Kızlasov’un düşüncesine göre “Merkezî Asya’daki Türk boyları, IX-X. asırlarda Kırgızların Yenisey’deki ülkelerinin birliği içine girmişlerdir”.³⁰⁶ Kırgız Kağanlığı’nın hakimiyet alanı Moğolistan’dan Doğu Türkistan’a kadar olan yerlerde süregelmiş ve 840 yılından 924’e (Kırgız Derjavası) kadar en güçlü dönemlerini yaşamışlardır.

“X. asrın başlarında Karakitayların hakimiyeti iyice pekişmiş, bunun neticesinde de Kırgızların bu gurupları Moğolistan’dan ayrılmıştır. Bu dönemde İrtiş’in etrafında, Cungarya’da Kai (Kay) boyu yayılmış ve Kimek Kağanlığı kurulmuştur. Bunun için Türkistan Kırgızları kuzey bölgelerinden Kailer ile Kimeklere komşu olmuşlardır”.³⁰⁷

Yine bu saha ile ilgili çalışmaları sebebiyle otorite olarak tanınan G. E. Grumm-Grjimaylo, “Kırgızların Tanrı Dağları’na IX. asırda göç ederek gelmiş olmaları mümkün olabilir fakat onların Orta asırlar içinde Yenisey Kırgızları ile etnik bağları bulunmamaktadır” demektedir.³⁰⁸ Fakat bu teze katılmak mümkün değildir. Çünkü çok aşamalı olan Kırgız göçü sırasında Yenisey bölgesinden, Tanrı Dağları’na çift taraflı akış olmuş, ağırlıklı olarak Yenisey bölgesinde çeşitli sebeplerle çok zor durumda kalan Kırgız boyları batıya doğru çekilmek mecburiyeti duymuşlardır. Kırgızların Yenisey’den tamamen ayrıldığını ifade etmek mümkün değildir. 1430’lu yıllarda Kırgız gurupları batıya doğru göç etmeye başlamış olmalarına rağmen, Oyratların arasında yönetici olan (Beber) gibi Kırgız beylerinin adlarına rastlanmaktadır.³⁰⁹ Aynı dili, etnik yapıyı ve sosyal yaşayışı paylaşan Yenisey Kırgızları ile Tanrı Dağları Kırgızlarının farklı kavimlerden müteşekkil olduğunu söylemenin hiçbir ilmî dayanağı yoktur.

³⁰⁵ M. Saray, *Modern Kırgızistan’ın Doğuşu*, TİKA Yayınları, Ankara 2004, s. 24.

³⁰⁶ C. M. Malabayev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, İlim Yayınları, Bişkek 1999, s. 37.

³⁰⁷ Yu. Hudyakov, “Kırgız Madaniyatının Tegi” (Kot. E. Nuruşev), *Kırgızdar*, c. I, Kırgızstan Yayınları, Bişkek 1993, s.217.

³⁰⁸ G. E. Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, c. III, Vıp. I, GRGO Yayınları, Leningrad 1926, s. 14.

³⁰⁹ E. Kıçanov, T. Beyşenaliev, Yuan- Min Doorundagı Kırgızdar. (Kot. Esentur Kılıçov)// *Ala Too*, No. VII, Bişkek 1990, s. 246.

Arkeolojik kanıtlara bakarak V. M. Ploskih ve bazı ilim adamları, Yenisey Kırgızlarından altı Subetnos (yeni halkların)'un ortaya çıktığı görüşünde. Kırgız terimi, sadece etnonim olmaktan çıkmış, etnopolitonim görevini de üstlenmişti. Yani Kırgız Derjavası emrinde olup kökü Kırgız olmayan boylar da kendilerini Kırgız sayıyorlardı.³¹⁰

C) Kırgızların Doğu Türkistan'a Gelmeleri

V. V. Bartold, Çin yıllıklarına dayanarak "Kırgızların X. asırda Tanrı Dağları'nın batısına ve Sincan'a geldiklerini yazmaktadır. İlk olarak 840 yılında Doğu Türkistan'a kaçıp gelen Uygurlar arasında Kırgızların da bulunduğunu, ikinci kez de bu taraflara Kırgız askerlerinin sefer düzenledikten sonra kalarak yerleştiklerini yazmaktadır".³¹¹

L. Kızlasov da aynı fikirde, "X. yüzyılda Kırgızların bir bölümü Doğu Türkistan'da kaldılar. Onlar Uygur, Karluk ve Çigiller ile komşu idiler. Pençul (Üç Turfan şehrinin X. yüzyıldaki adı) şehri onların emrindeydi".³¹²

Bunun ile ilgili "Hudud al-Alam" eserinde: "Pençul, Karlukların hakimiyet kurduğu topraklardadır. Eskiden şehri Dokuz Oğuzlar yönetirdi, şimdi ise Kırgızlar yönetiyorlar"³¹³ bilgisi verilmiştir.

843 senesinin baharında Kırgızlar (Yenisey Kırgızları) Doğu Türkistan'a ilk defa sefer düzenlerler ve Ansi ve Beytin şehirlerini ele geçirirler. Uygurlardan Panla Tegin 848'de Ansi'yi, Tele Kavimlerinden Buku Çina 866'da Beytin, Sichdjou ve Luntay'ı zapt ederler.³¹⁴ Bunun üzerine Kırgızlar Doğu Türkistan'a yeni sefer düzenlerler ve Penchul, Aksu şehirlerini ele geçirir, Kaşgar'a kadar ilerlerler.³¹⁵

Kırgız boylarının Doğu Türkistan'a göç etmelerinin en önemli nedenlerinden olarak bölgenin elverişli iklimi ile zenginliklerini söyleyebiliriz. Boşuna Turfan'ın zenginlikleri için Uygur, Tan ve Tibet Devletleri kendi aralarında savaşmamışlardır.³¹⁶

³¹⁰ C. Baktıgulov, Formirovanie Kırgızskogo Naroda // *Kırgız: Etnogenetiçeskie i Etnokulturnie Protsesti v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1996, s. 112.

³¹¹ S. Attokurov, *Kırgız Sancırası*, KGNU Yayınları, Bişkek 1995, s. 53.

³¹² L. R. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Srednie Veka*, Moskva 1984, s. 75.

³¹³ B. U. Urstanbekov, T. K. Çoroev, a.g.e., s. 276.

³¹⁴ A. G. Malyavkin, *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII vv*, Novosibirsk 1983, s. 131, 197.

³¹⁵ V. V. Barthold, *Kırgız // Soçineniya*, Tom II, Moskva 1963, s. 492.

³¹⁶ S. U. Düyşenbiev, K Voprosu Rasseleniya Kırgızskih Plemen Po "Hudud al-Alam" (IX-XII) // *Voprosi Vostokovedeniya i Vostokovodnogo Obrazovaniya*, Vıp. I, BGU Yayınları, Bişkek 2002, s. 34.

İslam kaynakları, Kırgızların mühim bir kısmının Yenisey’de kaldığını, diğer kısımların Orta Tiyenşan’a gelerek yerleştiğini bildirir. Böylece Kırgızlar, İrtiş havzasındaki Kimaklara, batıda, Orta Tiyenşan’daki Yağma ve Karluklara komşu olmuş, güneyde Küça, Erk ve Bençül şehirlerine yerleşmiş, bir kısmı Kaşgar, diğer kısmı da Issık Göl ve Çüy taraflarındaki dağlarda yaşamaya başlamıştır.³¹⁷

“Kırgızların Güney Sibir’de Yenisey, Min-Su bölgesi, Sayan-Altay dağ silsileleri, İrtiş boyları ve Orta Asya’nın doğu bölümü, Issık Göl, Tanrı Dağları ve Pamir-Alay dağ silsilelerinde yaşadıkları günümüze kadar bilinmektedir.³¹⁸ Bu bölgelerle ilgili olarak birçok ilim adamı farklı tezler ileri sürmüştür. İleri sürülen tezlerde ağırlık, Karakitaylar ve Moğollar döneminde Kırgızların bu bölgelere gelmeleridir. Fakat az da olsa bazı akademisyenler, Kırgızların daha eski dönemlerde bu bölgelere gelmiş olabileceği üzerinde durmaktadır.

Kırgızların yer değiştirmesiyle, araştırmacıların Kırgızların yaşadığı topraklar üzerinde durduğu bölgeler de değişmiştir. Kırgız boylarının yapmış olduğu mücadeleler sırasında yer değiştirmeleri, onlar hakkında bilgi veren kaynaklarında birbirinden çok uzak olmasa da farklı bölgelerde yaşıyor olmaları düşüncesini doğurmuştur. Kırgız boylarının özellikle yerleşim sahalarını koruyabilmek için farklı yönlerden gelen kavimlerle mücadele halinde bulunması sebebiyle meskun alanlarının dışındaki bölgelerde de askerî mücadele verme mecburiyeti ile karşı karşıya kaldıkları görülür. Yerleşim alanlarının dışındaki bölgelerde dağınık halde bulunan boylar, yabancı seyyahları ve elçileri yanıltmış. Kırgız boylarının hareket halinde olduğu bölgeler bazen Kırgız yurdu olarak tanımlanmıştır.

V. V. Bartold, L. N. Bernştam, L. Kızlasov, Ö. Karayev, Yu. Hudyakov, Hu Çjen Hua, “Kırgızların yaşadıkları coğrafyayı ‘Ak Dağları’nın (Kun-lun) kuzeyinden Baykal’a kadar olan yerler olarak açıklamaktadırlar. Fakat Orta Asya’da Kırgızlar, Hazar (Kaspiy) denizine kadar yayılmışlardır.³¹⁹ N. Ya. Biçurin, Ç. Ç. Velihanov ve A. K. Marğulan, “Kırgızların eski dönemlerden beri yerleşim sahası olan Tanrı Dağları, Pamir, Alay Dağları, Issık- Göl çevresinde ve Orta Asya’da yaşadıklarını yazmaktadırlar”.³²⁰

Yu. Hudyakov, “Merkezî Asya tayfalarının Karakitaylar tarafından hakimiyet altına alınmasıyla Kırgızların etnik birliği ikiye bölünmüştür. Kırgızların bir bölümü Sayan-Altay’da ve bir bölümü Doğu Türkistan’da kalmıştır. X. asrın sonlarında Doğu Türkistan

³¹⁷ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 143.

³¹⁸ C. M. Malabayev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, İlim Yayınları, Bişkek 1999, s. 39.

³¹⁹ K. Matikeyev, “Şıncandagı Kırgızdar” (Tüz. K. Cusupov), *Kırgızdar*, c. III, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1995, s. 205.

³²⁰ S. Zakirov, *Kırgız Sancırası*, Kırgız Ensiklopediyası Yayınları, Bişkek 1996, s. 45.

Kırgızları, Turfan Uygurlarının yönetimi altında yaşamaya başlamışlardır” demektedir.³²¹ Yenisey Kırgız Kağanlığı yıkıldıktan sonra, bu kağanlığa tabi olan çok sayıda Kırgız boyu, Yenisey’den ve Altay bölgesinden İli nehri, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan, Talas ve Issık Göl bölgesine göç ederek buradaki diğer akrabalarıyla bir araya gelmişlerdir.

Bu dönemden itibaren “Tıyanşan Kırgızları” diye isimlendirilen etnik gurup sayı itibariyle zamanla çoğalmaya başlamıştır. Karakitay darbesinin, Kırgız boylarını batıya sürmesiyle beraber önceden gelen (Kırgız kökenli) boylarını diğer boylar (yerli unsurlar) kaynaşmış ve güçlü bir birlik tesis edilmiştir.³²² Yavaş yavaş Kırgız adı, bölgedeki diğer Asyenik kökenli kavimleri de içine alarak etno- politonim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

³²¹ Yu. Hudyakov, “Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda” (Kot. A. Kılıçev), *Kırgızdar*, c. III, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1995, s. 184.

³²² L. P. Potapov, *Oçerki Po İstorii Altaytsev*, AN. SSSR Yayınları, Moskva-Leningrad 1953, s. 99- 101; Kırgız tarihinde, XIII. yüzyıldan sonra Sayan-Altay bölgesinde yaşayan Kırgızlar “Sibir Kırgızları”, Doğu Türkistan ve Kırgızistan topraklarında yaşayanlar ise “Tıyanşan Kırgızları” ismi ile anılmaktadır.

2. KIRGIZ YURDU OLARAK DOĞU TÜRKİSTAN

A) Hun Devleti Döneminde Kırgızlar

Çin, Arap, Fars ve Roma kaynaklarında Kırgızların yerleşim bölgeleri hakkında çeşitli bilgiler vardır. Ayrıca, farklı tarihlerde gerek devlet adamı, gerek tüccar gerekse seyyah olarak bu bölgelerde bulunup mevcut coğrafyanın özellikleri ile birlikte, kavimler hakkında bilgi veren eserler yazılmıştır.³²³ Verilen bilgiler, birçok kavmin yerleşim bölgelerinin diğer kaynaklar ile karşılaştırılarak tespitinde önemli rol oynamaktadır. Özellikle Kırgızların, Çin'e yakın olması ve Kırgız Ak Söökleri'nin (yöneticilerinin) önemli sülalelerin kızları ile evlenerek akrabalık bağı tesis etmek için sık sık Çin sarayına gidip gelmeleri sebebiyle vak'anüvistler, bu teşrifat törenlerinden bahsederken Kırgızlar hakkında da bilgi vermişlerdir.³²⁴

Çin yıllıklarında verilen bilgilere göre "Eski asırlarda Kırgızların bugünkü Komul, Kuça'nın batı taraflarında Tanrı Dağları ve Karaşehir'in doğusunda yaşadıkları belirtilmektedir".³²⁵ L. A. Borovkova, "M.Ö. I. asrın ortalarına doğru Kırgızların, Dzosotın-Elisun çölünün batı taraflarında, Karaşar- Manas şehri sınırları dahilinde ve diğer yerlerde Boro Horo dağ silsilesi üzerinde yaşadıklarını inanılır delillere dayalı olarak ortaya koymuştur".³²⁶ Kırgızlar bu topraklarda ilk bağımsız devletlerini M.Ö. 56 yılında, Hunların zayıflamasından yararlanarak kurmuşlardır. Çin tarihçisi Ban Gu, bu İlk Bağımsız Kırgız Devleti'ni "Go" (Padişahlık) terimi ile kaleme almıştır.³²⁷

M.Ö. I. yüzyıldaki Kırgızların yerleşim yeri hakkında Kuzey Hun Kağanı Çi-Çi'nin Doğu Türkistan'a yaptığı seferde bahsedilir: "Çi-Çi askerleriyle Uysunları yerle bir etti. Sonra onların kuzeyindeki Utszeleri itaat altına aldı. Onların askerlerini kendisine katarak batıya yürüdü ve Tszangunları (Kırgızlar) bozguna uğrattı. Tszangunların 7000 li doğusunda Hun Ordası (merkezi), 500 li güneyinde ise Çeşi var. Çi-Çi Tszangunların topraklarına yerleşti."³²⁸

³²³ Bkz: *KKTB*, c. II, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003.

³²⁴ Li Deyuy, *KKTB*, c. II, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 21- 36.

³²⁵ Sıma Guan, *KKTB*, c. II, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 36- 59.

³²⁶ L. A. Borovkova, *Zapad Tsentralnoy Azii Vo II v. Do Naşey Eri (İstoriko-Geografişeskiy Obzor Po Drevnekitayskim İstoçnikam)*, Nauka, Moskva 1989, s. 61- 62.

³²⁷ *Kırgızstan Entsklopediya*, Tarih Maddesi, Al Salam Yayınevi, Bişkek 2001, s. 104.

³²⁸ L. A. Borovkova, a.g.e., s. 61.

Tarihte Hunların birkaç Ordası olduğu bilinmektedir. Daylin Ordası, İnşan Dağları'nın güneyinde, Day Sınır Eyaleti'nin karşısında bulunuyordu. Lunchen Ordası ise Huanhe Deryası'nın kenarındaydı.³²⁹ Kızlasov, Lunchen'in Orhan Deryası'nın kenarında, Hedunchen şehrinin yakınlarında olduğunu savunur.³³⁰ Fakat Hedunchen şehri Göbi'nin güneyindeki Ezdin Göl vadisinde olduğu bilinen bir hadisedir. Bundan yola çıkarak Hunların üçüncü bir Ordası'nın da bu vadiye olduğunu söyleyebiliriz. Çeşi ise bilindiği gibi Turfan'daydı. Çi-Çi'nin katıldığı olaylar, Kırgızların M.Ö. I. yüzyıl sonlarında Doğu Türkistan'da yaşadıklarını ispatlamaktadır.³³¹

Han Sülalesi'ne ait kaynaklarda Kırgızlar, Wusunların kuzey batısında, Yüeccilerin kuzeyinde, Dinlinlerin güneyinde ve Kangıların doğusunda yaşıyorlardı.³³²

Kırgızlar III. yüzyılda "Hegu" adıyla Tele Kavim Birliklerinin arasında görülür. Onların yaşadıkları yerler olarak: "Batıda İu'dan kuzeyde Yansi (Karaşar), Bayşan tarafına kadar" ve "Yansi'den batıya Ak Dağlara kadar" verilir.³³³ Tan Devleti'nin kaynaklarında, "Hagas eski Gyan Gun Devleti'dir. Sınırları Hami'den batıya ve Karaşar'dan kuzeye doğru Ak Dağ eteklerine kadar"³³⁴ olarak geçer.

B. Soltonoyev, "Kırgızların en eski yerleşim sahaları; Yenisey nehri, Altay, Sayan, Tanrı Dağları, Pamir, Koton (Hotan) Dağları'nın aralarında yer alan alanlar ve nehir çevreleridir"³³⁵ şeklinde açıklamaktadır.

Çin'de Kırgız tarihi ile ilgili olarak çalışan ve son dönemlerin önde gelen tarihçilerinden biri olarak kabul edilen Anvar Baytur da Çin yıllıklarında, Kırgız tarihi ile ilgili olarak önem arz eden birçok bilgiyi gün ışığına çıkarmıştır:

"VI. asırdan sonra Tanrı Dağları, Pamir Dağları bölgesi ve Orta Asya topraklarında yaşayan birçok Türk boyu, Kırgızlar tarafından asimile edildikleri için Kırgız boyu olarak isimlendirilmişlerdir..."³³⁶ Kırgızlar VI. asrın sonlarında güçlenerek büyük bir teşekkül şekillendirmiş, sınırları doğuda Baykal Gölü'ne, güneyde Doğu Türkistan'a kadar genişlemiştir.

³²⁹ V. S. Taskin, *Material Po İstorii Syunnu*, 2. Baskı, Moskva 1973, s. 83.

³³⁰ L. R. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri v Srednie Veka*, Moskva 1984, s. 14.

³³¹ Yu. S. Hunyakov, *Kırgızı v Vostoçnom Turkestone*, Bişkek 1996, s. 185.

³³² *KKTB*, c. II, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, s. 110.

³³³ G. P. Suprunenko, *Nekotorie İstoçniki Po Drevney İstorii Kırgızov. // İstoriya i Kultura Kitaya*, Moskva 1974, s. 239.

³³⁴ N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, c. I, Moskva-Leningrad 1950, s. 350.

³³⁵ B. Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, c. I, Kırgızstan Yayınları, Bişkek 1993, s. 5.

³³⁶ A. Baytur, "Tyan-Şan Kırgızları: Tyan-Şandağı Adepki Kırgız Uruuları", *Kırgızdar*, c. I, Kırgızstan Yayınları, Bişkek 1993, s. 264.

Kırgız etnografı ve tarihçisi Prof. Dr. S. Attokurov, “Eski Yenisey Kırgızları VI. asırdan X. asra kadar tarihlenebilirler. Bu eski etnosun (etnik isimlendirme) çeşitli boylardan bir araya geldiğine bakılmadan genel bir coğrafyada (Yenisey’den Baykal’a ve Yedisu’ya kadar yayılmıştır) yerleştiği dili, yazısı, dini, takvimi, bayramları ve devlet damgasına υ / ψ sahip olduğu görülür” demektedir.³³⁷

B) Doğu Türkistanlı Kırgızların Bölgedeki Önemi (IX-XIV)

Çin elçisi Van Yan De, IX. yüzyıla geldiğinde Kırgızların Gaoçan Devleti’nin sınırları içinde yaşadıklarını bildirir.³³⁸ Al Marvazi, Kimeklerin güneyinde, Karluklarla Yağmaların doğusunda, Kuça ve Ark şehirlerinin kuzeydoğu tarafında yaşayan Doğu Türkistanlı Kırgızların, esas Kırgızlardan koştuktan sonra inançlarında ve gelenek göreneklerinde değişikliklerin olduğunu, örneğin ölüleri yakmak yerine yere vermeye başladıklarını yazar.³³⁹

Hudud al- Alam’da, Doğu Türkistanlı Kırgızların sayısının çok olduğu ve komşu Kimeklerin “Karkar-a Han” bölgesinde yaşayanları bunların örf adetlerini benimseyip kullandıkları bildirilir.³⁴⁰

Günümüz Doğu Türkistan’da Suylay (Çinlilerin verdiği isim) şehri var. Haritalarda Manas olarak geçen bu şehir, eskiden beri yerli ahali tarafından Manas olarak kullanılmıştır. Eski Çin haritalarında Ay-Er olarak geçen gölün yakınlarında kurulan şehir ve aynı zamanda göl günümüzde Manas ismi ile bilinmektedir. En önemli olan da Manas’ın “Kur-Kara-Ulu” bölgesinin doğu tarafında yerleşmiş olmasıdır. Ming Sülalesi devrinde, Doğu Türkistan’da Kaşgar, İlibali ve Hami ile aynı zamanda küçük Kırgız bölgesinden de bahsedilir. Karkara bölgesinde yaşayan Kıpçaklardan oluşan Kırgız boyları yavaş yavaş Doğu Türkistan içlerine sızmış olmalı ki, 1399’da Kırgızların bir bölümü Doğu Türkistan’da göçkürler. Timurcuların tarihçi- vak’anüvisti Abdür- Rezzak Semerkandi, Timur’un torunu

³³⁷ S. Attokurov, *Kırgız Etnografyası*, KGNU Yayınları, Bişkek 1997, s. 20.

³³⁸ A. G. Malyavkin, *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII vv.*, Novosibirsk 1983, s. 117.

³³⁹ Ö. Karaev, M. Kocobekov, O Pereselenii Eniseyskih Kirgizov Na Tyan-Şan // *Voprosi Etničeskoj İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1989, s. 59.

³⁴⁰ S. U. Düşenbiev, K Voprosu Rasseleniya Kırgızskih Plemen Po “Hudud al-Alam” (IX-XII) // *Voprosi Vostokovedeniya i Vostokovodnogo Obrazovaniya*, Vıp. I, BGU Yayınları, Bişkek 2002, s. 30.

İskender, Doğu Türkistan'ı istila ettikten sonra, dedesine hediye olarak “Almalık ve Hotanlı güzel kızları, Kırgız ve Beşbalıklı Hanayımları (Hatun)” gönderdiğini beyan eder.³⁴¹

IX. asır Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızların oranı hakkında kesin sayı söylemek zordur. Çin, Kırgızların bölgedeki sayısı çok olmalı ki, 843'te Beşbalık ve Kuça bölgelerine Kırgızların saldırabileceği haberini almalarına rağmen, korktuklarından onlara karşı asker göndermemiştir.³⁴²

Malyavkin, Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından 840'ta yıkılmasından sonra üç gurup halinde Doğu Türkistan'a kaçan Uygurların sayısını 300 000- 400 000 olarak verir. Bunlar bölgeye geldiklerinde o kadar güçlü idiler ki, bunlardan bir gurup Tibetlileri kovarak Karaşar ile Kuça'yı alırlar.³⁴³ Kırgızlar bölgeye gelen yeni göçmenler ile beş yıl savaşırlar. Klyaştorıny, Gaoçan Devleti'nin (840-866) kurulmasını ve günümüz Uygur halkının ortaya çıkmasını, Kırgızların onlara yaptığı siyasi baskıya bağlar.³⁴⁴ Bundan yola çıkarak Kırgızların bölgede etkili birileri olduğu söylenebilir.

Günümüz Doğu Türkistan'daki bir kısım Kırgızlar, X. yüzyılda Karahanlı Kağanlığı'nın bünyesine girmişlerdir. Kağanlığın merkezi ilk başta Balasagun şehri idi (şehrin harabeleri Kırgızistan'ın kuzeyindedir, yeni şehir olan Tokmok'un yanında Burana tarihi şehrinin harabelerinin bulunduğu yerdedir), daha sonra Kaşgar şehri olmuştur.³⁴⁵

Cuveyni'nin verdiği bilgilere göre, Orta Asya'da kendi hakimiyetini kuran Kidanlar, Beşbalık etrafında yaşayan Kırgızlara sefer düzenlemiştir.³⁴⁶ Bu bilgiler de, Kırgızların aynı dönemlerde Doğu Türkistan topraklarında yaşadıklarını göstermektedir.

Araştırmacı- subay Ç. Ç. Valihanov: “Kırgızlar, Doğu Türkistan'ın eski sakinleridir, buraya önceden yerleşmiş halklardandır, onlar Ancıyan Dağları'nın Kaşgar'a kadar olan yerlerinde konar-göçer hayat yaşamaktadırlar” diyor.³⁴⁷

V. V. Bartold'a göre, “Kırgızlar, Sayan'ın güney bölgelerinden XIII. asırda Moğollar tarafından üç yere: birinci gurup Tanrı Dağları'na, ikinci gurup Min Su'ya, diğeri ise Sayan'ın kuzeyine sürülmüştür”.³⁴⁸

³⁴¹ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Tom I, Frunze 1984, s. 402; Tıñtıkbek Çorotegin, Kırgızistan Cumhuriyeti, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 238.

³⁴² A. G. Malyavkin, *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII vv*, Novosibirsk 1983, s. 144.

³⁴³ A. G. Malyavkin, a.g.e., s. 144, 253.

³⁴⁴ S. G. Klyaştorıny, *Oguzll Sovetskaya İstoriçeskaya Ensklopediya*, c. X, Moskva 1978, s. 467.

³⁴⁵ Tıñtıkbek Çorotegin, Kırgızistan Cumhuriyeti, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 236.

³⁴⁶ *Kırgızstan Ensklopediya*, Tarih Maddesi, Al Salam Yayınevi, Bişkek 2001, s. 117.

³⁴⁷ Ç. Ç. Valihanov, “Oçerki Djungarii”, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Kazak Sovyet Ensiklopediyası Yayınları, Alma-Ata 1985, s. 345- 346.

³⁴⁸ Yu. Hudyakov, “Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda” (Kot. A. Kılıçev), *Kırgızdar*, c. III, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1995, s. 179.

Kırgız boylarının büyük bir kısmının Ak Orda'nın hakimiyet alanının dışında kalmasına rağmen saldırılara hedef olmaları sebebiyle yerleşim bölgelerini Timur döneminde de düzenlenen seferler sırasında terk ettikleri ya da dağlık alanlara çekildikleri anlaşılmaktadır. Bu da bölgedeki yerleşimi olumsuz etkilemiş ve Kırgız boyları Doğu Türkistan topraklarına (Kaşgar, Beşbalık vd. şehirlere) doğru göç etmeye mecbur kalmışlardır.

Moğol hakimiyetinin sona ermesiyle birlikte Kırgız boyları kısa bir süre buldukları coğrafyalarda konar-göçer, yarı yerleşik olarak yaşamaya başlamış ve geçen zaman diliminde farklı bölgelerde bulunan diğer Kırgız boyları ile bir araya gelmenin yollarını aramışlardır. Bu dönemde özellikle Merkezî Asya'da yaşayan çok sayıdaki kavim, farklı bölgelere sürekli göç ettirildikleri için diğer kavimlerle karışmış ve bir etnik kompozisyon oluşmuştur. Bu etnik kompozisyonun içinde çok çeşitli kavimler yer almış ve eski dönemlerde bu bölgede meskun olan kavimler etnik açıdan hakim duruma gelememiştir. Bunun üzerine mevcut coğrafyada bulunan kavimler yeni etnik birlikler oluşturarak mevcudiyetlerini koruyup kendilerine saldıran düşmanlara karşı askerî ittifak yapma yoluna gitmişlerdir. Kültürel yapı yönüyle bu boylar benzer özellikler taşıdıkları için zaten bir süre sonrada ister istemez sosyal kaynaşma sağlanmıştır.

Cengiz Han'ın ölümüyle Kaşgariya, Çagatay'ın ve onun soyundan iktidarı devam ettirenlerin emrinde 130 sene kaldı. Bunlardan Haydu, 1269'da Altay'dan Amuderya'ya kadar uzanan ve Doğu Türkistan'ı da içine alan kendi devletini kurdu. Hubilay'a destek veren Turfan İdikutluğu, 80. yıllarda Haydu tarafından yıkıldı ve onun emrindeki Kırgızlar, Haydu Devleti'ni tanıdılar.³⁴⁹ 1346-1348'lerde devlet ikiye ayrıldı ve doğudaki Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'ı içine alan bölümü Mogulistan olarak adlandırıldı. Togluk Timur Aksu'yu başkent yaptı.³⁵⁰

Kırgızlar tarih boyunca Doğu Türkistan'ın bir parçası olarak bilinir. XIV-XVI. yüzyıl Doğu Türkistan'daki siyasi olaylarda da, Kırgızlar aktif rol oynamışlardır.³⁵¹

Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızlar iki kanata ayrılırlar: kuzeyde yaşayanlar Sol kanat veya Otuz uul, güneyde yaşayanlar onğ kanat. İkinci kanatta çoğunluğu Kıpçaklardan oluşan Bulgaçı Boy Birliği: Boston, Teyit, Cookesek, Dölös, Kadırşaa, Kangdı boylarından oluşur. Timur'a karşı savaşan boyların arasında Bulgaçı boyu da bahsedilir.³⁵²

³⁴⁹ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Tom I, Frunze 1984, s. 384- 390.

³⁵⁰ Aynı Eser, s. 393- 394.

³⁵¹ Bu konuda ayrıntılı bilgiler ve tarihi kaynaklar için bkz: Ö. Karaev, M. Kocobekov, O Pereselenii Eniseyskih Kirgizov Na Tyan-Şan // *Voprosi Etničeskoj İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1989, s. 60- 64.

³⁵² *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Tom I, Frunze 1984, s. 395.

Timur bir kere bölgeye yaptığı seferinde, Bulgaçı boyunun direnmesiyle karşılaşır. Günlerdir bitmek bilmeyen savaş çok kanlı bitmiş olmalı, çünkü Bulgaçı boyuna karşı Timur bizzat seçilmiş askerleri ile savaşır. O askerlerine, “Karşısına çıkan herkesin öldürülmesini ve her şeyin yakılıp yıkılarak talan edilmesini” emreder.³⁵³

XVI. yüzyıl başında Tanrı Dağları bölgesindeki Kırgızlar komşu hanlıklar ile eşit haklı ilişkiler kurmuşlardır. Kırgız Kabile Siyasi Birliği'nin başında Bek (Hükümdar) unvanına sahip olan Muhammed Kırgız bulunmuştur. Sultan Said Han, 1517 yılında Kırgızlara sefer düzenler ve Muhammed Kırgız'ı esir alır. Kaşgar hapishanesinde beş yıl tutulduktan sonra serbest bırakılan Muhammed Kırgız, Sultan Said Han'a karşı mücadele başlayınca tekrar tutuklanır ve 1533 senesinde Kaşgar'da hayata veda eder.³⁵⁴

Raşid Han'ın iktidarı zamanında (1533-1559), Mogullar Kırgızlara istila harplerine devam etmişlerdir. 1537 yılındaki seferlerin birinde Kırgızlar Raşid Han'ın oğlu Abdullatif Sultan'ı öldürmüşlerdir. Raşid Han'ın varisi Abdulkerim Bey (1560-1591), Kırgız topraklarına göz dikmeye son vermiş ve onların egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır.³⁵⁵

Abd al-Latif Han'ın ölümünden sonra, Kırgızlar bölgede daha önemli işler yapmaya başlarlar. Mahmud Han Yarkent'e sefer düzenlediği zaman, Kuşçu boyundan Sokur Biy 7 bin askeri ile ona yardım eder. 1638'de tahta geçen Abdallah Han her zaman Kırgızlardan destek almıştır. Oğlu Yulbars Han isyan ettiğinde Kırgızların yardımı ile isyanı bastırır. Han, Kırgız biylerinden Koysarı Biy'i Kaşgar'a, Olcatay Biy'i Aksu'ya, Kurtka Biy'i Üç Turfan'a hakimbeği yapar. Koysarı Biy, 1670'de Yulbars Han'ı destekleyen Aktaglı hocaları Kargalık bölgesinde büyük bir yenilgiye uğratarak tahta İsmail Han'ı getirir. Kendisi eskisi gibi, Kaşgar hakimbeği olur, onun oğlu Küçük Bek ise şehir emniyet başkanlığı makamına tayin edilir.³⁵⁶

Yerli hükümdarların hükümet darbesi üzerine Koysarı Biy ve onun yakın adamlarının öldürülmesinden sonra, bölgedeki inisiyatif Kırgızların Kıpçak boyunun eline geçmiştir ve onların ileri gelenleri yüksek görevlere sahip olmaya başlamışlardır.³⁵⁷

Kırgızlar XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kalmuklarla devamlı mücadele halindeydi. Çoň Bağış, Kıpçak, Cookeşek, Dölös, Kuşçu ve Nayman gibi Kırgız boyları, Doğu Türkistan'daki iktidar için Kalmuklara muhalif oldular.³⁵⁸

³⁵³ Aynı Eser, s. 399.

³⁵⁴ Tınçtıkbek Çorotegin, Kırgızistan Cumhuriyeti, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 239.

³⁵⁵ Aynı Makale, s. 239.

³⁵⁶ “*Tarihi Kaşgar*”, *MİKK*, Vıp. I, Nauka, Moskva 1973, s. 221- 222.

³⁵⁷ Tınçtıkbek Çorotegin, a.g.m., s. 241.

³⁵⁸ *İstoriya Kırgizskoy SSR*, Tom I, Frunze 1984, s. 460.

Kırgızların desteği ile 1695'te tahta geçen Akbaş Han (Muhammed Mümin Sultan)'ın güvendiği kimse Kıpçaklardan Arzu Muhammed Bek idi. Akbaş Han Mogol Emirleri ile irtibata geçince, Arzu Muhammed Hanı öldürerek onun yerine Sultan Ahmed Han'ı geçirir. Kırgızların Dölös, Kesek, Çong Bağış, Kıpçak, Kuşçu ve Nayman boylarının desteğini alan Arzu Muhammed, 1702 senesine kadar Kaşgar'da sözü geçen birisi olarak kalır.

C) Günümüz Kırgız Etnosu'nun Oluşmasında Doğu Türkistan'daki Kırgızların Rolü

Günümüz Kırgız Etnosu'nun oluşması hakkında, Kırgız tarih ilminde çeşitli görüşler mevcut. Konuyla ilgili ilk öncelerden olarak kendi görüşünü bildiren Valihanov'a dayanarak, Kazak bilim adamları A. H. Margulan ve A. Hasanov, Kırgız Siyasi Birliğinin IX-X. yüzyıllarda Ürümçü bölgesi ve Turfan'dan kuzeye doğru yayılan yerlerde oluştuğu kanısında. Sözü ettiğimiz "Kırgız Birliği" sonradan Tanrı Dağları'nda günümüz Kırgız Etnosu'nun oluşmasında önemli olmuştur. Bu teori şartlı türde "Aboregen" adını almıştır.³⁵⁹

Hudyakov, eski Kırgızların, Kırgız Derjavası döneminde Yenisey Kırgızları ve Doğu Türkistan Kırgızları olarak ikiye ayrıldığını, ikincilerin günümüz Kırgız Etnosu'nun kurulmasında çekirdek görevi üstlendiğini yazar.³⁶⁰

Tarihçi Çoroev, Borovkova'nın görüşüne destek vererek, eskiden Kırgızların Doğu Türkistan'da yaşadığını, sonradan Yenisey'e göç ettiklerini, günümüz Kırgızistan'a ise üç önemli göç olduğunu, XIII. yüzyılda Türk-Moğollar ile beraber gerçekleşen üçüncü göçte "Kırgız" adını benimseyen grupların, Tanrı Dağları'nda Kırgız Etnosu'nun kurulmasında etkili olduklarını bildirir.³⁶¹

Konar-göçer hayat geçiren Kırgızlar, günümüz Kırgızistan ve Doğu Türkistan topraklarında devamlı göç ederek yaşamıştır. Petrov, Kırgız halkının oluşumunun günümüz Kırgızistan toprakları ve Doğu Türkistan'ın komşu bölgelerinde gerçekleştiği kanısında.³⁶²

Tarihçi Baktıgulov, günümüz Kırgız halkının oluşumunda 3 göçebe Kırgız Kabile Birliği'nin önemli rol oynadığını belirtir: "Kırgız Etnosu'nun yaratılmasında, tarihin çeşitli

³⁵⁹ Ç. Ç. Valihanov, "Kommentarii", *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, Yay. Haz. A. H. Margulan ve Diğerleri, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 75.

³⁶⁰ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, s. 135.

³⁶¹ T. K. Çoroev, Tengir Too (Prityanşane) Kak Region Etnogeneza Kırgızskogo Naroda// *Etnogenetiçeskiye i Etnokulturnie Protsessı v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1996, s. 109.

³⁶² K. İ. Petrov, *Oçerk Proishojdeniya Kırgızskogo Naroda*, Frunze 1963.

dönemlerinde varlık gösteren aşağıdaki 3 Kırgız Kabile grubunun önemi büyüktür... 1. Tanrı Dağları, Pamir-Alay ve Doğu Türkistan'da yaşayan eski Kırgızlar. 2. Yenisey Kırgızları. 3. Altay Kırgızları".³⁶³

Yine bu alanla ilgili önemli çalışmaları ile tanınmış bilim adamı olan Abramzon, Kırgız halkının oluşmasını daha geniş bir coğrafyaya yayarak Tanrı Dağları, Altay, Doğu Türkistan ve Pamir-Alay'da, XVI-XVII. yüzyılda olduğu kanısında.³⁶⁴

Yunusaliyev'e göre, günümüz Kırgız dili Kırgızistan topraklarında değil, kuzeydoğu tarafta yani Doğu Türkistan'da kurulmuş olmalı. Çünkü kuzey ve güney ağızları Kırgız dilinin buralarda kurulduğuna imkan vermemektedir.³⁶⁵

Kırgız sancıra (şecere)'ları üzerine çalışan araştırmacı Esenkul Törekanov, "Kırgızların bir bölümü Tanrı Dağları'na IX-XV. asırlarda Uygurları ve Kalmukları yenilgiye uğrattıktan sonra geldiler, büyük bir kısmı XIV. asrın sonlarında buralarda yerleşmişlerdir demektedir."³⁶⁶

Kırgızların 1480'lerde Kaşkar, Turfan, Karaşar gibi yerleşim bölgelerinde oldukları, tehlikenin uzaklaştığı yıllarda Issık Göl, Narın ve Çuy bölgesine tekrar geri döndükleri görülmektedir.³⁶⁷

Tanrı Dağları sahasını elinde tutan ve Kırgızları hakimiyet altında bulandıran devletler, Kırgızlar bölgede büyük bir güç oluşturmaya başladığında onları bazen Kuzey Çin'e bazen Güney Moğolistan'a sürmek zorunda kalmışlardır.

XVI. yüzyılda Kırgızlar Tyanşan'a yerleşmelerine rağmen, onların çoğu Doğu Türkistan'da kalırlar. Kırgız boyları farklı bölgelere yerleştirildikleri için bir süre sonra bu bölgedeki kültürler içinde yavaş yavaş erimişlerdir. Kuzey Çin'de kalan Kırgızlar, Uygurların (dil) ve Çin'in kültürel etkisine maruz kalmışlardır.

Yu. Hudyakov, günümüz Kırgız halkının oluşumunda Doğu Türkistanlı Kırgızların önemini büyük olduğu kanısında. "Doğu Türkistanlı Kırgızlar Türkçe ve Farsça konuşan yerli halkı ve bir kısım Oyrat ve Moğolları asimile ederek günümüz Kırgız Etnosu'nun oluşumunda önemli rol oynadılar" bilgisini verir.³⁶⁸

³⁶³ C. Baktıgıulov, Formirovanie Kırgızskogo Naroda // *Kırgız: Etnogenetiçeskie i Etnokulturnie Protsepsi v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1996, s. 117.

³⁶⁴ S. M. Abramzon, *Kırgız i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kulturnie Svyazi*, Frunze 1990, s. 150.

³⁶⁵ B. M. Yunusaliyev, K Voprosu O Formirovanii Obşenarodnogo Kırgızskogo Yazıkal// *Trudı İYaL AN. Kirg. SSR*, Vıp. VI, Frunze 1956.

³⁶⁶ E. Törökanoğlu, *Kırgızdın Kıskaçı Sancırası*, c. I, Uçkun Yayınları, Bişkek 1995, s. 5.

³⁶⁷ V. V. Barthold, *Kırgızdar Cana Kırgızstan Boyunça Tandalma Emgektek*, Bişkek 1997, s. 45.

³⁶⁸ Yu. Hudyakov, *Kırgız v Tsentralnoy Azii // Voprosı Etniçeskoı İstorii Kirgizkogo Naroda*, Frunze 1989, s. 40.

Hunlar döneminden itibaren Doğu Türkistan'ı yurt edinen Kırgızlar, günümüze kadar bazen kısa, bazen de uzun vadeli olarak bölgede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Uygur Kağanlı'nın yerine X. yüzyılda kurulan Kırgız Derjavası'nın batı sınırları Doğu Türkistan topraklarına kadar uzanmıştır. Sonraki yüzyıllarda da Kırgızların bir kısmının bu topraklarda ikamet ettikleri görülür. Kırgızların Bulgaç Boy Birliği Timur ve haleflerine karşı bölgede amansız mücadeleler vermişlerdir. Yarkent Hanlığı döneminde de birçok Kırgız biyleri hanlığın önemli makamlarında görev almışlardır. Kırgızlar ile adı bütünleşen Doğu Türkistan, günümüz Kırgız Etnosu'nun kurulmasında da önemli rol oynayan yerlerdendir. Araştırmacıların çoğu bu konuda hem fikirler.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA YAPILAN MÜCADELELERDE KIRGIZLAR

Hunlar döneminden itibaren Doğu Türkistan'ı yurt edinen Kırgızlar, çeşitli dönemlerde bölgeye yapılan saldırılarda diğer yerel halklar ile beraber baskıncılara karşı mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu bölümde Kırgızların 1700-1878 tarihleri arasında Doğu Türkistan'da baskıncılara karşı yapılan mücadelelerde nasıl bir rol oynadıklarını anlatmaya çalışacağız.

1. KALMUKLARA KARŞI YAPILAN MÜCADELELERDE KIRGIZLAR

A) XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Siyasi Olaylarda Kırgızlar (1700-1755)

Doğu Türkistan topraklarında baskıncılara karşı mücadele hiçbir zaman durmamıştır. XVIII- XIX. yüzyıllarda baskıncılara karşı yapılan mücadelelerde, Kırgızlar adeta fırtına gibi düşmana karşı savaşmış, bölgedeki siyasi olaylarda belirleyici roller üstlenmişlerdir.

Kırgızlar, XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde boylar halinde yaşıyorlardı. Kırgız boyları coğrafi konumuna göre, Onğ Kanat, Sol Kanat ve İçkilik veya başka bir deyişle Kırgızlar arasında genel olarak İçkilik ve Aralık olarak adlandırılırdı. Doğu Türkistanlı Kırgız boyları, Ferganalı Kırgız boyları ile beraber İçkilik Boy Birliği içindeydiler.³⁶⁹

Bölgede kimseye bağımsız olarak yaşamını sürdüren Kırgızlar, düşman geldiği zaman birleşmişlerdir. A. Mokeev, XVIII. yüzyılda, Kırgızların boy birliklerinin başlarında, onları yöneten “Çoğ Biyler”in olduğundan bahseder.³⁷⁰

XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Teskey Ala Dağları'nın güneyinde yaşayan Kırgızların Kıpçak,³⁷¹ Çoğ Bağış, Nayman, Tölös, Kesek ve Kuşçu boyları, Doğu Türkistan'daki iktidar için Kalmuklarla devamlı mücadele etmişlerdir.

Altışehir yöneticilerinden Abdullah Han, Kaşgar yöneticisi olarak Koysarı Biy'i tayin eder. Onun oğlu Küçük Biy Yarkent'e Kuşbeği olarak gönderilir. Koysarı Biy'i Kaşgar beyleri Suzuk Bek, Kasimbek Şarif bekler 25 kişi ile beraber öldürürler.³⁷²

³⁶⁹ Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, Tom I, 1993, s. 191; S. Attokurov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek 1995, s. 172- 174.

³⁷⁰ *İstoriya Kirgizskoy SSR s Drevneysh Vremen Do Naşih Dney*, Tom I, Frunze 1984, s. 465.

³⁷¹ Bundan sonra Kıpçak denildiği zaman, Kırgızların Kıpçak boyu söz konusudur.

³⁷² “*Tarihi Kaşgar*”, *MİKK*, Vıp. I, Nauka, Moskva 1973, s. 221- 222.

Sultan Ahmed Sultan zamanında Arzu Muhammed Kaşgar'da Atalık idi. Çoğ Bağış ve Kıpçak boylarının ortasında olan sürtüşmeler sonucu, Yarkent Han'ı Kırgızlar tarafından tutuklanır. Her şeyi düzene sokan Arzu Muhammed, Sultan Ahmed Sultan'ı tahta çıkarır ve kendisi Yarkent'in yöneticisi olur.³⁷³ Sinolog M. Salahatdinova, Kaşgar'ın önceki yöneticisi olarak Kara-Zangi Bek'i, Eşikağası olarak Arzu Muhammed Bek'i gösterir. Carupbek ise Karahan (şehrin emniyet müdürü)'di. Kısaca saraydaki kilit noktalar onların elindeydi. Mir-Hal ad- Din'in "Hidayet Name"sine göre bunlar Kıpçak boyuna mensuptu.³⁷⁴

Azru Muhammed ile ilgili, Fikret şu bilgileri verir: "Kırgızların başçısı Arzumat Beğ Akbaşkan'nın oğlu Sultan Ahmad Han'mı Yarkanda kurçak han kılıp, özü Yarkanga hakim boldu. Hakimbekler Cungarlardan yardım suradı. Cungarların hontaycısı Cungar koşunları, Aksu va Kuça koşunlarını evatıp (koşup) Kırgızları Yarkandan kovlap çıkardı".³⁷⁵

Bir keresinde Carupbek, Kara Zangi Bek yiğitleri ile Haşim Sultan, Danyal Hoca, Şah Cafar ve Alam Şah'ları rehine almak için Yarkent'e giderler. Kırgızların gelmekte olduğunu öğrenen Yarkentliler, onları pusuya düşürürler. Mirza³⁷⁶ Carupbek, Haşim Sultan ile yaptığı mücadelede hayatını kaybeder. Kırgızlar onun cesedini 3000 esire değiştirirler.³⁷⁷

Kurban, Kırgızların Doğu Türkistan'daki siyasi olaylara katılmalarını, Danyal Hoca'nın Kaşgarlılara karşı Kazaklardan Haşim Sultan'ı davet etmesiyle başladığını yazar. "Danyal Hoca, Haşim Sultan adında bir Kazak kabile başkanını Yarkent'e davet ederek, onu Yarkent'in hanı ilan eder. İşte o andan itibaren Altışehir'de Kazak ve Kırgızlar, hocaların yarattığı siyasi olaylara çeşitli vesilelerle karışmaya başlarlar."³⁷⁸

Valihanov, Akbaş'ın Yarkent'e han seçilmesiyle Kaşgarlıların Ahmed'i tahta geçirdiklerini ve böylece iki şehir arasında savaş başladığını, Yarkentliler Danyal Hoca'yı Hocent'ten çağırınca Kaşgarlılar Kırgızların yardımıyla Yarkent'i kuşattıklarını, fakat başarılı olamadıklarını yazar.³⁷⁹

³⁷³ Aynı Eser, s. 223; M. Ya. Suşanlo, B. P. Gureviç, V. M. Ploskih, G. P. Suprunenko, *Protiv Maoistskih Falsifikasii İstorii Kirgizii*, Frunze 1981, s. 40.

³⁷⁴ M. A. Salahatdinova, Soçinenie Muhammada Sadıka Kaşgari "Tazkirai Hodjagan"- Kak İstoçnik Po İstorii Kirgizov// *İzvestiya AN Kirgizskoy SSR*, Seriya Obşestvennih Nauk, Tom I, Vip. I, Frunze 1959, s. 97.

³⁷⁵ Hürmetcan Abdurrahman Fikret, "Hocaların Şincanga Kelişi ve Baş Köterip Çıkışının Tarihi Arka Körünüşi", *Şincan Tezkireçiligi*, S. 3, Umumi San 52, Urumçi 2000, s. 4.

³⁷⁶ Mirza- Arapça- Farsça "amir" ve "zaade" sözlerinin kısaltılmış şeklidir ve uluğun oğlu manasını verir. Kırgızlarda nazaketli, asilzade manasını almıştır (Karasaev, *Nakil Sözdör*, Frunze 1987, s. 314); Doğu Türkistan'da sekreter görevini üstlenenlere de "Mirza" demişlerdir (Kuropatkin, 1879, 212), (İsiev, 1981,50).

³⁷⁷ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizan*, s. 74- 75.

³⁷⁸ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 62.

³⁷⁹ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 138- 139.

Danyal Hoca da Yarkent hakimbeğiyken bölgede iktidarı ele geçirebilmek için Kırgızlardan yardım ister.³⁸⁰ Kırgızlardan istenilen yardımı almasına rağmen, Galdan'ın bölgeye gelmesi üzerine ona savaşız itaat eder ve ailesiyle İli'ye götürülür.

Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgız boyları ikamet ettikleri yerlerine göre, Aktaglık ve Karataglık olarak ayrılmışlar. Kaşgar'ın kuzeyinde yaşayan Kırgız boyları Aktaglık, Pamir tarafında yaşayan Kırgız boyları ise Karataglık olarak bilinirdi. Birbirlerine karşı savaşan hocaların adları da buradan gelmektedir.³⁸¹ Yusuf Hoca da, emrindeki ulema, emir ve hakimbekleri toplayarak hitap ettiği zaman, "İki taraf Kırgızlar kafirlerden yüzünü çevirerek Müslümanlara katıldılar. Şu an onların bir bölümü Hotan'da, diğerleri Kaşgar'dalar..."³⁸² bilgisini vermiştir.

1747 yılında Kırgızlar, Kalmukların zayıflamasından faydalanarak Kaşgar'a akın yaptılar. Tümenin başında Apak Hocanın torunlarından Ahmed Hoca vardı. Bunlar 1749 senesinde Kaşgar'ı tekrar kuşatırlar.

Kırgızları önemli düşman olarak bilen Kalmuklar, bunun üzerine San Belek ve Kandak Dorji önderliğinde 27 bin askeri, bahar 1749'da Kırgız topraklarına gönderirler. Üç ay süren seferde Kalmuklar 10 bin asker kaybederek geri dönerler.³⁸³

Lama Dorci 27 Mayıs 1750'de resmi şekilde tahta geçmişti. Onun annesi Müslüman olduğu için, noyanlar bunu bir türlü kabullenemezler ve taht için mücadele sürüp gitmiştir. Bu da Doğu Türkistanlıların bağımsızlık için savaşmaları için uygun ortam hazırlamıştır.

Kırgızların Kıpçak, Sarı Kalpak, Kuşçu boylarının desteğini alan Yusuf Hoca, 1754 yılında Kalmuklara karşı mücadeleye girer. Yani Hoca'ya ilk desteği, bölgede yaşayan bu Kırgız boyları verirler.

Yusuf Hoca, Cungarlara karşı mücadele başlarken de Kırgızların şöhretini kullandı. Hoca Cungarya'daki olayları takip ediyordu. Kaşgar hakimbeği Kuşbek ve Kırgızların Biy'i Amir'e mücadelenin hazırlıklarını yaptırdı. Yusuf Hoca'nın istemesiyle Kuşbek Davası'ye, "Kırgızlar Kaşgar ve Yarkent'e saldırabilir" diye yalan haber gönderir ve bunları önlemek için Yusuf Hoca'nın bölgeye gönderilmesini ister.³⁸⁴

³⁸⁰ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, Kırıkkale 1998, s. 138.

³⁸¹ M. A. Salahatdinova, Soçinenie Muhammada Sadıka Kaşgari "Tazkirai Hodjagan"- Kak İstoçnik Po İstorii Kirgizov// *İzvestiya AN. Kirgizskoy SSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, Tom I, Vip. I, Frunze 1959, s. 93; Günümüzde de, Doğu Türkistan'ın Sugurluk dağlı bölgesinde, 200 haneden fazla Taglık yaşamaktalar. Ayrıntılı bilgi için bkz: S. M. Abramzon, Kirgizskoe Naselenie Sinzyan- Uygurskoy Avtonomnoy Oblasti Kitayskoy Narodnoy Respubliki// *Trudi Kirgizskoy Arheologii-Etnografiçesкой Ekspedisii*, Pod Redaksiyey G. F. Debesa. İzd. AN. SSSR, Moskva 1959, s. 334.

³⁸² Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizan*, s. 196.

³⁸³ D. B. Saparaliev, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999, s. 24.

³⁸⁴ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizan*, Kaşgar 1988, s. 136- 138.

Yusuf Hoca İli’de yaşayan Kıpçaklara, Kalmuklara karşı yardım etmelerini isteyen ve eski yanlışlarını (Önce Kalmuklara hizmet etmişti) düzeltereğini bildiren gizli bir mektup gönderir.³⁸⁵ İli’deki Kırgızların Biy’i Sardar Amir Mirza,³⁸⁶ buna olumlu cevap verir ve onlar Karatagli hocalara yardımlarını esirgemezler. Muhammed Sadık’ın yazdığına göre, Kaşgar’a gelen Kırgızlar şehirdeki iktidarı kendi ellerine alır ve hakimbekleri Kaşgar’dan kovarlar. Şehir halkı buna hayret etmiş, onların yaptıklarına hayran kalmışlar.³⁸⁷ Bu o kadar da hayret edecek olay değildi. Çünkü Kırgızların Kıpçak ve Çoňg Bağış boyları, bölgedeki en çok nüfusa sahip boylardandı. Amir Biy, Kuça yolu ile Hotan’a geçer ve orada Galdan Seren’in gönderdiği Mederçi isimli vergi toplayan kimseyi, onun 300 askeriyle beraber bozguna uğratar ve Hotan, Kargalık’ı ele geçirir. O, Yusuf’un ağabeyi Cahan Hoca Yarkent’i ele geçirdiğinde onun vaziri (cumlat al-mülk), vilayetin Canaşini (vali yardımcısı) makamlarında bulunur.³⁸⁸

İle kıyılarından (Barthold’a göre Tanrı Dağları’ndan) Kırgızların Kıpçak boyu, Kuça şehrine (Kuça yakınlarında Kırgız Art dağ geçidi var), oradan Hotan’ın doğusuna geçtiler. Kırgızlar Tarım nehrini Saya şehrinin karşısından geçtikleri için orasına Uygurlar günümüzde de “Kırgız Keçüü” yani (Kırgız Geçidi) demekteler.³⁸⁹ Davasi, Kaşgar Hanı’ndan bu Kırgızların tekrar gönderilmesini istemiştir. Fakat bu istek yerine getirilmedi ve Kırgızlar Hoca Sadık’ın Hotan’dan Yarkent’e yaptığı sefere katıldılar.

Davasi, Kaşgar Eşikağası Hudoyar Bek ve Artış Beyi Apsatar’a, hocaları ortadan kaldırması için gizli emir verir. Fakat bu bilinir ve Eşikağası’nı tutuklama işi Bian-Ağaca’nın emrindeki üç Kıpçak pehlivanlarına verilir. Tügel adında Kırgız Askerbaşı’sı Hudoyar’ı tek başına yerinden kaldırarak dışarıya çıkarmıştır. Kaynakta o sinirli, oldukça kuvvetli birisi olarak tarif edilir.³⁹⁰ Hudoyar öldürülür, onun oğlu ile Apsatar Kalmuklara kaçarlar. Davasi’ye, Hudoyar’ın ona sadık kaldığı için öldürüldüğünü bildirirler.

Bu arada komşu bölgelerden Kırgızların yeni süvarileri hocalara katılırlar. Hotan şehri İli’den gelen Kırgızların Kıpçak boyunun askerleri ile dolar. 7 bin asker toplayan Sadık Hoca, Amir Mirza önderliğinde şehre girer ve babası Cahan Hoca’yı Gazibek’in hapishanesinden kurtarır.³⁹¹ Gazibek’in oğlu ailesiyle beraber tutuklanarak hapselere koyulur ve Kırgızlara teslim edilir. Kırgızlar onları Yarkent’e götürürler.³⁹²

³⁸⁵ M. A. Salahatdinova, Soçinenie Muhammada Sadıka Kaşgari “Tazkirai Hodjagan”- Kak İstoçnik Po İstorii Kirgizov// *İzvestiya AN. Kirgizskoy SSR, Seriya Obşestvennih Nauk, Tom I, Vıp I, Frunze 1959, s. 103.*

³⁸⁶ Baytur, bu kişinin Ömer Mirza olduğunu “Tazkirai Hodjagan”a atıf yaparak bildirir (1992, 91).

³⁸⁷ M. A. Salahatdinova, a.g.e., s. 110.

³⁸⁸ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, c. II, Bişkek 1992, s. 91; M. A. Salahatdinova, a.g.e., s. 111.

³⁸⁹ B. Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi I*, Bişkek 1993, s. 130.

³⁹⁰ M. A. Salahatdinova, a.g.e., s. 107.

³⁹¹ *İstoriya Kirgizskoy SSR, Tom I, Frunze 1984, s. 462.*

³⁹² Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizân*, s. 189.

Hakimbekler için o günlerde Kırgızlar kabüs gibiydiler. “Biş Karama Bek’i Muharram, Fayz abad Bek’i Niyaz, birkaç amirle beraber Kalmuk elçisine giderek, “Ne olursa da, biz yöneticinin (Tura) emirlerini yerine getirmeye hazırız. Biz onun çok fazla iyiliğini gördük. Eğer biz sizden bölünürsek, o gün Kırgızların ayağının altında kalırız”³⁹³ diye, onlardan yardım istemişlerdi.

Bu arada İli’den Aksu’ya kadar gelen Burhanaddin, Kaşgar’a sefer düzenlemekten çekinmektedir. Muhammed Sadık Kaşgari’nin yazdıklarına göre, “Meşverete toplananlardan kimse “Kaşgar’a saldıralım” demeye cesaret edemediler. Çünkü Kaşgar ile Yarkent büyük camiadır ve dedikodulara göre, etraftaki Kırgızlar da Kalmuklara karşı yardıma gelmişler, şehirde islam hükümeti kurulmuştu. Elimizdeki zayıf ve Oyrat, Mançulardan kurulmuş askerler ile oraya gidersek, onlar (Kırgızlar) sadece bizi değil şehirleri de yerle bir ederler”.³⁹⁴

Yusuf Hoca hasta olduğu için, Yahya ve Mümin hocalar Aksu’ya sefere çıkarlar. Hocalar Bişkaram Bek’i Muharram Bek, Kırgızların Munku kabilesinden bir kişi, Sardar Amir Mirza, Kaşgar Hazinecisi Kırgız Tohta beyleri Burhaneddin ile görüşmek ve onun itaat etmesini sağlamak için elçi olarak gönderirler. Yahya ve Mümin hocalar yazdıkları mektupta Kırgızlarla ilgili, “...askerlerimizin arasında Kırgızların Kıpçak, Tokuz Kıpçak, Sarı Kalfak, Nayman, Çoň Bağış ve Otuz Oğul boyları mevcut. Birkaç bin askerle Bahadır Biy olarak tanınan Kubat Mirza da gelmektedir”³⁹⁵ bilgisini vererek Burhanaddin’in itaat etmesini isterler.

Tehdit dolu mektuba rağmen elçiler eli boş dönerler ve iki taraf savaşa hazırlanırlar. Tam savaş başlamışken Yusuf Hoca’nın vefat ettiği haberi gelir. Bu Karatagli askerler arasında panik oluşturur. Kırgızların Munku boyunun askerleri ilk olarak karşı tarafa geçerler. “Tazkira i Azizan”a göre savaşın sonucunu Kırgızlar belirler. Aksu Kırgızlarının Biy’i Zaman Kulubek, Molla Azizyar Biy ile Rahimkul Biy emrindeki Kırgız-Kıpçak boyundan oluşan askerleri ile Burhanaddin tarafına geçerler. Kurban ise Yarkentlilerin yenilmesini bazı Askerbaşılının Burhanaddin tarafına geçmesi ve Kırgız süvari askerlerinin savaşı bırakarak ganimet artından koşmaları ile açıklar.³⁹⁶

B) Ancıyan Ham Kubat Biy

³⁹³ M. A. Salahatdinova, a.g.e., s. 108.

³⁹⁴ M. Kutlukov, *İz İstorii i Mejdunarodnih Svyazey v Sentralnoy Azii v 1755-1759 Godah (Svedeniya Kaşgarskih İstorikov) //İz İstorii Sredney Azii i Vostochnogo Turkestana XV-XVIII Vekah*, Taşkent 1987, s. 72.

³⁹⁵ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizan*, s. 232.

³⁹⁶ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, 2. Kitap, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 93- 94; İ. Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 86.

Bu olaydan çok fazla zaman geçmeden, Kaşgariya'ya Yusuf Hoca'nın daveti üzerine Ancıyan'dan Kuşçu kabilesinin Biy'i Kubat gelir. Kutlukov, Kubat Mirza'nın Altışehre Kepak Bek'in daveti üzerine geldiğini yazmaktadır.³⁹⁷ Fakat başka kaynaklarda Yusuf Hoca'nın Kubat Biy'e mektup yazdığından bahsedilir. Hoca, Derviş Bakaul'u mektupla Ancıyan'a göndermişti.

Yusuf Hoca mektubu, onların atalarının da birbirlerine sadık olduklarını hatırlatarak başlar ve Kubat Biy'in din uğruna yaptığı savaş ödüksüz kalmayacağını belirtilerek yardım ister.³⁹⁸

Kubat Biy Kuşçu kabilesinin asılzadelerindendi. Çocukluğu hakkında tarihi kaynaklar susmaktadır. 0 ilk defa, 1754 senesinde vuku bulan Orotöbö olaylarında hatırlatılır. İrdana ile arası açılan Kubat Biy, Doğu Türkistan'daki hocalar ile mektuplaşmış olmalı. Çünkü Yusuf Hoca'nın bizzat Kubat Biy'e yazdığı mektuptan başka Ancıyanlı Kırgızlara yazdığı mektup da var.³⁹⁹ Bilindiği gibi, o zamanlar Ancıyanlı Kırgızların başında Kubat Biy bulunmaktadır. Kubat Biy kimseye bağımlı olmamış ve kendine has bir siyaset izlemiştir. 1755-1757 yıllarında Kaşgar hakimbeği olur.⁴⁰⁰ 1757 yılında Yarkent'te bin hanenin başında görünen Kubat Biy, hocalar ile anlaşamadığı için Ancıyan'a döner. Galiba hocaların izlediği politika Kubat Biy'in hoşuna gitmemiş olmalı. Bundan çok geçmeden Kubat Bahadır vefat eder.⁴⁰¹ Halk arasında "Kubat Han ölmedi kut öldü, Kuşçu-Munduz yurt öldü" diyerek, Kırgız için ne kadar önemli birisinin vefat ettiğini anmışlardır. Kubat Biy için, "Mirza" tabirinin kullanılması da onun okuma yazma bilen, bilgili birisi olduğunu göstermektedir. Üsöyün Acı, Doğu Türkistan'ın Kızıl Oy adlı yerinde Kubat Biy'e ait minarenin (Kubat Han Mınarası) hala ayakta olduğunu bildirir.⁴⁰²

Fergana'da yaşayan Kırgızlar, Kubat Biy'e "Han" diye hitap etmişlerdir. Kaynaklarda "Han Kubat Padişah" Ancıyan'ı yönetmektedir denir.⁴⁰³ Kubat Mirza ile aynı dönemde bölgede iktidarda olan Hokand Hükümdarı İrdana, Buhara Hükümdarı Muhammed Rahim'in

³⁹⁷ M. Kutlukov, a.g.m., s. 74.

³⁹⁸ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizan*, s. 209; B. Bazarova, XVIII Kılımda Kırgız Tilinde Cazılgan Kattar//*Alatoo*, Bişkek 1990, s. 90.

³⁹⁹ B. Bazarova, a.g.m., s. 91.

⁴⁰⁰ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 143.

⁴⁰¹ Kubat Biy'in ölümü ile ilgili çeşitli rivayetler söylenir. İmanbaev'in dediklerine göre, Kubat Biy, kutum sonucu 28 yaşındayken öldürülür ve Alay'ın Kiçi Dara'sına defnedilir (Saparaliev, 1999,46); Hasanov, Kubat'ın Hokandlılar tarafından Hocent'te darağacına asıldığını bildirir (*Ekonomiçeskie i Politiçeskie Svyazi Kirgizii s Rossiei*, Frunze 1960, s. 43).

⁴⁰² Üsöyün Acı, *Kırgız Ulutunun Kelip Çıgışıl// Kırgız Sancrastı*, Bişkek 1994, s. 129, 132.

⁴⁰³ D. Saparaliev, *Emopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999, s. 45-47.

de önceleri “Biy”, “Atalık” gibi unvanları kullandıklarını göz önünde bulundurarak Kubat Biy için de “Han” unvanının kullanılmasında bir sakıncanın olmadığını söyleyebiliriz.

Kubat Biy 1755 yılında Kaşgar’a geldiğinde, onu Yusuf Hoca’nın oğlu Abdulla karşılar. Bu arada yukarıda da belirtildiği gibi Yusuf Hoca hastalanarak ölmüştü ve yerine “Paşa Hoca” unvanı ile oğlu Abdulla geçmişti. Yusuf Hoca’nın oğullarının kabiliyetsizliği yüzünden onların askerleri Burhanaddin tarafına geçmeye başlarlar. Kubat Biy de ülkedeki siyasi duruma bakarak Burhanaddin tarafına geçer. “Tazkirai Azizani”da Kubat Biy’in, “Biz hocaların hiç birisine düşman gözüyle bakmayız. Çünkü onlar Mahdum u Azam’ın torunları, peygamberin soyundandır. Biz onların işlerine karışmayız”⁴⁰⁴ dediği belirtilir.

Bazı kaynaklarda Kubat Biy’in Aktaglılar tarafına geçmesi için Yusuf Hoca’nın eski müridi Abdul Mecid’in hitap etmesi sebep olduğu söylenir.⁴⁰⁵ Abdul Mecid, Kubat Biy Kaşgar’a geldiği zaman, Karataglılardan kimseyi onun yanına sokmamıştır. Yarkentliler Kubat Biy’den çok şeyler bekliyorlardı. Olaylar böyle gelişince onlar Kaşgar’ı savaşız Aktaglılara bırakarak Yarkent’e çekilirler. Kubat Biy Kaşgar’a askerlerin önünde girer ve Burhanaddin de onu Kaşgar hakimbeği olarak tayin eder.⁴⁰⁶

Biy’in otoritesi o kadar büyük ki, Yarkent’e gönderilmekte olan askerlerin başı olarak Burhanaddin tarafından Kubat Biy atanır. Kubat Mirza önderliğinde askerler Yarkent’i kuşatırlar.

Şehrin direnmesi üzerine Burhanaddin, şehrin hakimbeği Gazibek ile anlaşır. Anlaşma gereği Gazibek Yarkentlileri açık savaş yapmaya inandırır. Kırk bin Yarkentli daha şehir surlarından çıkıp yerleşmemişken, önce çıkıp da düşman ile savaşmaya başlayan Gazi Bek, anlaştığı gibi kaçar. Bu anı bekleyen Kubat Biy önderliğinde Kırgız atlıları birbirini zaten ezmekte olan Yarkentlileri bozguna uğratırlar.⁴⁰⁷

Şehir düştükten sonra hocaları tutuklamak için Burhanaddin, Munku boyunun Kırgızlarını, Dolonların Bek’i Rahimkul ile Yeni Gisar yöneticisi Kırgız Abdulla’yı 500 asker ile gönderir. Onlar hocaları Zarafşan Nehri’nin kenarında yakalarlar.⁴⁰⁸

Kırgız Abdulla, Dağlık Rahmankul ve Sarık Esaul, Cahan Hoca’ya, “Eğer Cahan Hoca hacca gitmek istiyorsa, öyle olsun. Bizim askerler yol masraflarını da karşılayarak Hoca’yı

⁴⁰⁴ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizani*, s. 251- 252. Bunu söylemesini Kubat’a Abd al Macid’in öğrettiği de rivayet edilir.

⁴⁰⁵ M. Kutlukov, a.g.e., s. 74; B. Bazarova, a.g.m., s. 90; Valihanov, Kubat Biy’in Burhaneddin’e karşı savaşmak istemediğini bildirir (1985, 143).

⁴⁰⁶ Mehmed Atif, eserinde Kaydu adında Kırgız Reisi’nin Kaşgar hakimbeği olduğundan bahseder. O muhtemelen Kubat Biy olmalı (1998, 149).

⁴⁰⁷ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizani*, s. 316; Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 144.

⁴⁰⁸ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 144- 145.

Hindistan sınırına kadar uzatacaktır. Eğer bu ülkede kalmak istiyorsa, Burhaneddin Hoca'ya kin beslemeden, ondan suçlarının aff edilmesini istesin, belki o kabul eder” derler ve söylediklerini yapacaklarına dair yemin ederler.⁴⁰⁹

Cahan Hoca bunlara güvenmez ve Abdulla Hoca'nın Tohta Hoca ve Mirza Haydar Han Hoca ile beraber geceleyin kaçmalarına izin verir. Sabahleyin üç hocanın eksik olduğunu öğrenen askerler, hocaların hepsini öldürürler. Firar eden üç hoca, Kırgız otaklarına ulaşırlar.⁴¹⁰

Burhanaddin'in iktidara gelmesiyle Doğu Türkistan'daki Cungar hakimiyeti resmi şekilde sona erir. Hocaların iki grubu da iktidar için mücadele esnasında Kırgızlara güvendiklerini görürüz. Kırgız askerleri onların askerlerinin arasında esas güç olarak sayılırdı.⁴¹¹

Kırgızların Kalmuklar ile çekişmeleri, Kalmukların Doğu Türkistan'dan kovulmasıyla bitmedi. İtil'den batıya Kasım 1770'de göç eden Torgoutlar, yol boyunca Kazak ve Kırgızların saldırılarına maruz kaldılar. Kara Dağ'da Kırgızlar onları 100 bin atlı ile beklediler ve Torgoutlar Ch'ing sınırına ulaşana kadar onlara saldırarak talan ettiler. Ch'ing askerleri bulunan Tamga sınır karargahı gözüktükten sonra Kırgızlar elde ettikleri ganimetleri ile geri çekildiler.⁴¹²

Kırgızların Kalmuklar ile yaptıkları mücadeleleri, Biçurin'in Kırgızlar hakkında Ch'ing kaynağından tercüme ettiği bilgide şöyle verilir: “Kırgızlar fakir, fakat cesurlar. Savaşmaktan korkmazlar. Kazaklar ile Bolurlar onlardan korkarlar. Hatta Cungarlar en güçlü dönemlerinde bile onları itaat ettirememişti”.⁴¹³

⁴⁰⁹ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizân*, s. 334- 335.

⁴¹⁰ Muhammed Sadık Kaşgari, *Tazkirai Azizân*, s. 341.

⁴¹¹ V. M. Ploskih, *Kırgızı i Kokandskaya Kanstvo*, Frunze 1977, s. 76.

⁴¹² A. N. Aristov, *Usuni i Kırgızı İli Kara Kırgızı*, İlim Yayınları, Bişkek 2001, s. 448; Biçurin, olayın 1772'de gerçekleştiğini yazar (1991, 234).

⁴¹³ A. N. Bernştam, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihi Cana Arheologiyası Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 2004, s. 493.

2. KIRGIZ-CH'ING DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ

Kırgız-Çin diplomatik ilişkileri tarih boyunca devam etmiştir. Çinliler özellikle coğrafi bakımdan komşu olduğu Kırgızlar hakkında sürekli bilgi toplamak, kuzeyden ve kuzeybatıdan gelen saldırılar sebebiyle Kırgızları tanıma mecburiyeti hissetmişlerdir.

Ulu Kırgız Devleti döneminde Kırgızlar Çinlilerle diplomatik ilişkiler kurmuşlardır. Bazı Kırgız gençleri eğitim almak için Pekin'e gönderilmiş, Kırgızlar Çin pazarlarında kendi hayvanlarını satabilmişlerdir. Bu ilişkiler Ch'ing⁴¹⁴ Hanedanı zamanında da sürmüştür.

Kırgız-Ch'ing ilişkileri hakkında ünlü şarkiyatçı ve siyaset adamı M. İmanaliyev şunları bildirmektedir:

“Son 300 yıl Kırgız-Ch'ing ilişkilerini olayların gelişmelerine bakarak iki döneme ayırabiliriz. Birincisi- XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın 60. yıllarına kadar (1757-1863), ikincisi- XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın sonuna yani Kırgızistan bağımsızlığa ulaşınca kadar (1863-1991)”.⁴¹⁵ Bizim ilgi alanımız olan birinci dönemde Kırgızlar birbirinden bağımsız boylar halinde yaşamalarına rağmen, dış diplomatik ilişkilerinde kimseye bağlı olmamış, kendileri için uygun bir dış siyaset izlemişlerdir. Onun için Ch'ing hükümeti Kırgızların her boyu ile ayrı ayrı anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. O dönemdeki Orta Asya'nın siyasi durumu ve Kırgız Biyleri'nin⁴¹⁶ faaliyetleri hakkında İmanaliyev:

“Bu dönemde Hindistan, Amerika ve Afrika meseleleriyle ilgilenen İngiltere, Merkezi Asya'yı paylaşmaya fazla zaman ayıramamıştır. Çeşitli öznal ve nesnel sebepler ve şartlardan dolayı bölgedeki dış güçlere karşı Hokand Hanlığı da rekabet edememiştir. Kırgız Biyleri ise Rusya ile Ch'ing arasında sıkışıp kalan Kırgız halkını eritmemek için yollar aramışlardır.”⁴¹⁷ bilgisini verir.

⁴¹⁴ Ch'ing kelimesi saflık, temizlik ve açık anlamlarını verir. Mançular kendilerinden önceki iki hanedan olan Yüan (baş, başlangıç, orjinal, önder, büyük) ve Ming (aydınlık, parlak, açık, akıllı, dürüst) örneklerini takip etmiştir (Ercilasun, 2003, 76).

⁴¹⁵ M. İmanaliyev, *Kitay Bizdin En Çoğ Konşubuz, Önöktöşübüz*//Bişkek Tayms Gazetesi, San IX (4. Mart, 2005), s. 7.

⁴¹⁶ Biy- Göçebe ve yarı-göçebe Türk halklarında, boy uluları arasından seçilen asil kimse. XVII-XIX. yüzyıllarda “Biy”, Kırgızlarda boy yöneticisi olmakla beraber onların siyasi, idari, adli ve askeri işlerini de yönetirdi. “Biy” makamı ırsî, yani babadan oğla devredilirdi. XIX. yüzyılın ortalarından sonra, “Biy” unvanını örf adetleri ve işini iyi bilen, orta sınıftaki kimseler ile beraber feodal beylerin de aldıkları görülür (Urstanbekov, 1990, 29).

⁴¹⁷ M. İmanaliyev, a.g.m., s. 7.

Kırgızlar dış ilişkilerinde kendilerine siyasi özerklik tanıyan ve iç işlerine karışmayan devletlere yanaşmışlardır.⁴¹⁸ Ch'inglilerin Orta Asya'daki izlediği politika Kırgızların işine geldiği için, onlar Ch'inglilerle diplomatik ilişkiler içine girmişlerdir. Bu özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, yani Cungar Hanlığı'nın yıkılmasıyla beraber güçlenmiştir. Bunda batıdan ve kuzeybatıdan hızlı şekilde ilerlemekte olan Rusların etkisi daha vardı.

Kalmuklar tarih sahnesinden çekildikten sonra, Ch'ingliler Kırgızların bağımsızlıklarını tanımışlar ve onları (Fan, Fan-Vay veya Vay-i) yani dışarıda yaşayan varvarlar demişlerdi. Çin kaynaklarına göre, Ch'ing asker generali 1755 senesinde Davasi'yi takip ederken: "Davasi'yi ele geçirmek için asker göndermeye gerek yok, Uygurlar ile Kırgızlara onu bize teslim etmesi için güvenilir kimseleri gönderirsek kafidir" diyerek başkente haber göndermiştir.⁴¹⁹

1753- 54 yılı Amursana Hanbalık'a (Pekin) vardığında, Kırgızlardan Yalçı Bek da oradaydı. Yalçı Bek Amursana ile birkaç defa görüşür.⁴²⁰ Yalçı Bek, XVIII. yüzyılın ortalarında Pekin'e giden ilk Kırgız elçilerindendi.

İmparator Ch'ien-Lung (1736-1796) devleti yönettiğinin 22. yılında (1757) Kırgızlara beyanname göndermiştir:

"Kırgız boylarının yöneticileri, Cungariya'da Galdan Seren öldükten bu yana, halk birbirini öldürerek huzur diyeni unuttu. Dünyanın tek yöneticileri (yani Ch'ingliler) Cungariya'daki düzensizliğe kayıtsız kalamadık.

Sizler Burutlar (Kırgızlar), Cungarların işlerine karışmadınız. Fakat komşusunuz. Şimdi Cungarlar emrimize girdi ve sizlerin topraklarınızı bizim topraklarla sınır haline geldi. Eğer sizler Kazaklar gibi (bizim) uygarlığa yeltenip itaat etmeye gelirsiniz, ben (sizlere) öncelere yaşadığınız gibi yaşamınıza, giysilerinizi değiştirmemeye, yöneticilerinizi değiştirmemeye ve vergi almamaya söz veririm.

Fakat seyislerinizi rica ile gönderirseniz, ben şefkat ve ikramiyelerimi çoğaltırım. Tabii sizler varvar adetlerinizle bizden farklısınız. Onun için bize itaat etmek istemezseniz, o sizin işiniz. Her şeye rağmen sınır her zaman bozulmaması lazım. O zaman ben sınırda askeri çoğaltarak sizlerin huzurunuzu bozmam. Eğer siz sınırı bozarak Ch'ing içlerine göç ederseniz, talan yaparsanız, askerler sizleri ezer, (sonunda) aramız açılır ve sonra siz nasıl bizim rahmetimize kavuşursunuz?"⁴²¹

⁴¹⁸ A. N. Bernştam, *Kırgızdardın Cana Kırgızstan'dın Tarihi Cana Arheologiyası Boyunça Tandalma Emgekter*, Bişkek 2004, s. 270.

⁴¹⁹ *Materialı Poİstorii Kırgızov i Kırgızstana (MİKK)*, KTMÜ Yayınları, c. II, Bişkek 2003, s. 88.

⁴²⁰ İ. Ya. Zlatkin, *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Moskva 1964, s. 288- 299.

⁴²¹ Saparaliev, bu beyannamenin gönderilme tarihi olarak Şubat 1758'i verir (Saparaliev, 1995).

Beyannamede görüldüğü gibi, Ch'ing hükümeti Kırgızları kendi “uygarlığına” davet etmekle beraber onların bağımsızlığını tanımıştır. “Kırgızlar için Ch'ing tebaasına geçme, bilindiği gibi üstünkörü olmuştur. Kırgızlar Şincan'da Hokandlılara göre fazla hukuki ayrıcalıklardan yararlanmışlardır. Ch'inglilerin Kırgızlara ayrıcalık tanımaları, onların Şincan ile Orta Asya arasında tampon bölge oluşturma isteğinden kaynaklanmıştır”.⁴²²

Kırgızlardan ilk olarak Ch'ing tebaalığına geçmeyi 1758 yılında Turuku Biy (Tulusi–Tülkü Biy) bildirmiştir. Turuki Biy, Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızların Sayak boyunun amiriydi.⁴²³ Bunda Ch'ing askerleri ile Kırgızların Santaş'ta buluşması önemli rol oynamıştır. Yani ilk adım, Kırgız-Ch'ing diplomatik ilişkilerinin, kendilerinin yararına olacağını düşünen Pekin'den gelmiştir.

Ch'ing askerleri Veyşu, Buni, Bada, Duyinbu, Batu ve diğerleri Temirtu Nor'un (Issık Göl) kenarından yüzden fazla Kırgızları görürler ve onların atlarını zorla alırlar. Atlarını cebren alanlara karşı Kırgızlar da ok atmaya başlarlar. Ch'ingli askerler de harekete geçerler ve Kırgızlardan üç kişi ölür ve bir kişi de yaralanır. Sonunda Ch'ing asker generali, Oyrat Çerikçi'yi Kırgızlara gönderir ve kim olduklarını yani Ulu Ch'ing askerlerinin geldiğini bildirir.⁴²⁴ Kaynaklarda Ch'ing askerlerinin kaç tanesi zarar gördüğü hakkında bilgi bulunmamaktadır. Çatışmada Ch'ing askerleri daha çok zarar görmüş olabilir. Çünkü ilk barış teklifi onlardan gelmektedir.

Yabancıların Ch'ing askerleri olduğunu öğrenince, onlar (Kırgızlar) itaat etmek istediklerini bildirmişlerdir. Çerikçi, Kırgız yöneticilerinden Turçubay ile Oku'yu altmıştan fazla askerleriyle General'in karşısına davet eder. Turçubay önceleri Andican'ın batısında yaşadıklarını, geçen sene Ch'inglilerin Kalmukları yendiklerini ve Kazakları itaat altına aldıklarını duyduklarında Ch'ing tebaalığına girmeyi düşündüklerini, Makesin'den (Bir Kırgız boyunun yöneticisi) Ch'ing askerlerinin gelecek olduğunu duyduklarını bildirir. Ayrıca “Biz Kırgızlar sağ kanatta 10 boy, sol kanatta 5 boy. Ben sağ kanattanım ve şimdi Harkalu Gulemi (Karkıra?) ve Toguz Toroo'da yaşıyoruz. Sol kanattan 3 boy – Saruu, Kuşçu ve Kıtay binden fazla hane bizden 15 günlük yol ötede oturuyorlar. Sol kanatın diğer 2 boyu Ancıyan'da. Sağ kanatın 8 boyu Kaşgar etrafında oturuyor”⁴²⁵ diye Kırgızlar hakkında bilgi vermiştir. Sonradan Ch'ing elçileri bu bilgilere göre imparatorun beyannamesini Kırgızlara dağıtırlar.

⁴²² A. N. Bernştam, *Kırgızdardın Cana Kırgızistan'dın Tarihi Cana Arheologiyası Boyunça Tandalma Emgektek*, Bişkek 2004, s. 492.

⁴²³ A. N. Bernştam, a.g.e., s. 489.

⁴²⁴ *Materialı Poİstorii Kırgızov i Kırgızstana (MİKK)*, KTMÜ Yayınları, c. II, Bişkek 2003, s. 94.

⁴²⁵ A. N. Bernştam, *Kırgızdardın Cana Kırgızistan'dın Tarihi Cana Arheologiyası Boyunça Tandalma Emgektek*, Bişkek 2004, s. 488- 489.

Chao Hoy imparatorun beyannamesini gösterdiğinde, Turçubay: “Eğer Yüce imparatorun şefkati ve nezaketi böyleyse, bizim karılarımız ile çocuklarımız neden sevinmesinler!” diyerek, kendisinin boyu ile beraber Ch’ing tebaasına geçtiğini bildirmiştir.⁴²⁶

Ertesi gün, Chao Hoy Kırgızlara atlı yaycılarının hünerlerini gösterir ve Kırgızların at hediye etmelerine karşılık onlara ipek, tütün verir. Urdene ile Tolunta (Şiveyler), Kırgız kökenli Daştava–Borko, Turçubay ile beraber Kırgız topraklarını gezerek İmparator’un beyannamesini bildirmek için yola koyulurlar. Kaynaklarda bu fikrin Kırgızlar tarafından geldiği söylenir.⁴²⁷ Aslında Ch’ing askerlerinin Kırgız topraklarına gelmedeki amacı bu değil miydi?

Onlar yola 5. ayın 4. günü Turçubay’ın oğulları ile küçük kardeşini rehine bırakarak çıkarlar. 5. ayın 12. günü Cumgal’da bulunan Turçubay’ın otağına gelirler. Sonra Talas’ta ikamet eden Maytak’ın oğlu Eşboto’ya giderler. Onlar da Ch’ing himayesine girmeyi kabul ederler.

Eşboto’nun dediğine göre, Talas’ta Mamatkulu ve onun yardımcıları Karaboto, Maytak, Akbay önderliğinde 4 binden fazla hane Kırgız varmış. Onlarla görüşmek için Tolunta bunlardan ayrılır. Bahsettiğimiz ayın 18. gününde Urden, Sarı Bağış boyunun amiri Çerikçi ile görüşmek için Toguz Toroo’ya doğru yola çıkar. Ertesi günü Çerikçi Ch’ing himayesini kabul ettiğini bildirir. Çerikçi elçilere 100 tane öküz, koyun hediye eder ve padişahla görüşmek istediğini bildirir. Urden Çerikçi’den Kalmuk kaçaklarını tutuklamaya yardım etmelerini ister. Çerikçi de karşılık olarak eski otaklarının geri verilmesini ister.⁴²⁸ Buna Urdene “Kendi aranızda anlaşarak topraklara yerleşmeden imparatorun nezaketini bekleyin”⁴²⁹ diye cevap vermiştir. S. Attokurov, bu görüşmelerde Aksu’dan bir Kırgız tercümanın önemli rol oynadığını belirtir.⁴³⁰ Bu Kırgız tercüman önce adını belirttiğimiz, Kırgız kökenli Daştava–Borko olmalı.

Çerikçi elçilik için Pekin’e gidecek kimselerin adlarını söyler ve yola ne zaman çıkacaklarını sorar. Elçi olarak gidecek olanlar Çerikçi, Turçubay ve Nişa idi. Nişa Talas’ta yaşayan ve kaynaklarda adı zikredilmeyen bir boyun Biy’idir. Kırgız elçileriyle Chao Hoy, 6. ayın 6. günü görüşür ve üç gün sonra bunlar Şivey Dasana yedekliğinde Pekin’e doğru yola koyulurlar.

⁴²⁶ Aynı Eser, s. 490- 491.

⁴²⁷ *Materialı Poİstorii Kırgızov i Kırgızstana (MİKK)*, KTMÜ Yayınları, c. II, Bişkek 2003, s. 94.

⁴²⁸ Aynı Eser, s. 99.

⁴²⁹ Aynı Eser; s. 100.

⁴³⁰ Sabir Attokurov, *XVIII Kılımdağı Kırgızdardın Tarihi*, Bişkek 2003, s. 44.

Elçiler imparator tarafından Tayhe Sarayı'nda kabul edilir ve İmparator onları Mulan'a ava davet eder. Onların şerefine Vanşu Sarayı'nda ihtişam bir bayram düzenlenir.

Urden ise Çerikçi'den sonra Mamatkul Biy ile görüşür. Mamatkul Biy kardeşi Şerbek'i Pekin'e gönderir. Şerbek ile beraber Kудayberdi, Keldibek isimli kimseler de başkente gönderilir. Bunlar Haziran ayında İli'ye ulaşırlar ve oradan Pekin'e doğru yola çıkarlar.

Rus kaynaklarında, "İmparator 1758'de Hangay Dağları'nın doğu tarafına ava çıkar. Burada Kırgız elçileri ile görüşür ve onlardan beş kişi imparator ile beraber Pekin'e gitmişlerdir" denir.⁴³¹ Belki Şerbek ve arkadaşları da yukarıdaki Kırgızların arasında idiler.

Şivey Tolunta 6. ayın 23. gününde Talas'a giderek Kuşçu boyu Biy'i Maytak'ı, Kıtay boyu Biy'i Karaboto'yu Ch'ing'e itaat etmeye davet eder. Karaboto yüz yaşını geçmiş ve gözleri görmediğinden, torunlarından Hebisi'yi, Maytak yetmiş geçtiğinden kardeşi Şükür'ü Şivey Tolunta ile beraber İli'ye gönderir. Hebisi Kırgızlar hakkında, "Biz Kırgızlar sağ ile sol kanat'a ayrılırız (Burada Talas'taki Kırgızlar söz konusu). Sağ kanat'ı Mamatkulu, sol kanat'ı Karaboto yönetir. Kuşçu ile Kıtay boylarının iki otağında 2 binden fazla hane var" bilgisini verir.⁴³² Sonra istekleri üzerine onlar Tolunta ile beraber başkente gönderilirler.

1758 yılının 10. ayında Pekin'e ulaşan Kırgız elçileri, Temirtu Nor'un (Issık Göl) Kırgızların eski ata yurtları olduğunu ve orasının Kırgızlara verilmesini isterler. Önce karşı çıkmalarına rağmen Ch'ing hükümeti bunu kabul eder. Aslında Kırgızlar, bu görüşmelerden çok önce, Kalmuklar buralardan gider gitmez Fergana'dan göç ederek Issık Göl'e yerleşmişlerdi.

Üç Tüfän'da yaşayan Kırgız Temurcan, Kırgız biyleriyle ilişki içinde olduğundan, Ch'ing etkilileri onu Şivey Buçanta ile beraber Kırgızlara gönderirler. Amaçları hocaların emrinde olan Kaşgar'a Kırgızların saldırılarını sağlamaktı. Temurcan ile beraber akrabaları Ulut ve Timur da onlarla beraberdi. Fakat Kırgızlar buna olumlu cevap vermemiştir.

Çerikçi ile Ch'ing Hükümeti arasında 1759 yılın birinci ayında, Kaşgar'dan Kırgız arasına firar eyleyen hocalar ve Yeni Gissar'ı yağmalayan, ama kimliği bilinmeyen bir müfreze hakkında mektuplaşmalar yapılmıştır.

Ch'ing asker generalleri, Kırgız ve Kazak elçilerinin kontrol edilmesi ve onlara ayrılan masraf oranının azaltılmasını imparatorundan aynı senenin sonlarına doğru istemişlerdir: "Elçiler kendi sınırlarına ulaştığı zaman, hazineden ayrılan paraya satın alınan iş hayvanlarını

⁴³¹ D. Saparaliev, *K Voprosu O Pozisii Kırgızov v Osvoboditelnoy Borbe Narodov Vostochnogo Turkeстана v Seredine XVIII v.*, KTMÜ Yayınları, Sayı 7, Bişkek 2003, s. 31- 32.

⁴³² A. N. Bernştam, a.g.e., s. 491.

geri almalıyız”. Ayrıca Ch’ingliler Kırgızları “Onlar sadece kendi çıkarlarını düşünürler”⁴³³ diye suçlamışlardır. Bu rapordan sonra yeni kanuna göre, iş hayvanı sadece, ilk defa Pekin’e gidecek olan elçilere sınıra kadar ulaşabilmesi için verilecek olmuştur.

Ch’ingliler 1759 yılın 9. ayında ikinci defa Kırgızlardan askeri yardım istediler:

“Belki, siz bize yardım için asker göndermemek ile Türkistanlılara (Doğu Türkistan) yardım etmek istiyorsunuz. Bu sizin işiniz! Fakat sizin topraklarınız Kaşgar’dan uzak değil. Yarkent ve Kaşgar’ı ele geçirdikten sonra, (sizleri) nasıl yapmayı düşünüyoruz”.⁴³⁴ Tabii ki Ch’ing’in tehdit dolu mektupları Kırgızları korkutamazdı.

Aynı senenin 8. ayının 7. günü Kukurluk Sınır Karakolu’nda Kırgız tüccarı, aynı zamanda bin hane Sayak boyunun Biy’i Keldi gelerek anlaşma gereği üzerine düşmüş vazifeyi yaptığını, şimdi Doğu Türkistan’da ticaret yapabilmesi için izin vermelerini istemiştir. Ch’ingliler fiyatlara sınırlama yapmakla (at ve inek için 30- 40 lan, koyuna 13 lan) Uş’ta ticaret yapması için ona izin vermişlerdir. Keldi, Ch’ing kaynaklarında bir sene evvel Ch’ing tebaasına geçmiş, Stzyan Styun’dan mühür ve onur belgesi alan biri olarak bilinmektedir.⁴³⁵

Sarıkol’dan Uygur Abulhasan ile Kırgız Adlaş Fu De’ye⁴³⁶ 1759 yılın 8. ayında giderek: “Başta 500 hane olduklarını, şimdi ise sadece 110 hane kaldıklarını, boy Biy’i Muratbek’in Ch’ing yöneticileriyle görüşmek istediğini” bildirir. Adlaş ise Kırgızların 70 hane olduğunu (Kara-Sadak, Kızıl-Ayak boyları), önceleri Badahşan, Bolor, Hindistan’a kuriye olarak çalıştıklarını, şimdi Ch’ing himayesine girmek istediklerini bildirir.⁴³⁷

Ch’ing Sarayı’ndan 1759 yılın sonbaharında Kırgızların Adigine boyuna, Doktana isimli birisi gelerek Pekin ile diplomatik ilişkiler kurmayı tavsiye eder. O, Acı Biy’e “Ferman ve mühür” verir. Galiba bu alametler Acı Biy’e Doğu Türkistan’da ticaret yapma ayrıcalığı yanında siyasi ayrıcalık da tanımış olmalı. 1759 yılın 9. ayında Adigine boyundan Acı Biy Ch’ing ile ilişki kurmayı kabul etmiştir. O aynı senede Ch’ing elçisi Tagudana vasıtasıyla Chao Hoy ile ilişki kurar ve İmparator’a elçi olarak Sarıküçük’ü (Sira Makas) gönderir. Mektubunda:

“Ben Acıbay, Kırgızların Adigine boyunun hükümdarı, bizim gökteki tanrıyı nasıl hürmet edersem, aynı saygıyı İmparator’a gösterir, uzun ömür dilerim. Onun büyüklüğüne

⁴³³ Aynı Eser, s. 110.

⁴³⁴ Aynı Eser, s. 113.

⁴³⁵ Aynı Eser, s. 119.

⁴³⁶ Moğol asıllı Ch’ing generali. Doğu Türkistan’ın zapt edilmesinde Ch’ao Hoy’un sağ eliydi. 1776 yılında idam edilmiştir (Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 367).

⁴³⁷ Aynı Eser, s. 120.

denk hiçbir şey yok, o dört tarafı denizle çevrili toprağa hakimdir. İmparator Ch'ien- Lung gönderen ferman ve mührü Askerbaşı Chao Hoy bana teslim etti. Benim vazifem Buhara'dan doğruya doğru dağınık halde yaşayan 200 bin Kırgız'ı birleştirerek, imparatorun tebaasına geçirmek olsun” diye yazmıştır.⁴³⁸

Aslında bazı kaynaklarda 210 bin olarak tarif edilen Ferganalı Kırgızlar Acı Biy'e itaat etmiyorlardı. O, bölgedeki etkili biri olmasına rağmen Kırgızların hepsini kendine itaat ettiremedi. Acı Biy ile aynı zamanda Hokand yöneticisi İrdana daha Ch'ing ile ilişki içindeydi. Gerçi bunlardan ikisi de bölgedeki hakimiyeti ele geçirmek için Ch'inglileri kullanmak istiyorlardı.

Acı Biy'in yönetmek istediği 200 bin Kırgız'ı, bazı kaynaklar batı Kırgızların sayısı olarak gösterirler: “Orda birkaç boya ayrılmasına rağmen aynı bölgede yaşarlar, güneydoğusu Sun- Lin'e kadar, batısı Buhara Hanlığı'na kadar uzanır. Orda'da toplam 200 bin kişi var. Onlar konar-göçerlerdir ve nerede su ile ot bulursa oraya göç ederek yaşarlar”.⁴³⁹

Kırgızların Karategin boyunun yöneticisi Nadirmat, kardeşi Bekbolot'u Ch'inglilere gönderir. O, “Benim ağabeyim 1500 hanenin, Kutu Hoca 500 hanenin yöneticisi, bize padişahla görüşmeye izin verin”⁴⁴⁰ diye, Chao Hoy'dan izin ister. General onların Pekin'e Kıpçak boyunun Biy'i Akim (Asimu) ile beraber gidebileceklerini söyler.

1760 yılın başında Çerik boyunun Biy'i Yumat'ın (Yu-mate) ağabeyi Kutalı (Hu- tali) Ch'ing'de çiçek hastalığının yaygın olmasına rağmen Pekin'e gider. O, önce Pan-Şan-Szin Szi, sonra Nan-Yuan Sarayları'nda imparator tarafından kabul edilir. Gelenek haline gelen şenlikler yapılır.⁴⁴¹ Batı Kırgızlarının tüm 15 boyunun Ch'ing tebaasına geçmesi tartışmalıdır. Adigine, Çerik, Boston boylarından başkalarının Ch'ing himayesi altına girdiği hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Aynı sene Doğu Türkistan'dan Atbaşı'ya (Günümüz Narın bölgesi) binden fazla Kırgız ailesinin göç etmesi, toprak meselesini gündeme getirmiştir. Ch'ingliler Atbaşı'yı Kırgızlardan boşaltmayı düşünmüş olmalı ki, Atbaşı'ya askeri heyet gönderirler. Ploskih'in bildirdiğine göre, “Bir sene evvel Ch'ing tebaasına geçen Çerikçi, bu askeri heyete silahlı karşılık gösterir”.⁴⁴² Bir anlığına Kırgız-Ch'ing ilişkileri bozulur. Böylece Ch'inglilerin “Cungar Hanlığı'nın sahip oldukları tüm toprakları ele geçireceğiz” dedikleri planı da suya düşmüştür.

⁴³⁸ A. N. Bernştam, *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarıhu Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1999, s. 489- 490.

⁴³⁹ A. N. Bernştam, a.g.e., s. 490.

⁴⁴⁰ *Materialı Poİstorii Kırgızov i Kırgızstana (MİKK)*, KTMÜ Yayınları, c. II, Bişkek 2003, s. 149.

⁴⁴¹ A. N. Bernştam, a.g.e., s. 490.

⁴⁴² V. M. Ploskih, *Kırgızı i Kokandskoe Kanstvo*, Frunze 1977, s. 83.

Çongbağış boyunun Biy'i Avale 1760 yılın 11. ayında Pekin'e gitmiştir. Kaynaklarda, "O, Hokand sınırını geçerek kendi boyu ile hayvanları için verimli yaylaklar aramak istediğini bildiriyor" diye yazılmıştır.⁴⁴³

Ch'ing Hükümeti Asitan, Alatuş ve başka yerlerdeki düzensizlikleri düzeltmek, Doğu Türkistan'daki Kırgızları kontrol altında tutabilmek için Kıpçak Akim Biy'i Alagu'ya hakim olarak tayin eder. Bu kişi o dönemin Kaşgariya'sındaki tek Kırgız hakimbeği olarak bilinmektedir.

Kıpçak boyundan Emir Biy 1761 yılın 3. ayında Ch'ing'in iç bölgelerine göç etmek istediğini bildirir. O kardeşi Murat'ı (Molute) gönderir ve İmparator'a kılıç hediye eder.⁴⁴⁴

Göçebe hayat geçiren Kırgızlar, Ch'ing ile olan sınırı hiçbir zaman korumadılar. İmurat Biy Aksay'dan Yasay'a 1762 yılında sınırı bozarak geçmiştir. 1762 yılın 12. ayında Kuşçu boyunun yöneticisi Narboto Biy, Doğu Türkistan'a giderek şimdilik muvakkat ettirmelerini ister. Galiba Ancıyan'da (Fergana vadisi söz konusu) İrdana Biy ile anlaşmamış olmalı. Çünkü Ch'ing kaynaklarında Narboto'nun ağabeyi Kubat Biy'in İrdana tarafından idam ettirildiği hakkında bilgiler verilir.⁴⁴⁵ Narboto Kaşgariya'da 1765 yılına kadar kalır ve sonra Talas'a göç eder.

Çu'da yaşayan Uvak boyunun Biy'i 70 yaşındaki Canış (Yanaşa- bay) oğlu Aytugan ile Doğu Türkistan'a 1763 yılın 7. ayında giderek, "Önce bu taraflara gelmemiştik. Sülalenin güç ve kuvvetini, adilliğini düşünerek hayattayken imparator'a saygımı sunmak için geldim" demiştir.⁴⁴⁶ Bu ziyaret, Ch'ing himayesine girme isteği değildi. Belki Canış Biy, komşu Ch'inglilerle iyi geçinmek istiyordu.

Aynı senenin 6. ayında Yansan'ın bildirdiğine göre, Çerikçi tekrar Ch'ingliler ile ilişki kurar. Kaynaklardaki "Çerikçi kendi suçunu üstlendi" bilgisi, Çerikçi'nin 1760 yılında Ch'ing askerlerine Atbaşı'da silahlı karşılık gösterdiğini doğrulamaktadır.

1765 yılın 3. ayında Kaydamat (Uygur hakimbeği) Adigine ve Sarıbağış boylarına salıkçı (vergi memuru) olarak Uygur Aytmamat'ı gönderir. Onun amacı Kırgızların arası nasıl öğrenmekti. Çerikçi de kardeşi Haylandar'ı İli'ye gönderir. Ch'ing'e sadık olduğunu bildirmek için olmalı. Çerikçi 4 tahte, Haylandar 2 tahte ipek hediye alır. Aytmat ise 7. sınıf kur ve şarik ile onurlandırılır.

XVIII. yüzyılın 80'li yıllarında Doğu Türkistanlı İlet, Çokto, Baoçen ve Osmon ile Kırgız yöneticileri Akim, Emir ve Alim biyelerin bölgedeki yönetim için amansız mücadeleye

⁴⁴³ *Materialı Poİstorii Kırgızov i Kırgızstana (MİKK)*, KTMÜ Yayınları, c. II, Bişkek 2003, s. 163.

⁴⁴⁴ A. N. Bernştam, a.g.e., s. 491.

⁴⁴⁵ *Materialı Poİstorii Kırgızov i Kırgızstana (MİKK)*, KTMÜ Yayınları, c. II, Bişkek 2003, s. 163.

⁴⁴⁶ Aynı Eser, s. 165.

girdikleri görülmektedir. İki taraf, Ch'inglilere birbirlerini karalayan mektuplar göndererek onları kendi tarafına çekmek istemişlerdir. Tercih yapma durumuna düşen Ch'ingliler Uygur hakimbeklerini seçerler. Kendilerinin daha önceleri de belirttikleri gibi onlar Kırgızlara güvenmiyorlardı.

Kırgız tarihi ile ilgili Çince'den tercüme edilen kitaplarda: "Bizim ile görüşmek istemeyen Kırgız biyelerini çağırarak, kur ve şarık hediye etmeye gerek yok. Onlar sınırdan 1-2 günlük uzak aralıkta yaşıyorlar. İstedığı gibi davrandıkları belli"⁴⁴⁷ bilgisi verilir. Demek Kırgız biyelerinin tümü Ch'inglilerle ilişki kurmamış, onlardan himayeleri altına almalarını istememiş ve bazı biyeler Ch'ing hakimiyetini tanımamışlardır.

Ch'ing himayesine girmiş Saruu boyundan Seyşe Batır kendi uruğu ile 1785 yılında, 3 sene Ch'ing himayesinde yaşadıkdan sonra, Kudayarbek Fazılbek'in himayesine girer. Ch'ing Hokand Hanlığı'ndan kaçakların geri verilmesini istediğinde, Hokand Bey'i onlara: "Kendiniz tutuklayıp geri götürebilirsiniz, benim onları itaat altına alacak gücüm yok"⁴⁴⁸ diye sorumluluğu üzerine almamıştır. Gerçekten Hokand beyleri o zamanlar Kırgızları itaat altına alacak güçte değildi.

Kırgız biyerleri ise sadece Ch'ing ile diplomatik ilişki kurmadan, bölgede dengeyi koruyabilmek için Hokand ve Rusya ile de ilişkilere girdiler. Atake Biy kendi elçisini Ruslara gönderirken, Sarıbağış boyundan Esengul'un oğlu Kubat önderliğindeki elçiler 18 argımağı (hızlı atlar) Narboto'ya hediye ederek, Hokand Hanlığı ile diplomatik ilişkiler kurdular.⁴⁴⁹

Ch'ing askerlerinin 1805-1809 yıllarında sınırı geçerek yaptıkları talanlar sonucu, Kırgız-Ch'ing ilişkileri kesildiği görülür.

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, iç savaşlarından yıpranan Ch'ing hükümeti Kırgızlar ile ilişkilerini yenilemek isterler. Çünkü Kırgızlar Ch'inglilerin etkisi altında olurlarsa, Türkistan'da hızla ilerlemekte olan Rusya karşısında bir baraj olarak kullanılabilirdi. Bunun için 1849'da Kaşgar'dan bir müfreze Kırgız topraklarına gönderilir. Onlar Kırgız manaplarına⁴⁵⁰ çeşitli hediyeler dağıtırlar. Bugu'dan Borombay Manap'a yıllık 10 Yambu ve yüksek derecedeki makam verilir.⁴⁵¹ Kırgızları kendilerine çekebilmek için Ch'ing hükümetini tanıyan Kırgız boylarına yeni yaylaklar verilir ve yok diyecek derecede az,

⁴⁴⁷ Aynı Eser, s. 160.

⁴⁴⁸ İ. G. Andreev, *Opisaniye Sredney Ordı Kirgiz- Kaysakov*, Almatı 1998, s. 52.

⁴⁴⁹ V. M. Ploskih, *Kirgizı i Kokandskoe Kanstvo*, Frunze 1977, s. 93.

⁴⁵⁰ Manap- Nüfuslu boy yöneticisi. Arapçadaki "manaf" kelimesinden bozulma olduğu söylenilmekle beraber bir de Manap diye nüfuslu birisi yaşadığı ve ondan sonra gelenler onun adını tabir olarak kullanarak öyle yerleştiği hakkında rivayetler de mevcut. Yargı, vergi gibi boy içindeki tüm işlerden sorumlu olan Manaplar, Çoň Manap (Büyük Manap), Kiçine Manap (Küçük Manap), Çala Manap (Yarı yani nüfuzu az Manap) olarak ayrılırlardı (Urstanbekov, 1990, 113).

⁴⁵¹ *Kirgizistan-Rossiya: İstoriya Vzaimotnoşeny (XVIII-XIX vv.)*, *Sbornik Dokumentov i Materialov*, Bişkek 1998, 142.

50 köyden 1 at vergi alırlar.⁴⁵² Yazın 1850’de Ch’ing müfrezesi Bugu boyunun yaylaklarına gelir ve Bugulular Ch’ing emrine girmeyi kabul eder, onlara vergi öderler.⁴⁵³

Kırgızlar isterlerse Ch’ing’e vergi verir, istemezlerse vermezlerdi. Gulca’da bulunan General, Kırgız ve Kazaklardan vergi toplamaktan sorumluydu. Ona her sene Türklerden vergi toplamak için 500 kişiden oluşan asker kurma etkisi verilirdi. General de, 500 asker ile Kırgız ve Kazakların topraklarına giderek büyük baş hayvanlardan 100/1, koyunlardan 1000/1 yasak toplardı. Kazaklar üç senede bir (vergi ödemek için) gelirler, Kırgızlar için belirli bir süre belirlenmemişti.⁴⁵⁴

Sarıbağış boyu ile arası açılan Bugu boyu, 1856-1857 yıllarında Karkıra ve Tekes’e göç ederler ve Ch’ing hükümetinden yardım isterler. Ruslar ise onların (Bugu boyunun) topraklarına yerleşirler. Buna tepki gösteren Ch’ing, sonbahar 1859’da Bugu boyuna askeri müfreze gönderir.⁴⁵⁵

Netice olarak Kırgız-Ch’ing ilişkilerini şöyle değerlendirebiliriz. Ch’ing Doğu Türkistan’ı kolay zapt edebilmek için, bölgede hareketliliği ve savaşçılığıyla tanınan Kırgızlar ile diplomatik ilişki kurmayı arzuladılar. Doğu Türkistan’ın zaptında Kırgızların desteğini alamamalarına rağmen, komşu durumuna gelen konar-göçer halk ile iyi geçinmek istediler. Kırgızlar ise kendilerini güvenceye almanın bir yolunu bulmalıydılar. Kaşgar bölgesindeki bazı Kırgız biyleri Ch’ing ile barışçıl ilişkiler kurmayı denemekteydi. Bunun üzerine Kırgız boylarının çoğunluğu kendi temsilcilerini Pekin’e gönderdiler, ancak bunu yapmakla birlikte, Kaşgar bölgesini işgal etmeleri durumunda Ch’inglilere yardım edeceklerine dair herhangi bir mecburiyet altına girmediler. Bu bilgiler günümüze kadar hakim olan, “Kırgızlar Doğu Türkistan’ın zaptında Ch’ing tarafını tutmuştu” görüşünü çürütmektedir.

⁴⁵² İ. Bardaşev, *Svedeniya O Dikokamennih Kirgizah 1850- e gg. // Turkestanskije Vedomosti*, Nom 15, 1870, s. 6

⁴⁵³ B. Djamgerçinov, *Oçerki Politiçeskoy İstorii Kirgizii XIX Veka (Pervaya Polovina)*, Frunze 1966, s. 132.

⁴⁵⁴ N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Cungarii i Vostoçnogo Turkeстана v Drevnem i Nineşnem Sostoyanii*, c. II, Karla Kraya Yayınları, SPb 1829, s. 103.

⁴⁵⁵ Aynı Eser, s. 119, 161- 165.

3. CH'İNG'E KARŞI YAPILAN MÜCADELELERDE KIRGIZLAR

A) XVIII. Yüzyılın Ortasında Ch'ing'e Karşı Yapılan Mücadelelerde Kırgızlar

XVIII. yüzyılın ortasına gelindiğinde, Doğu Türkistan'da siyasi durum hiç de iyi değildi. Hocalar, Ch'inglilere karşı bölgede birlik beraberliği sağlayamadılar. Kırgızlar ise önce kendi güvenliklerini sağladıktan sonra, baskıncılara karşı mücadelelerini dindaşlarıyla beraber sürdürdüler.

“Shen U Szi” (İmparatorluğun Savaş Tarihi, 1898, 4. Bölüm, s. 7) Ch'ing kaynağına göre, Amursana Kırgız, Kazakları yardıma çağırır.⁴⁵⁶ Burada söz konusu, İli ve Baratol'da yaşayan Kırgız ve Kazaklar olmalı. Çünkü bu mücadele onların işine geldiği için Amursana'ya yardım ettiler.

Cungarya'da yaşayan başka Kırgız boyları (Kaynaklarda Ak Burutlar olarak geçer) bölgedeki düzensizlikten faydalanarak bağımsızlık elde etmek için Amursana'ya karşı savaştılar.⁴⁵⁷ Bunlar Cungarya'nın Altay tarafındaki Kırgız boyları olmalı.

Generaller, Turfan'ı Oyratlardan aldıktan sonra Kırgız ve Kazaklar ile ilişki kurarız, onların yardımıyla Doğu Türkistan'ı kolaylıkla işgal ederiz diye düşünmüşlerdir.⁴⁵⁸

Hoca Cahan, Doğu Türkistan'da iktidara geldikten sonra bölgedeki Aktaglı nüfuzunu kırma siyasetini başlandı. Kaşgar yöneticisi İne Hoca öldürüldüğü zaman, onun oğlu Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızlara kaçır. Kırgızlar, hocaların onu geri istemesine rağmen vermezler.⁴⁵⁹ Bu olaydan sonra Kırgızlar ile hocaların arası açılır. Kaşgar yöneticisi olarak atanan Kubat Biy görevinden olur.

Bu olayları takip etmekte olan Ch'ing, Cungarya'da Kalmuklara karşı Kazakları kullandığı gibi, Kaşgariya'da Kırgızları kullanmak istediği için, art arda Kırgız topraklarına elçiler gönderir.

Amursana Cungarya'da Ch'inglilere kaybedince, Kalmuklar Rusya'ya göç etmeye başladılar. Onlarla beraber iki Kırgız kabilesi de Rusya'ya kaçtılar. Bunlardan birincisi Zaysan Koşko Kurban Hocinan emrindeki Yeniseyli Kırgızlardı ve putlara inanırlardı. İkinci

⁴⁵⁶ Bkz: D. B. Saparaliev, *Vzaimootnoşeniya Kirgizskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII v.*, Bişkek 1995, s. 61- 62.

⁴⁵⁷ Aynı Eser, s. 63.

⁴⁵⁸ Ablat Khodjev-Kamil Khodjev, Ching Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkestani İşgali, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Ankara 2002, s. 13.

⁴⁵⁹ A. N. Aristov, *Usuni i Kirgızı İli Kara Kirgızı*, Bişkek 2001, s. 430.

taife ise Zaysan Aşirmat'ın emrindeki 200 kişi (38 hane) idi. Bunların çoğunun isimleri günümüz Kırgızistan'da kullanılan isimlerdir. İslam dinine inanırlar ve eski yurtları olarak Ancıyan ile Aksu'yu gösterirlerdi. 1757 senesinde Rus tebaalığına geçtiler ve bazıları Hristiyan dinini benimsediler.⁴⁶⁰ Onların 10 Aralık 1775 tarihli, İmparatoriçe Ekaterina II'ye yazdıkları 33 kişinin imzası bulunan mektuplarında kısaca, eskiden Cungar Hanları'nın kuşçusu olduklarını ve Rusya'ya geleli Ubaşı'nın emrinde bulduklarını, şimdi ise Astarhan Gubernatoru Buketov, haksız yere onlara zulüm yapmakta olduğunu ve eskiden olduğu gibi kardeşleri Türkmenler ile beraber yaşamalarına izin vermesini ve Beketov'un zihirli avuçlarından kurtarırsa Rusya için daha yararlı olabileceklerini bildirirler.⁴⁶¹

Kırgızlardan Atake Biy, 1785 senesinde Çarlık Rusya'ya elçi gönderdiği zaman, elçiler yukarıda sözünü ettiğimiz Kırgızlar hakkında Çariçe ile görüşmüş, gerekirse onların Kırgızların arasına göç etmelerine yardım edeceklerini bildirmiş, Çariçe'den de bu konuda kendilerine yardım etmesini istemişlerdir.⁴⁶²

Orta Asya'dan Sibiry'a'nın Tarı İstihkamı'na 23 Ekim 1758'de ulaşan, oralı P. Sarakanov'un dediğine göre, "Ch'ing askerlerinden 2000 civarında kişi, Kaşgaryalıları Ch'ing tebaasına geçirmek için gönderilmişti. Şehirliler (Kaşgaryalılar) Burutlar (yerli Kırgızlar) ile beraber Ch'ing askerlerinin bin, bir buçuk bin civarında olanını öldürdüler. 500 civarında kaçıp kurtuldular. Şimdi Buharalılar (Kaşgariyalılar) kendi başlarına kendileri hakim" idiler.⁴⁶³

Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızların önderlerine, XVIII. yüzyılda Kethuda⁴⁶⁴ unvanını verdiklerini görürüz. Onlar genelde Askerbaşı (sihapsalar) görevini üstlenmişler. Kornilov'un, Kırgız askerleri hakkında, "Kaşgarya askerinin içinden sadece Kırgızlar ciddi önem vermeye layık"⁴⁶⁵ demesi boşuna değildi. Onun için "Ch'ing Hükümeti, 1758 senesinde kuzeydoğu sınırında 180 bin, bunların içinden Kırgızlara karşı 20 bin askeri tutmaktaydı".⁴⁶⁶ Mançular Doğu Türkistan'ı zapt etmek için yola çıkmadan önce, Kuzey Kırgızlarına Beyanname gönderirler. Beyanname 1757. yılın sonu, 1758. yılın ilk aylarında Kırgızlara

⁴⁶⁰ D. B. Saparaliev, a.g.e., s. 69- 71.

⁴⁶¹ B. Bazarova, XVIII Kılımda Kırgız Tilinde Cazılğan Kattar//*Alatoo*, Bişkek 1990, s. 92.

⁴⁶² A. İsakov, *Kırgızdardın Çığış Türkistandığı Sayasıy Okuyalardığı Ordu (XVIII k. Ortosunan XIX k. 1-Çarımna Çeyin)*, Basılmamış Lisans Tezi, KTMÜ, Bişkek 2005, s. 25.

⁴⁶³ Bkz: Saparaliev, *K Voprosu O Pozisii Kırgızov v Osvoboditelnoy Borbe Narodov Vostochnogo Turkestana v Seredine XVIII v.*, KTMÜ Yayınları, Sayı 7, Bişkek 2003, s. 30.

⁴⁶⁴ M. A. Salahetdinova, Soobşeniya O Kirgizah v "Hidayat- name" Mir-Hal ad-Dina, *İzvestiya AN. Kirg. SSR*, Seriya Obşestvennih Nauk, c. III, Sayı 2, Frunze, 1961, s. 138; Kethuda- Farsça, dar anlamda bir yerin yöneticisi, geniş anlamda her zaman iç işlerinde serbest hareket eden devlet adamını bildirir. Örneğin: Hazine Kethudası, Defter Kethudası vs. Osmanlıda kethudalar mutlaka sakal bırakırlarmış (M.Sertoğlu, 1986).

⁴⁶⁵ D. Kornilov, *Kaşgariya İli Vostoçny Turkestan*, Taşkent, 1903, s. 361.

⁴⁶⁶ Sabir Attokurov, *XVIII Kılımdağı Kırgızdardın Tarihi*, Bişkek, 2003, s. 145.

ulaştırılır. Onda kısaca, Kırgızlara ya bizim ile olursunuz ya da bizim işlere karışmayacaksınız şeklinde yumruk gösterme vardı.

Anvar Baytur kendi eserinde Zaman Kulubek ve Akimbek önderliğindeki Kırgızların, Ch'inglilerin Doğu Türkistan'ı ele geçirmesinde yardım ettiklerini ispatlamaya çalışmıştır.⁴⁶⁷ Tarihçi bilgiyi “Tazkirai Azizan”dan aldığını bildirmektedir. Fakat “Tazkirai Azizan”da, Kırgızlar tersine Burhanaddin tarafına geçerler ve bölgeyi Karataglıların elinden almaya yardım ederler. Diğer taraftan “Tazkirai Azizan”, sadece Karataglıların bölgedeki hakimiyeti yitirmesine kadarki olayları içerir.

Buna benzer tez Levşin'in kitabında da savunulmuştur: “1758 yılı isyancılar ile yapılan savaşta, Kaşgar etrafında yaşayan bir Biy, emrindeki 19 Sultanı ile imparatorun korktuğu için Hoca Cahan'a karşı savaşır. Kahramanlık yaptığı için Beşbalık şehrinin hakemi tarafından ödüllendirilir. Şimdi onun emrindekiler Yarkent, Kaşgar ve Turfan'ın etrafındaki dağlarda huzur içinde yaşamaktadırlar”.⁴⁶⁸ Genelde kaynaklarda biylerin adı belirtilir. Levşin ise belirtmemiştir. Bu Biy'in kim olduğu ve hangi boya ve millete mensup olduğu daha tartışmalı. “Sultan” tabirinin Kazaklar arasında kullanıldığını göz önünde bulundurarak, bunların Kazak boyları olduğunu da söylenebilir.

Belki bu Biy, Çin kaynaklarında bahsedilen Akim Biy'dir: “İmparator, onun yaptığı hizmetlerini unutmadan, onu Taşmalık hakimbeği yaptı. Onun emrindeki ak süekler de çeşitli unvan ve hediyeler aldılar. Şimdi onun halkı Yarkent, Kaşgar ve Uş (Üç Turfan) etrafındaki dağlık ve ormanlık bölgelerde, huzur içinde yaşıyorlar”.⁴⁶⁹

Ch'ing Hükümeti Kırgızları diplomasi yolu ile kendine çekmek istediler. Çünkü Doğu Türkistan'a kuzeyden saldırmak, ancak Kırgız topraklarından geçerek gerçekleştirilebilirdi. Cungarya'dan kaçan Kalmukları takip etme bahanesiyle Kırgız topraklarına askerler gönderilmeye başladı. Rusya topraklarına Temmuz 1758 yılında girmeyi başaran Kalmukların dediklerine göre: “İli Deryası'nın kenarında Ch'ingliler üç yere toplandılar. 20 tümen asker Zyuzu Anyasi ve Kebe Anbani önderliğinde kayıkla deryadan geçtiler ve 30 bin civarında Kırgızlardan ve Buharalılardan kurulan askere sahip Kaşgariya'nın Yarkent ve Kaşgar şehirlerini ele geçirmek için yola koyuldular.”⁴⁷⁰ Ch'ing askerlerinin Kırgız topraklarına gelerek onların normal hayatını bozmaları, Kırgızları harekete geçirdi ve Kırgız boyları da asker toplamaya başladılar.

⁴⁶⁷ A. Baytur, *Kırgız Tarihunun Leksiyaları*, Bişkek, 1992, s. 96- 97.

⁴⁶⁸ A. İ. Levşin, *Opisaniye Kırgız-Kazaçih İli Kırgız-Kaysashkih Ord i Stepey*, Almatı 1996, s. 141- 142.

⁴⁶⁹ N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Cungarii i Vostoçnogo Turkestana v Drevnem i Nineşnem Sostoyanii*, c. II, Karla Kraya Yayınları, SPb 1829, s. 147- 148.

⁴⁷⁰ D. B. Saparaliev, *K Voprosu O Pozisii Kırgızov v Osvoboditelnoy Borbe Narodov Vostoçnogo Turkestana v Seredine XVIII v.*, KTMÜ Yayınları, Sayı 7, Bişkek 2003, s. 33.

Ch'ing askerleri Kırgızlar ile Santaş'ta karşılaştılar. Onlar Kırgızları Pekin'e göndererek, her zaman bölgede düzeni alt üst eden Kırgızları kontrol altında tutabiliriz diye düşündüler. Boşuna onlar Pekin'e kuzeydeki Kırgız kabilelerinin elçilerini 1758 yılın sonu-1759 yılın başları, güneydekilerin 1759 yılın yaz- sonbahar mevsiminde yani Ch'ing askerlerinin Doğu Türkistan'a yoğun askeri seferler düzenlediği zamanlar göndermediler.

Kırgızlar Ch'ing ile diplomatik ilişkiler kurmasına rağmen, onlara Doğu Türkistan'ın işgali konusunda yardım etmediler. Bundan dolayı Ch'ing'in, Kırgızların yardımı ile Doğu Türkistan'ı ilk seferde itaat altına alacağı fikri gerçekleşmedi.

Chao Hoy'a 1759'da gönderilen fermana: "Kırgızlara gönderilen Şivey Buç- Cantay Atbaşı'ya 1758 yılında ulaştı. Hoca Cahan'ın yardım isteyerek gönderdiği kişi geri dönmüş. Onlar (Kırgızlar) karın bol ve adamların az olduğunu bahane ederek, bize de yardım etmediler" denmektedir.

Şivey Chen Go, Kırgızların Kaşgar'daki Bulasun köyünü kuşattıklarını duyar ve Sinanbao'yu Erke Hoca Hasan'ın adamları ile beraber Kırgızlara gönderir ve Kırgızların böyle yapmamalarını emreder.⁴⁷¹ Kırgızların, köyü (Ch'ingliler emrindeki) kuşatmasına Selin Burha'nın at kaçıran 50 Kırgız'ı öldürerek, onların hayvanları ile silahlarını zorla alması sebep olmuştur.

Kırgızların Kıpçak kabilesinin Biy'i Akim'in kız kardeşi Cargül (Sziergele), hocaların yakın adamlarından Suzuktay'ın karısıydı ve Badahşan'da hocalar tutuklanıp öldürülünceye dek onların yanında bulunur. Hatta hocalara yardım ettiği için düşmanlar tarafından bıçaklanır, fakat sağ kalır.

Kaşgariya'da 1758 yılın sonbaharına kadar Ch'ing askerlerini bölgeden kovmaya yetecek kuvvet vardı. Ch'ingliler bunu bildikleri için, hocaları içten bozmayı planladılar ve bunda başarılı oldular. Sene sonuna gelindiğinde Uygurlar ile Kırgızların, Kırgızlar ile hocaların kısaca bölgedeki siyasi, askeri güçlerin dağıldığını, birbirleri ile aralarının açıldığını görürüz.

Chao Hoy, 4 bin asker ile Yarkent yakınlarındaki Karasu'ya askeri karargahını kurar. Cahan Hoca 15 bin asker ile 1758 yılın 13 Ekim'inde Ch'ing askerlerini kuşatır. Hodjaev, Ch'ing askerlerinin kuşatmadan kurtulmalarını, Cahan Hoca'nın, askerlerinin yarısını yerel Kırgızlara karşı savaşmak için Kaşgar'a göndermesi ile açıklar.⁴⁷²

⁴⁷¹ *KKTB*, KTMÜ Yayınları, c. II, Bişkek 2003, s. 121- 122.

⁴⁷² Ablat Khodjev-Kamil Khodjev, Ching Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkestani İşgali, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Ankara 2002, s. 24; Erkin Erdem, "Doğu Türkistan'da Sûfi Hocalar", *Erdem*, c. VIII, S.23, Ankara 1996, s. 651.

Ch'ing kaynaklarında Cahan Hoca'nın Kırgızlara saldırdığı ve Kırgızların da Hoca'ya karşılık verdikleri hakkında bahsedilir.⁴⁷³ Bu da Ch'inglilerin işini kolaylaştırır.

1758 yılında Ch'ing askerlerinin Yarkent'e geldiğini duyan Erke Hoca Huseyin, kardeşi Turdu Hoca ile Kaşgar'a bağlı 4 köyü yağmaladığını, Etoloncu Hoca Mahmud 1759 yılında Mamatkulu ve Narboto ile beraber Ch'inglilere itaat etmek için geldiğinde bildirir. Belki bu yukarıdaki olayla ilişkilidir. Çünkü hocaların dediğine göre onlar Cahan Hoca ile aynı kabiledendi. Onlar Ch'inglilere yardım etmeyi değil, Cahan Hoca'yı güçsüzleştirerek iktidarı ele geçirmeyi amaçlamış olmalıdır. Hoca Mahmud bu olaylara katılmamıştır. Çünkü o, Narboto ile beraberdi. Bilindiği gibi Narboto o zamanlar Ancıyan'da idi.

Bu hakkında İmparator Chao Hoy'a gönderdiği fermana: "Buçcanto'nun yazdığına göre, Burutlar asker göndermemişler. O zaman kimin askerleri Yeni Gisar'ı (diğer kaynaklarda Yeni Şehir) yağmaladı? Chao Hoy'a emir, bunu açığa kavuşturunuz ve bildiriniz"⁴⁷⁴ denir.

Duman bu olayı şöyle verir: "Kasım 1758 yılında Ch'ing askerleri Yarkent'i kuşattılar. Kuşatma üç ay sürdü ve bir meydan muharebesi sonucu Ch'ing askerleri yenildiler. Fu De önderliğindeki yeni askerlerin yardıma yetişmesi sonucu, onlar tamamen yok olmaktan kurtuldular. Bu olay Mart 1759'da gerçekleşti. Aynı ayda Burhanaddin de Cahan Hoca'ya yardıma geldi".⁴⁷⁵ Görüldüğü gibi, yağmacılar hakkında burada bahsedilmemiştir.

Karatagli hocaların ortadan kaldırılmasıyla Mançu Sülalesi'nin sınırları batıya doğru, yeraltı kaynaklara zengin bölgeleri içine almış şekilde genişler. Serbest dolaşmayı, serbest yaşamayı seven Doğu Türkistanlılar (Kırgızlar ve Uygurlar) Orta Asya'ya, sınırda yaşayan Kırgızlara ve Kırgızistan'a göç ederler. Kırgızlardan (Doğu Türkistanlı) binden fazla aile 1760 yılında Atbaşı'daki kardeşlerinin arasına gelip yerleşirler.⁴⁷⁶

⁴⁷³ D. B. Saparaliev, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999, s. 38.

⁴⁷⁴ D. B. Saparaliev, *K Voprosu O Pozisii Kirgizov v Osvoboditelnoy Borbe Narodov Vostoçnogo Turkestana v Seredine XVIII v.*, KTMÜ Yayınları, Sayı VII, Bişkek 2003, s. 32-33.

⁴⁷⁵ L. İ. Duman, *Agrarnaya Politika Sinskogo (Mançu) Pravitelstva v Sinzyane v Konse XVIII v*, Moskova-Leningrad 1936, s. 82- 101.

⁴⁷⁶ M. Ya. Suşanlo, B. P. Gureviç, B. M. Ploskih, G. P. Suprunenko, *Protiv Maoistskih Falsifikasii İstorii Kirgizii*, Frunze 1981, s. 55.

B) Ch'ing'e Karşı İsyanlarda Kırgızlar

XVIII. yüzyılın 60. yıllarında Müslümanlar arasında Ch'ing'e karşı düzenlenen bir faaliyet yoktu. İstisnai durum olarak Kırgızların Ch'ing askerlerine karşı direnmelerini söyleyebiliriz.⁴⁷⁷ Çin batıda ekonomik ve askeri gücü zayıf halklarla komşu olmasına rağmen, onlar Ch'ing'e rahatlık vermediler... Kırgızlar her fırsatta sınırı bozuyorlardı.⁴⁷⁸ Bunun üzerine İli Tsyau-Tsyunu bölgenin başkumandanı etkisini üstlenir ve asayışı bozacak olan Kırgız-Kazak göçebelerini idam etme emri alır.⁴⁷⁹

Ch'ingliler Türkistan topraklarını kendi toprakları saymalarına rağmen, Orta Asya Müslümanları hiçbir zaman Çin hakimiyetini tam olarak kabul etmediler. Çin hakimiyeti karşısında, Çin'e 1761 yılında gelen Ma Ming Hsin tarafından Nakşibendi tarikatının bir çeşidi olan, yeni öğretiler (Hsin-chiao) adı verilen yeni bir İslami hareket meydana getirildi. Yeni mezhebin mensupları inancın aileden daha önemli olduğuna inandılar. Onlar eski pratiklere ve siyasi seçkinlere düşman yenilikçilerdi. Ma, Kansu bölgesinde kendine izleyiciler buldu ve 1781'de Çin yönetimine isyan etti. Hareket kısa sürede bastırıldı, ama bu bastırma genel bir hınca ve Kırgız savaşçıların sonraki isyanlarına sebep oldu.⁴⁸⁰

Mehmed Atif, Üç Turfan İsyanı'nın ortaya çıkmasını, Çin'in önce Kırgızları itaat altına alarak vergiye bağladığını ve sonra Fergana şehirlerini zapt etmeye kalkıştığını ve bu da Türkistanlıları harekete geçirdiğini, Üç Turfanlılar da onların Doğu Türkistan'a geleceklerini düşünerek harekete geçtiklerine bağlar.⁴⁸¹

“Da Tsin Lichao Shilu” Ch'ing kaynağında, Doğu Türkistandaki Kırgız biyleri, Kıpçak boyundan Asimu (Hakim) ve Çong Bağış boyundan Avalelerin Üç Turfan İsyanı'nı bastırmada Ch'ing askerlerine destek verdiği beyan edilir.⁴⁸² Aynı Ch'ing kaynağında Asimu'yu Kırgızların desteklemediği de bildirilir: “Asimu Kırgızları yerleştirmek istedi ama ahalinin çoğu onu dinlemediler”.⁴⁸³ Demek Asimu, Kırgızlar arasında güçlü bir otoriteye

⁴⁷⁷ V. S. Kuznesov, İmperiya Tsin i Durraniyskaya Derjava// *Pyataya Nauçnaya Konferensya “Obşestvo i Gosudarstvo v Kitaye”*, Tez. Dok., Vıp II, Moskva 1974, s. 191.

⁴⁷⁸ V. P. Vasilev, *Dve Kitayskie Zapiski O Padenii Kuldji i O Zanyatii Eya Russkimi// Ruskij Vestnik*, Tom 99, SPb 1872, s. 145.

⁴⁷⁹ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 147.

⁴⁸⁰ İra M. Lapidus, *İslam Toplumlari Tarihi*, c. I, İstanbul 2002, s. 583- 584.

⁴⁸¹ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, Kırkkale 1998, s. 169- 170.

⁴⁸² V. S. Kuznesov, *Sinskaya İmperiya Na Rubecah Sentralnoy Azii (Vtoroya Polovina XVIII v –Pervaya Polovina XIX Vekah)*, Novosibirsk 1983, s. 75.

⁴⁸³ D. B. Saparaliev, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999, s. 40.

sahip değildi ve belki de halk tarafından dışlanmıştı. Sonra Hakim, kardeşi Emir ve akrabaları ile beraber Ch'ing hükümeti tarafından 1784 senesinde tutuklanarak öldürüldüler.⁴⁸⁴

Sarımsak Hoca, 1780'lerde Kırgızların arasına gelerek Doğu Türkistan'ı Ch'ing idaresinden boşaltmak için yardım ister. O, Kazaklardan daha yardım ister ve yardım veremezlerse Ch'ing kışkırtmalarına girmeden Kırgızlar ile barış içinde yaşamalarını istemiştir. Adil Sultan'ın yanında Kazak sultanları meşverete toplanırlar, ama nasıl bir karar aldıkları belli değil.

Kırgız biyelerinden Yançi, Ch'ing hükümeti tarafından Sarımsak Hoca ile gizli irtibata geçti diye suçlanır. Biy Galçu'ya (Badahşan) kaçar ama onun babası ve kardeşleri, Ch'ing askerleri tarafından tutuklanarak idam edilir. Yançi eskiden Ch'ingliler ile de ilişki kurduğu ile bilinirdi.⁴⁸⁵

Sarımsak Hoca aynı zamanda Tokta Sopa ve Molla Sapa'ı mektup ile Doğu Türkistan'a göndererek, yerel yöneticileri kendi tarafına çekmek ister. Akim, Emir, Alim önderliğindeki Kırgızlar Hoca'yı desteklediler. Osman, Çokta gibiler ise yukarıda adı geçen beyleri, Ch'ing hükümetinin tutuklamasına yardımcı oldular ve öldürttüler.⁴⁸⁶ 1784 yılında Sarımsak Asankul ve başka 7 kişiye mektup gönderir. Mektupta, Borko ile beraber Kaşgar'ın da talan edilmesi planlanmıştı.

Bölgede Kırgızlarla başa çıkamayan Ch'ingliler, kendileri de itiraf ettikleri gibi, "Kırgızları korkutmak mümkün değil, onlar ile sükunet içinde yaşamaya çalışmalıyız"⁴⁸⁷ politikasını izlediler.

1798 senesinde yayınlanan imparator fermanında: "Kırgızlar hocaların değerini biliyorlar. Onlar bize hocaları kolay kolay vermezler" şeklinde yazı geçiyor.⁴⁸⁸ Demek Ch'ing hükümeti de, Kırgızların bölgede izlediği politikayı açık seçik biliyordu.

1815 yılının sekizinci ayında Taşmalıkta isyan başlar. İki arkadaş Ziyavuddin ile Turdumambet isyana önderlik yaparlar. Turdumambet Kıpçak boyuna mensuptu. Çok geçmeden onlara Şergazi Biy önderliğinde Camanseyit boyu, Baybolot önderliğinde Çoň Bağış boyu ve Cukasandık önderliğinde Kıpçak boyunun bir uruğu katılırlar. Turdumambet Taşmalık'ta bulunan Çinlilerin at çiftliğini yakıp yıkar ve orada bulunan Ch'ing askerlerinin tamamını öldürür. Turdumambet isyana Alay ve Badahşan'da yaşayan Kırgızları da davet

⁴⁸⁴ İ. G. Andreev, *Opisaniye Sredney Ordı Kirgiz-Kaysakov*, Gılım Yayınları, Almatı 1998, s. 35.

⁴⁸⁵ Aynı Eser, s. 55.

⁴⁸⁶ *KKTB*, KTMÜ Yayınları, c. II, Bişkek 2003, s. 174- 188.

⁴⁸⁷ Aynı Eser, s. 190.

⁴⁸⁸ V. S. Kuznesov, *İmperiya Tsin i Musulmanskiy Mir*, Moskva 1973, s. 110.

etmeyi planlamıştı. İsyân böylece tüm bölgeye yayılır ve Taşmalık bölgesi onların eline geçer.⁴⁸⁹

İsyân beklenildiği başarıya ulaşamaz ve Kırgız boyları Ch'ing'den uzaklaşmaya başlarlar. Ch'ing Hükümeti, isyandan sonraki Kırgızların durumu hakkında şunları bildirir: “Turdumambet öldürüldükten sonra, onun oğlu Acı Hoca akrabaları ile beraber Hokand topraklarına göç etti. Bu olaydan sonra diğer Burut boyları bizden uzaklaştılar”.⁴⁹⁰

Diğer taraftan Ruslar da bu durumdan yararlanmak istediler. Kantsler K. V. Nesselrode, Askeri Gubernator'a: “İli Vadisi'ni Hokandlılardan almamız, bizim için çok önemli. Yoksa Kırgızlar bizden uzaklaşırlar ve Kaşgariya'ya giden kervan yol Hokandlıların elinde kalır”⁴⁹¹ diyerek Kırgızlarla ilişki kurmaya çalışır. Kaşgar'a giden kervan yollarının Kırgız topraklarından geçmesi, Kırgızların bölgedeki önemini arttırır ve Kaşgar'daki siyasi olaylara müdahale etmelerini sağladı.

Cahangir Hoca, 1820 senesinde Hokand etrafında kuş avından dönerken, aniden karar alır ve Kırgız arasına kaçar. Çoğ Bağış boyundan Surançı Biy,⁴⁹² 500 asker ile beraber Hoca'ya katılır ve Kaşgar'a sefer düzenlerler. Surançı Biy, Kaşgar'ın Artuş köyünde arazisi bulunan, bölgedeki Kırgızların önderiydi. Tarihte bu olay “Burut Surançı İsyanı” olarak bilinir.⁴⁹³ Sefer umulduğu gibi başarıya ulaşamaz ve hocalar Hokand'a geri dönerler. Bu senelerde Kırgızların Sayak, Basız ve Kaba boyları Kaşgar'a sürekli seferler düzenlemişlerdir.

Mehmed Atif, Ömer Han'ın ölümünden yararlanarak kaçmayı başaran Cahangir'in, Kaşgar'ın batı tarafında yaşayan Kırgız boylarına sığındığını, Kırgız biyelerinden Mir Muhammed tarafından çok iyi karşılandığını ve Kırgızların ona her zaman destek verdiğini yazar.⁴⁹⁴

Cahangir Hoca 1822'de yine Alay'a kaçar. Nalivkin, Hoca'nın Hokand'da iki hafta sürekli devam eden şiddetli depremden yararlanarak kaçtığını yazar.⁴⁹⁵ Hoca, Mir Muhammed Biy ile kızını evlendirir ve böylece Kırgızların desteğini kazanır.⁴⁹⁶

⁴⁸⁹ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksizmaları*, 2. Kitap, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 105; İsyânın 1814 ve 1816 senelerinde iki defa yapıldığını bildiren görüşler de mevcut (Çoroev, 2002, 245).

⁴⁹⁰ Anvar Baytur, a.g.e., s. 106.

⁴⁹¹ *Turkistanskiy Kray*, Tom 7. 1850 god, Taşkent 1915, s. 34- 35, 40- 41.

⁴⁹² Valihanov, Surançı Biy'in 1816 İsyanı'nda Ziyavuddin'e karşı savaştığını ve onun babası Avel'in de Üç Turfan İsyanı'nın bastırılmasında Çinlilere yardımcı olduğunu yazar (1985, 368).

⁴⁹³ B. P. Gureviç, V. M. Ploskih, *Kokandsko-Kitayskie Otnoşenie i Nasionalno-Kolonialnoy Politiki Sinskoj İmperii v Sinzyane// İzv. AN. Kır. SSR*, Vıp. V, Frunze 1980, s. 63- 64.

⁴⁹⁴ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, Kırıkale 1998, s. 182; Nalivkin, Cahangir Töre ile Törehan Törelere Hokand'dan kaçtığını ama Oş ile Andican arasında bir yerde tutuklanarak Hokand'a geri gönderildiğini bildirir (1886, 126).

⁴⁹⁵ V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan 1886, s. 126.

⁴⁹⁶ Mehmed Atif, a.g.e., s. 178- 182.

Cahangir iki sene Kırgızların arasında kalır ve birkaç yüz asker toplayıp 1824'de Sultan Ahmed Buğra Han'ın mezarına ulaşır. Hasan Hoca'yı Kızıl Su'dan asker getirmesi için Kırgızlara gönderir. Bu arada 4000 Ch'ing askerinin mezara doğru yola koyulduğunu öğrenir. Alaylı Kırgızlar Ch'ing askerinin sayısını duyunca kaçarlar. Hoca ile beraber 16 Kırgız kalır. Cahangir Ch'ing askerlerinin tuzağından kurtulmayı başarır. Çok geçmeden ona Çoň Bağış boyundan 5-6 bin atlı asker, Kızıl Su'dan bir Kırgız Müfrezesi katılır.⁴⁹⁷ Sayak boyunun biyeleri kardeşler Atantay ve Taylak da bunların arasındaydı.

Rıskul oğlu Taylak Baatır (1800'ler-1839), Ch'ing ve Hokand baskınlarına karşı Kırgızları koruyan bahadır olarak bilinir. O kendi askerlerini her zaman sıkı tutması ve sürekli onların askeri eğitimine dikkat etmesi ile tanınmıştı. S. Attokurov Taylak hakkında, "Zamanının en iyi siyasetçisi"⁴⁹⁸ diyerek, Baatır'ın Kırgızları korumak ve yaşatmak için çok başarılı bir politika izlediğini belirtir. Hokand Hükümdarları Arap Baatır'ı da göndererek Taylak'ı yenemeyince, onu hile ile zehirleyerek öldürürler.

Resmi Ch'ing kroniklerinde "Varvar yöneticilerinden Taylak, Baybaşak ve başkaları seyis göndererek komsu boyları toplamakta ve Kaşgar'a giderek orada isyan çıkarmayı düşünmektedirler" diye yazarlar.⁴⁹⁹

1816 İsyanı'ndan sonra Taylak'ın yanına göç etmek zorunda kalan Doğu Türkistanlı Kırgızlar, şimdi Cahangir'in önderliğinde eski topraklarını Ch'inglilerden boşaltmak için onlara katıldılar. Taylak'ın yaylası isyancıların merkezi haline geldi.

Kırgızlardan önce davranmak için 1825 senesinin sonlarında bölgedeki Ch'ing yöneticisinin yardımcısı General Bayan Batu önderliğinde 200 asker (bazı kaynaklarda 600-7000) Kırgız topraklarına doğru sefere çıkarlar. Onların amacı Cahangir'i tutuklamak, isyancıların askerlerini yok etmektir. Kırgız topraklarına yapılan sefer hakkında İmparator'a gönderilen raporda: "Yaklaşık düşmanın 300'den fazla askeri öldürüldü veya hükümet askeri tarafından tutuklandılar. 100 civarında düşman askeri ise hükümet askerlerini görür görmez dağınık şekilde kaçtılar" bilgileri verilir.⁵⁰⁰ Bu rapor herhalde seferin ilk günlerinde Pekin'e gönderilmiş olmalı. Çünkü Bayan Batu'nun önderliğindeki Ch'ing askerlerinin Kırgızlara seferi, onların beklediklerinin tam tersine, bambaşka olmuştur.

Taylak'ın kışlağına ulaşan askerler, kışlaktaki herkesi kılıçtan geçirir, mal-mülklerini ganimet olarak alırlar. Ch'ing kaynaklarında Bayan Batu'nun önderliğindeki askerlerin,

⁴⁹⁷ V. Nalivkin, a.g.e., s. 127.

⁴⁹⁸ Sabır Attokurov, *Taylak Baatır*, Bişkek 1999, s. 15; Aristov, Taylak Bahadır'un emrinde 600 hane bulunduğunu ve maddi sıkıntısının olmadığını, at, koyun gibi hayvanlarının bol olduğunu bildirir (2001, 439).

⁴⁹⁹ B. P. Gureviç, V. M. Ploskih, *Kokandsko-Kitayskie Otnoşenie i Nasionalno-Kolonialnoy Politiki Sinskoj İmperii v Sinzyane// İzv. AN. Kır. SSR, Vıp. V, Frunze 1980, s. 64.*

⁵⁰⁰ Aynı Makale, s. 64.

kışlaktaki 100'den fazla kişini öldürdüğü beyan edilir. Akçiy Deryası cesede dolmuştu.⁵⁰¹ O zaman kışlağında bulunmayan Taylak, etraftaki Kırgızlar ile beraber Karo (Bazılarına göre Tuyuk) adlı yerde pusu kurarak Ch'ing askerlerinin hepsini öldürür. Bazı kaynaklara göre bir asker kurtulur.⁵⁰² Bayan Batu intihar eder. Valihanov, Ch'inglilere karşı savaşta Basız boyundan Çibıldı Biy'in çok gayret sarf ettiğini ve başarılı olduğunu yazar.⁵⁰³

Taylak'ın kardeşi Atantay'ın Cahangir üzerinde büyük etkisi vardı. Kızını hoca'yla evlendirerek onu kendine damat edinmişti. Kırgız atlı askerleri Çinlileri yollarda talan ederek onların kabusu haline gelmişlerdi.⁵⁰⁴

Madali Han, Cahangir Kırgızları Hokand'a karşı kışkırtabilir diye, 1825'de 4 bin askeri Çu vadisine vergi toplamak için gönderir. Asıl amacı Hoca'yı tutuklamaktı ama bulamaz. Çünkü Hoca, Kırgızların arasında ve dürüst kimselerin himayesindeydi.

Ch'ing askerlerinin Kırgız topraklarında öldürülmesinden cesaret alan Cahangir, baharda (1826) Sayak, Çerik, Mogoldor ve Basız boylarından toplanan askerler ile Kaşgar'a doğru yola koyulur. Önce Artuş'u sonra yerel halkın yardımı ile Kaşgar, Yarkent, Yeni Gissar ve Hotan şehirlerini itaat altına alır. Cahangir Kaşgar'da halk tarafından büyük sevinç ile karşılanır ve "Seyid Cangir Sultan" unvanı ile tahta geçer.⁵⁰⁵ Bu savaşlarda özellikle dağlı Tacikler cesurlarca dövüşmüşler. Askerbaşı Nayman boyundan İsa Datha⁵⁰⁶ idi. İsa Datha 1820'de Ch'ing tenkil müfrezesinin yaptığı eylemler sonucu akrabalarını yitiren kimse olarak Ch'inglilerden nefret ederdi.

Kaşgar şehrine 1826 Haziran ayında, 3 bin askeri ile Madali gelir. Cahangir Hoca onu atından inmeden karşılar. Gerginlik son çizgiye ulaşmışken, Kırgız İsa Datha ortaya girerek işi tatlıya bağlar.

O dönemde Issık Göl etrafında yaşayan Kırgızlar Rusya ile diplomatik ilişki kurmaya başlamıştı. Cahangir ise onları kafirler ile ilişki kurdukları için azarlar ve onların desteğinden ayrılır. İsa Datha Fergana'ya döner.

Cahangir'in Ch'inglilere Doğu Türkistan'da kaybetmesinden sonra, Ch'ing askerleri Hoca'yı ardından takip ederek Fergana Vadisi'ne girmek isterler. İkiye ayrılarak ilerleyen Ch'ing askerleri Alay'da birleşirler ve 20 gün orada dinlenirler. Ch'ing askerleri gece saldırılarından korunabilmek için geceledikleri yerlerin etrafını hendekler ile çevirmişlerdir.

⁵⁰¹ Aynı Makale, s. 65.

⁵⁰² B. Soltonov, *Kızıl Kırgız Tarihi*, c. I, Bişkek 1993, s. 192; Saparaliev, Konşin'e atf yaparak kurtulan Ch'ing asker sayısının 20 olduğunu bildirir (1999, 112).

⁵⁰³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985, s. 151.

⁵⁰⁴ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 153.

⁵⁰⁵ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 114.

⁵⁰⁶ İsa Datha eskiden Hokand'ın Mihtarı (Maliye başkanı) olarak çalışmış ve çeşitli vergi türlerini türetmesi ile tanınmıştı (Beysenbiev, 1987, 171).

Kuropatkin, Ch'inglilerin hayvanlara ihtiyacı olduğundan, Cahangir Hoca'nın isyanında öncü olarak katılan ve Hoca başarısızlığa uğradığında daha ona yardım eden Kırgızları cezalandırmadıklarına dikkat çeker.⁵⁰⁷ Aslında Ch'ingliler Kırgızların hayvanlarına ihtiyaç duymadan evvel, kendi güvenlikleri için Kırgızlara saldırmamış olmalı. Çünkü onlar Kırgız topraklarındaydı ve eğer onlar Kırgızlara saldırsalardı, Kırgızlarda da karşılık verebilirdi. Kırgızlardan bu beklenirdi. Ch'ing askerleri boşuna geceledikleri yerlerin etrafını hendekler ile çevirmemişlerdir.

Ch'ingliler Oş şehrine saldırmak üzereyken, Kırgızlarla arka tarafından saldıran Cahangir onları yerle bir eder. Bu onun son başarısıydı.⁵⁰⁸ Oş şehrine gelen Hoca, oradan Narın'a ulaşır.

Mehmed Atıf, Cahangir Hoca'nın Kaşgar'dan kaçarken Kırgızlara gittiği ve Kırgızların da onu tutuklayıp Ch'ing askerlerine teslim ettiği hakkında rivayetten bahseder.⁵⁰⁹

Valihanov ise, Kaşgar hakimbeği olarak tayin edilen Kune Turfanlı İsak Van'ın, Kırgızları para yardımı ile ortaya aracı koyarak Cahangir Hoca ile irtibata geçtiğini ve Çoğ Bağış boyuna bağlı Maşak uruğu Biy'i yardımıyla Hoca'yı tutuklayıp Ch'inglilere teslim ettiğini bildirir.⁵¹⁰

Cahangir isyanından sonra, Ch'ing askerleri bölgede bulunan tüm Hokand tüccarlarını hapsedtiler ve mallarına el koydular. Bölgeden tüm Ancıyanlıları atarak Hokand ile ilişkilerini kesti. Ch'ing'in izlediği bu politikadan Kaşgar etrafında yaşayan Kırgızlar memnun olmadıklarını bildirdiler.⁵¹¹

Cahangir İsyanı'ndan sonra Med Yusuf önderliğinde Ancıyanlılar, 1830'da tekrar Doğu Türkistan yoluna koyulurlar. İlk yola çıkan Taşkent Kuşbeği Laşkar, Eylül ayında Çu Vadisinde yaşayan Kırgızlar ile küçük çatışmalara girer. Buna rağmen Narın'da yaşayan Sayak, Basız, Kıpçak ve Çoğ Bağış boyları ona katılırlar. Kırgızlar bize belli olmayan sebeplerden ötürü geri dönerler. Malabaev, Kırgızların geri dönmelerini, ganimet ve makam dağıtımı sırasında Kırgızların eli boş kalmalarına bağlar.⁵¹²

Kırgızların ardından Hokand askerlerinin de Fergana'ya dönmeleri Doğu Türkistanlılar için büyük bir talihsizlikti. Hokand askerleri geri döndükten sonra Yusuf Hoca Kaşgariya'da 3 ay bile tutunamadı. Ch'ing askerlerinin zulmünden korkan 70 bin Doğu

⁵⁰⁷ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 117.

⁵⁰⁸ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 153.

⁵⁰⁹ Mehmed Atıf, *Kaşgar Tarihi*, Kırıkkale 1998, s. 198; Nalivkin de, Alay Kırgızlarının korktuklarından Hoca'yı tutuklayıp Ch'inglilere teslim ettiklerini yazar (1886, 129).

⁵¹⁰ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 153.

⁵¹¹ V. M. Ploskih, *Kırgız Vo Vneşney Politike Kokanda// İzv. AN. Res. Kırgızstan*, Bişkek 1991, s. 44.

⁵¹² C. M. Malabaev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, İlim Yayınları, Bişkek 1999, s. 100.

Türkistanlı Fergana'ya göç ettiler. Göç edenler Doğu Türkistanlı Uygur ve Kırgızlardı ve Hokand tarafından 10 sene vergiden muaf tutuldular.⁵¹³

1845'de küçük yaştaki Hudayar'ın tahta geçmesi Kırgızları harekete geçirdi ve Kırgızlar Kaşgar'a saldırılar yapmaya başladılar. Kaşgar Aksakalı Nomad Han ise Kırgızlar ile barışmak yerine onlardan rüşvet almakla yetindi.⁵¹⁴ Bu olayla ilgili Valihanov şunları bildirir:

“Taşkent tüccarlarından Nomad Han, 1845'te Kaşgar'da Aksakaldı. Kırgızların Nayman boyundan Tilla, düşmanı yine Kırgızlardan Alimbek'i takip ederken yolu kısa keserek Terek'e ulaşabilmek için, Kızıl'dan Ch'ing sınırını bozarak geçer. Silahlı Kırgız atlılarından korkan ve onları takip etmeye cesaret edemeyen Ch'ingliler, Kaşgar Aksakalı'na hediyeler ile giderek Kırgızların silahla sınırı bozmamalarını isterler. Named Han ise, bu olaydan sonra tersine Ch'inglilerden hediye alabilmek için Kırgızları kışkırtmaya başlar”.⁵¹⁵

Kırgız boyları Kaşgariya'da baskıncılara karşı mücadelelerini sürdürürken Aksu, Hotan, Yarkent ve Kaşgar ahunlarının da kendilerini desteklediklerini söylüyorlardı. Bunu Kırgızların ahunların kendi tarafında olduklarını göstererek Ch'ing'e karşı yerel halkın da desteğini almak istediği ile açıklayabiliriz.

Tevekkel Hoca 1846 senesinde Kırgızların Bugu, Sarıbağış ve Solto boylarını gezer. Onu her yerde hürmetle karşılarlar. Hoca onları seneye planladıkları gazavata davet eder. Kırgızların arasından Hoca büyük servet ile döner.⁵¹⁶ “Kırgızlar hocaların hizmetine her zaman hazır bulunmaları ile önemlidir. Hocaların Kırgız topraklarına gelmesiyle, halk sadece gazavat hakkında konuşur oldular. (Kırgızlar) Buzruk Han'ın ata binmesini sabırsızlıkla bekliyorlar”.⁵¹⁷

Eylül 1847'de Yusuf Hoca'nın oğlu Mahmud Emin (Katta Töre) önderliğinde yedi hoca, 100 civarında atlı ile Hokand'dan kaçarlar. Bunlara Buzruk Hoca'nın ata binmesini bekleyen Kırgızlar katılırlar. Hocalar Oş şehrinden Kırgızlarla beraber hareket ederek 7 gün sonra Binyol'a ulaşırlar.⁵¹⁸ Hocalara katılanların yarısından fazlası Kırgızlar, sonra Kıpçaklar ve birazcık da Sartlar (Özbekler)'di.⁵¹⁹

Hocaların bu seferine Oş ve Alay'da yaşayan Kırgızların Adigine boyu, Alimbek Datha ve Kıdır Biyelerin önderliğinde katıldılar. Doğu Türkistan'da hocaların 3 aydan fazla

⁵¹³ B. P. Gureviç, V. M. Ploskih, Kokandsko-Kitayskie Otnoşenie i Krizis Nasionalno-Kolonialnoy Politiki Tsinskoy İmperii v Sinzyane// *İzv. AN. Kir. SSR*, Nom.V, Rrunze 1980, s. 66.

⁵¹⁴ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 119.

⁵¹⁵ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e, s. 193.

⁵¹⁶ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e, s. 199.

⁵¹⁷ B. Botaeva, *Kırgızı Mecdu Kokandom i Kitaem*, Bişkek 1995, s. 103.

⁵¹⁸ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, Kırıkkale 1998, s. 221.

⁵¹⁹ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 120.

tutunamamasının sebeplerinden biri de, Adigine Kırgızlarının aniden Andican'a dönmeleri idi.⁵²⁰ Kenesari'nın Kırgızlara seferi, bunların aniden dönmelerine neden olmuştur.

Hokand'dan yedi kişi ile kaçan Valihan Töre, Oş ile Kaşgar arasındaki Kırgızların arasından gönüllüleri alarak Kaşgar'a doğru yürür. Doğu Türkistanlı Kırgızların arasında zekat toplamakta olan Hokand Aksakalı Nurmuhammed Datha da ona katılır. Hoca, asker göndermeleri için Kırgız yurtlarına kişi gönderir.⁵²¹

Valihan Töre Kaşgar'ı aldıktan sonra, isyanlar başlayalı ilk defa Doğu Türkistan'da daimi asker buldurmak için çaba sarf etmiştir. Onun ilk topladığı daimi askerlerinin çekirdeğini, Hokandlı birkaç yüz asker ile Kırgız süvarileri oluşturmuştur.⁵²²

Valihan Töre'nin tüm çabalarına rağmen, hocalar önderliğindeki bu isyan da başarılı olamaz. Her zaman olduğu gibi Valihan Hoca Hokand'a kaçır. Ch'ing askerlerinin cezalandıracağından korkarak Ancıyan'a kaçan Doğu Türkistanlılar yollarda kaldılar. Sartlar boyunun yöneticisi Musulman Biy'in dediklerine göre, Terek nehri ölü cesetleri ile dolu olduğu için, onlar yaklaşık bir sene nehir suyundan kullanamamışlardır. Musulman Biy, bizzat kendi elleriyle 300, kardeşi de Kulanka, Tukay adlı yerde 200 kişinin cesedini toprağa vermişlerdir.⁵²³

Ch'ing, Kırgızların isyanlara katılmalarını Hokand etkisinden dolayı olarak biliyordu. Bu Hokand'ın haysiyetini arttırdı. Ch'ing askerleri XIX. yüzyılın 30-40 yıllarında birkaç defa Kırgızlara saldırılar düzenlediler ama Kırgızları bir türlü itaat ettiremediler.

Bir taraftan Ch'ing casusları insanların haksız yere cezalanmasına yardımcı oluyorlardı. Örneğin, Kaşgar'da Kırgızlar ile yakın ilişki içinde olan Kuban adlı kimse, "Burutlar ile ilişki kuruyor" suçu ile Kaşgar'dan Kulca'ya gönderilerek hapse atılır.⁵²⁴

Ch'inglilere karşı "Gazavat" fikri, Kırgızların arasında çok yaygındı. Özellikle Çarlık Rusya emrine giren Bugu boyundan kimseler, Doğu Türkistan'a göç etmeye başlarlar. Balbay diğer manaplarla⁵²⁵ beraber 1864'te Tanrı Dağları'ndan Tekes'e göç eder. Kolpakovskiy'in 15 Şubat 1865 tarihli raporunda, "Bugulular (Bugu boyuna mensup kimseler), özellikle Tekes'te

⁵²⁰ V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan 1886, s. 168.

⁵²¹ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e, s. 159.

⁵²² A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 157.

⁵²³ Aynı Eser, s. 123.

⁵²⁴ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksizmaları*, 2. Kitap, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 109.

⁵²⁵ Manap unvanı sadece Kuzey Kırgızistan'da kullanılmıştır. Nüfuslu boy yöneticisi. Arapçadaki "manaf" kelimesinden bozulma olduğu söylenilmekle beraber bir de Manap diye nüfuslu birisi yaşadığı, ondan sonra gelenler onun ismini tabir olarak kullanarak öyle yerleştiği hakkında rivayetler var. Manaplar Çon Manap (Büyük Manap), Kiçine Manap (Küçük Manap), Çala Manap (Yarı yani nüfusu az Manap) olarak ayrılırlardı (Karasayev, *Nakil sözdör*, Frunze 1987, s. 183- 184)

⁵²⁵ S. V. Moiseev, *Kırgız Mecdu Rossiey i Yettişarom. 60-70- e. Gg. XIX v.*, Barnaulskiy Gosudarstvenniy Pedagogičeskiy Universitet, Barnaul 2003, s. 95.

yaşayanlar, hocaların askerle gazavat için gelmelerini, geldiklerinde onlara yardım etmeyi bekliyorlar”⁵²⁶ denir. Yazın 1865’te Bugu boyunun bir uruğu Doğu Türkistan’a göç etmek ister, fakat Rus Askerbaşı’sı Nikolskiy tarafından Tekes Deryası’nda durdurulur.⁵²⁷

C) Sadıkbek Han

Doğu Türkistan’ın çeşitli şehirlerinde başlayan isyanlar, 1864 senesinde Kaşgar’a da ulaşır. Bunun üzerine Ch’ing askerleri Eskişehir girerek baş kaldıranlara zulüm yapmaya başlarlar. Şehirden kaçmayı başaranlar, Kırgız Sadıkbek’in yanına giderler. Adı geçen Biy için Cami at Tevarih’te: “Kıpçak Sıdk Bek Kırgız” tabiri kullanılır.⁵²⁸

Kırgızların Toruaygır Kıpçak boyunun yöneticisi olan Sadıkbek, dedelerinden kalma, Kaşgar’ın Taşmalık bölgesinde yaşıyordu. Kırgızların Toruaygır Kıpçak boyu, Doğu Türkistan’da Ch’ing emrinde bulunan tek Kırgız boyu özelliğini de taşıyordu. Sadıkbek’in dedesi Akim, Ch’inglilere 1758 olaylarında yardım ettiği için, Taşmalık şehrinin hakimbeği olarak tayin edilir ve bu bölge ona hediye edilir. Tsyen-Lun’un listesine göre, Taşmalık’ta yaşayan Kırgızların sayısı 500 hane veya 2 bin kişiydi.⁵²⁹

Sadıkbek, Valihan Töre’nin başarısız isyanından sonra, Kaşgar etrafında yaşayan ve önceleri Kaşgar Aksakalı’na zekat veren Dağlı Taciklerin birkaç hanesini kendine bağlar. Ch’ing ile Hokand arasında 1831 Antlaşması yenilendikten sonra, Kaşgar Aksakalı Taciklerin geri verilmesini ister.⁵³⁰ Olayın nasıl sonuçlandığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Resmi bir belge, tarihi kaynaklarda bilgi bulunmadığına göre, Tacikler Sadıkbek’in emrinde kalmış olmalı.

Kaşgarlı Akun Can Lu San, Sadıkbek’in yanına giderek yardım ister. Kaşgar şehrini kurtarmak için harekete geçen Sadıkbek, 2000 civarında asker ile Akdağ’dan⁵³¹ Kaşgar’a hareket eder. Sadıkbek’in Kaşgar’a gelmekte olduğunu öğrenen şehir hakimbeği Kutlukbek,

⁵²⁶ *Kırgızistan Rossiya: İstoriya Vzaimotnoşeniı (XVIII-XIX vv.)*, Sbornik Dokumentov i Materialov, Bişkek 1998, s. 444.

⁵²⁷ B. Djamgerçinov, *Oçerki Politiceskoy İstorii Kirgizii XIX Veka (Pervaya Polovina)*, Frunze 1966, s. 270-271.

⁵²⁸ Molla Aşur Halife, *Cami at Tevarih*, Moskova İlimler Akademisi El Yazmalar Fonu, Nom. D 124, 1907, s. 301- 303; S. Gömeç, a.g.e., s. 39. Avcı, kendi eserinde Sadıkbek’i nedense Hoco olarak adlandırmıştır (1981, 1906).

⁵²⁹ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e, s. 169- 170.

⁵³⁰ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e, s. 195.

⁵³¹ İsiev, Sıdkbek’in Taşmalık’tan 3000 atlı asker ile geldiğini bildirir (1978, 67); Buğra, Sadık Bek’in önce Yeni Gisar’ı ele geçirdiğini yazar (1952, 24).

onun Ch'ing emrine girmesini ister. İsteğine olumlu cevap alamayan Kutlubek, Tahirbek önderliğinde askerlerini ona karşı gönderir. Tahirbek'e karşı Sadıkbek, Karışmak ve İgmirdi Bahadır'u 500 asker ile gönderir. Çankal'da savaşın yönü İgmirdi Batır'ın Tahirbek'i tutuklaması üzerine Kırgızların lehine değişir ve Kaşgarlılar Karasu'ya kaçmak zorunda kalırlar.⁵³² Kutlubek, Sadıkbek'e karşı Kalmuk ve Ch'inglilerden oluşan askerleri göndermek ister, ama isyanın alevlenmesinden korkarak bu fikrinden vazgeçer.

Kırgızlar çoğunluğu oluşturan Kızılbay, Hanarık, Aktu, Kökarık, Fayzabat, Artuş ve Taşmak (Taşmalık) gibi yerlerde Kırgızların ileri gelenleri toplanırlar ve Sadıkbek'e destek vermek için hazır olduklarını bildirirler.⁵³³

Tutuklanan Tahirbek, Hıytgah Batır tarafından Sadıkbek'in huzuruna getirilir ve Sadıkbek'e hakaret ettiği için hapse atılır. Sadıkbek ayaklanma başlar başlamaz, diğer Kırgız boylarına ve onların beklerine mektup yazarak, Ch'inglilere karşı bölgede mücadele başladığını, Kaşgar şehrini kuşatacağını ve kendisine yardım etmelerini ister. Cami at Tevarih'e göre, "Bu mektup kendi mühürleri bulunan 64 bek ve biylere gönderilir". Aslında 2000'den fazla atlı Kırgız bu mektupla Akdağ'a gelirler.⁵³⁴

Sadıkbek üç bin askeri ile Kökarık'ta yerleşen karargaha gelir. Dağlardan yeni atlı süvariler gelmeye başlarlar. Kaşgar etrafında yaşayan 18 yurdun önderleri anlaşarak Yenişehir ile Eskişehir arasında sahipsiz ve korumasız kaldıklarını, Sadıkbek'in kendilerine padişah olmasını isterler.⁵³⁵ Sadıkbek ise, "Kaşgar'ı hoca yönetmeli" der.⁵³⁶ Fakat çoğunluğun isteği üzerine başa geçer.

Üç Turfan'da Kuçarlılara karşı isyan çıkarıp da başarısızlığa uğrayanların çoğu İli'ye, bazıları Kaşgar'daki Sadıkbek'e kaçtılar. Aslında isyan başladığında şehir etrafındaki Kırgızlar da onların tarafını tutmuşlardı.⁵³⁷ Bu gelenlerin hepsi, Sadıkbek'in toplamakta olan askerlerine katıldılar.

Eskişehir'de Azimbek, Artuş Oktar Sadıkbek'in hakimiyetini tanımazlar. Fakat Tahirbek'in serbest bırakılmasını isterler. Sadıkbek ise Tahirbek'in düşmanı olmadığını, onun Kırgızları sevmemesi hapse atılmasına sebep olduğunu ve Eskişehre girdikten sonra onu serbest bırakacağını bildirir.⁵³⁸ Sadıkbek Azimbek ile görüşmeler yaparken, Kırgızlar ile

⁵³² S. Gömeç, a.g.e., s. 42- 44.

⁵³³ Molla Aşur Halife, a.g.e., s. 33.

⁵³⁴ S. Gömeç, a.g.e., s. 46- 47.

⁵³⁵ Molla Aşur Halife, *Cami at Tevarih*, Moskova İlimler Akademisi El Yazmalar Fonu, Nom. D 124, 1907, s. 301- 303.

⁵³⁶ V. S. Kuznesov, *İmperiya Tsin i Musulmanskiy Mir*, Moskva 1973, s. 86.

⁵³⁷ D. Tihonov, *Vostanie 1864 g. V Vostoçnom Turkestan*, İzd. AN. SSSR, Moskva-Leningrad 1948, s. 165.

⁵³⁸ Molla Aşur Halife, a.g.e., s. 301.

Artuş Oktar arasında Uzunsay'da çatışma yaşanır ve Artuş Oktar Uzunsay'dan Artuş'a kaçar. Bunu öğrenen Sadıkbek, olaya çok kızar ve Tahirbek'i Almalık Bahadır'a verir.

Kaşgar beklerinden Nazarbek bazı beklerle beraber şehri Sadıkbek'e vermeye razı olurlar. Kutlukbek'in kardeşi Said Akim, dışardan yardım getirmek için Almata, Tokmok yolunu tutmuştu. Kırgız arasından Ümötali Bek ile Sadıkbek'i tutuklamak ve Kaşgar'da bulunan adamlarını kurtarmak için anlaşılır. Molla Aşur'un yazdıklarına göre, Said Akim, Ümötali'ya 70 akçe yambu verir ve Kaşgar'a ulaştıkları zaman 100 yambu daha vereceğini bildirir.⁵³⁹ Bunu öğrenen Sadıkbek, Osmon Datha'yı 200 asker ile ona karşı gönderir.

Uzunsay'dan Kızılcaka'ya kadar yerlerde adamları bulunan Ümötali, Kaşgar bekleri ile ilişki kurar. Yenişehir'de Cenk-Tıy, Eskişehir'de Nazarbek'e adam gönderir ve para karşılığı Sadıkbek ile konuşabileceğini bildirir. Nazarbek 2 bin gümüş ve kırk tahta çay gönderir. Yenişehirli de 20 tük mal, 30 yambu gönderirler ve Sadıkbek'in işini bitirdikten sonra, diğer gümüş akçeleri göndereceklerini bildirirler. Fakat Ümötali gece yarısı Artuş'a geri döner. Son gelişmeleri öğrenen Sadıkbek, Dostbay Datha, Ak Datha, Muhammed Ali Pansat,⁵⁴⁰ Ali Akun ve 2 bin asker ile Ümötali'yi takibe koyulur. Ümötali'nin askerlerinden 18 süvari tutuklanarak öldürülür. Said Akim Artuş Dağları'na kaçar.

Sadıkbek, Kaşgar şehrine girdikten sonra Nazarbek önderliğinde 18 Bek, 6 Ahun, Kadı ve Alim kendi mühürlerini basarak Hokand şehrine mektup gönderirler.⁵⁴¹ Amiri Laşkar Alumkul'a gönderilen mektupta, Sadıkbek'in etraftaki Kırgızlarla gelerek şehri basın aldığı ve Kırgızların şeriatı ve kuralları bilmedikleri, şehir ahalisine zulüm yaptıkları, eskiden Kaşgar'ın Hokand'a ait olduğu anlatılır ve Sadıkbek'ten kurtulmak için kendilerine yardım etmelerini isterler. Kasimbek önderliğinde elçiler Alumkul'a mektubu verdikten sonra, Alımkul Satıkul Pansat'ı on kişi ile Doğu Türkistan'a gönderir. Önce Sadıkbek ile görüşen Satıkul Pansat'ı, Kaşgarlılar şehre sokmazlar.

Hokand'dan olumlu sonuç alamayan Kaşgarlılar, şimdi Kuçalıları Sadıkbek'e karşı kullanmak isterler. Onlara mektup göndererek Kaşgar'ın Han Hoca'ya ait olduğunu bildirirler. Bunun üzerine Kaşgar'a gelen Camaladdin, Sadıkbek'in kendilerine itaat etmesini ister. Sadıkbek ise askerlerini onlara karşı gönderir. Kaşgar hakimbeği Kutlukbek, Sadıkbek'e ikimiz iki taraftan saldırırız diyerek Hatip Hoca'yı kandırır ve Hoca'yı savaş meydanında yalnız bırakır.

⁵³⁹ Molla Aşur Halife, a.g.e., s. 57- 60.

⁵⁴⁰ Tacikçe, "Pañç- Sod"- Beş yüz anlamını veren Pansat makamı, Buhara, Hokand Hanlıklarında beş yüz askerin başına denirdi (Urstanbekov-Çoroev, 1990, 143).

⁵⁴¹ Molla Musa, Sadıkbek'in Hokand'a mektup gönderdiğini bildirir (1905, 136).

Birkaç çarpışmadan sonra Sadıkbek kendi adamlarını göndererek savaşı durdurur ve Hoca'yı, sana şehri kuşatmada yardım edeceğim diye kandırarak kendi karargahına davet ederek tutuklar. Sadıkbek, Hatip Hoca'yı Kuçalıların geri Aksu'ya dönmeleri ve Kaşgar şehrinin zaptının kendisine verilmesine razı olmalarına kadar elinde bulundurur. Her şeye rağmen, Sadıkbek hocalara hediyeler vererek saygıyla uğurlar.⁵⁴²

Hayıt, bu olaylarla ilgili biraz değişik bilgiler verir:

“Sadık Beğ, Han Hoca'nın egemenliğini tanımak istemiyordu. Burhanü'd-Din, Aksu, Kara Yalgun'da Sadık Beğ'e karşı savaşı kaybetti. Han Hoca, kardeşlerinin en genci olan Cemalüddin komutasında 2.500 askerden meydana getirilen bir birliği Sadık Beğ'e karşı gönderdi. Sadık Beğ, 1.000 Çinli, 200 Kalmuk (Cungar) ve 1.000 Müslüman'dan meydana gelen bir kuvvetle, Cemalüddin'e karşı savaşa girdi. Cemalüddin yenildi. Han Hoca, 3. defa olmak üzere, bu sefer Kara Yalgun'da Sadık Beğ'in 5.800 kişilik ordusunu yenen Kazım Beğ'i, 2.000 askerle Sadık Beğ'e karşı gönderdi. Sadık Beğ Kaşgar'a kaçtı. 16 Temmuz 1866'da Kazım Beğ, Aksu'yu ele geçirdi.”⁵⁴³

Uzun zamandır kuşatma altında kalan Kaşgar'da açlık baş gösterir. Şehir halkı karşılık gösteremeyecek hale gelmişti. Bundan yararlanan Kırgızlar, Kumdarbaza'yı (Kaşgar kapılarından biri) yakarak şehre girerler. Nazarbek ile beraber birkaç kişi hapse atılır. Ch'ing döneminde babası Kaşgar'ın hakimbeği olan Mahram Başı Alla Ahun'un dediklerine göre, Kırgızlar onları ailece hapse atmışlar ve ahaliye de zulüm yapmışlardır.⁵⁴⁴

Kaşgar'daki durumunu sağlamlaştırmak için Sadıkbek, Uygur beklerinden bazılarını önemli görevler verir. Yarkent muharebesinde Ch'ing taraftarları tarafından tutuklanarak hapse atılan Gafarbek'i Kızılboy'a hakim yapar. Onun ağabeyi Eyupbek Kaşgar Bahadurlarbaşı'sı olarak tayin edilir. Falcubek Kaşgar Korbaşı'sı, Azizbek ise Cellatlarbaşı olur.⁵⁴⁵

Sadıkbek üç gün şehre girmez, Kızıltepe'de kalır. Dördüncü günü şehre girer ve tahta geçer. Döngen Cenk Lu San, Matuza Ahun ve Şahyar Bek'i hediyelerle Hokand'a gönderir. Alunkul Amiri Laşkar'dan Cahangir'in oğlu Buzruk Han'ın Kaşgar'a gönderilmesini ister.

Sadıkbek'in böyle bir karar alması, iç mücadele ve direnişlerin bitmemesi ve halkın hocalara bağlılığı ile açıklanabilir. Bir taraftan Cahangir'in kızı Kırgız beklerinden Mir Muhammed'in karısıydı ve Kırgızların Cihangir Hoca'ya olan saygıları büyüktü. Mehmed

⁵⁴² D. Tihonov, a.g.e., s. 167; Kornilov, Sadık Bek'in önce Raşideddin Hoca'nın hakimiyetini tanıdığını yazar (1879, 130).

⁵⁴³ B. Hayıt, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara 1995, s. 142- 143.

⁵⁴⁴ Robert Shaw, *Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kaşgara*, SPb 1872, s. 47- 48.

⁵⁴⁵ D. A. İsiev, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, İzd. “Nauka”, Moskva 1981, s. 19.

Atif, Sadıkbek'in Mir Muhammed'in oğlu olduğunu ve tahtı da bunun için Buzruk Hoca'ya bıraktığını yazar.⁵⁴⁶ Belki de Sadık Bek, Buzruk Hoca'yı tahta geçirdikten sonra, vezir olarak ülkeyi yönetmeye devam edeceğim diye düşünmüştü.

Buzruk Han, tahta geçtikten sonra Sadıkbek'i kendine vezir yapar.⁵⁴⁷ Fakat fırsat kollayan Yakup Bek, Sadık Bek ile Buzruk Hoca'nın arasını açmayı başarır. Sadık Bek Kaşgar'dan kaçmak zorunda kalır.⁵⁴⁸

Bu dönemdeki olaylarda Kırgızların çok büyük rol oynadıkları bilinen bir gerçektir. Boşuna Mehmed Atif bu devri, "Kaşgar Kıtali ve Sadık Beg'in Hükümeti"⁵⁴⁹ başlığı altında ele almamıştır. Buğra, bu olaylara değerlendirme yaparak, Sadık Bek'in suikast sonucu ölümüyle Kaşgar'ın resmen Hokand Hanlığı'na ilhak edildiğini bildirir.⁵⁵⁰

Kaşgar'ın kuzeyinde yaşayan Kırgızlar, bölgede isyanlar başladığı zaman, önce Kuçarluların tarafını tutmuşlardır. Aksu hakimbeği Saidbek şehir düştüğü zaman Kaşgar'a kaçar. Ch'ing'den yardım istemek için oradan Kulca'ya geçerken, Kırgızlar tarafından tutuklanır ve Hatip Hoca'nın huzuruna getirilir.⁵⁵¹

Doğu Türkistan'da isyan alevlendikten sonra, diğer bölgelerde yaşayan Kırgızlar da isyancılara katılırlar. Ağustos ayının başlarında Gulca'da Döngenler ayaklanırlar. Onlara dindaşları olan Uygurlar katılırlar. İsyana alevlenerek Kulca ayaklananların eline geçmeye başlayınca onlara Kırgızlar ile Kazaklar da katılırlar.⁵⁵²

D) Yedişehir Devleti Döneminde Kırgızlar

Doğu Türkistan'da 1865 yılında kurulan ve 1878 yılına kadar varlığını koruyan Yedişehir Devleti, bölgedeki Ch'inglilere karşı yapılan mücadelenin XIX. yüzyıldaki güzel bir örneğidir. Hanlığın kurulmasında ve iç işlerinin yürütülmesinde Hokand Hanlığı'nın olduğu gibi, Kırgızların da desteği, yaşanan olaylardaki önemi büyüktür.

Yakup Bek, Ekim 1965'te Yarkent'i ilhak etmek için yola çıkar. Şehre yeni ulaşmışken, askerlerinin arasında bulunan Kırgız Biy Muhammed kendi adamlarıyla

⁵⁴⁶ Mehmed Atif, a.g.e., s. 266; Valihanov, Sadıkbek'in babası olarak Akim Biy'i gösterir (1985, 341); Saray, Sadıkbek'in Cahangir Hoca'nın kız kardeşi ile evli bulunduğunu bildirir (*Türkistan Türkleri*, İstanbul 1984, s. 62).

⁵⁴⁷ Mehmed Atif, a.g.e., s. 267.

⁵⁴⁸ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 135.

⁵⁴⁹ Mehmed Atif, a.g.e., s. 265.

⁵⁵⁰ M. Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafyası ve Şimdiki Durumu*, İstanbul 1952, s. 24.

⁵⁵¹ D. Tihonov, a.g.e., s. 167- 168.

⁵⁵² V. A. Moiseev, *Rossiya i Kitay v Tsentralnoy Azii (Vtoroya Polovina XIX v- 1917 g)*, Azbuka, Barnaul 2003, s. 69- 70.

Atalık'tan izinsiz Kaşgar yolunu tutar. Kaşgar'a ulaştıktan sonra Yakup Bek'ten tüm etkilerin alındığını açıklar. Bunun üzerine Yakup Bek, Yarkent kuşatmasını kaldırarak Kaşgar'a gelir. Kırgızlar Buzruk Hoca ile beraber Yenişehir kapanırlar. Atalık, Yenişehir hücum ile alamaz ve Kırgızlar ile anlaşma yapmaya razı olur. Anlaşma gereği, Yakup Bek onların şehirden çıkmasına izin verecekti. Buzruk Hoca'yı da beraberinde götüren Kırgızlar, takip edenleri de yanılarak kayıplara karışırlar.⁵⁵³

Sadıkbeğ'in bertaraf edilmesinden sonra, Kırgızların başında bulunan Muhammed Biy, iktidarın Yakup Bek tarafından kapılmasını kabullenememiş olmalı. Fakat iyi organize olamama ve taraftar sayısının sınırlı kalması, bunların devrimini sonuçsuz bırakmıştır.

Yakup Bek, Katta Töre'yi Buzruk Hoca yerine tahta geçirir. Dört ay tahta bulunan Katta Töre, Atalık'ın kukla hanı olmak istememesi üzerine gönderilir ve yerine, yine bu arada Kırgız arasından dönen ve affedilen Buzruk geçer.⁵⁵⁴ İsiev, Buzruk Han'ın Kırgız arasında 10 ay kaldığını bildirir.⁵⁵⁵ Galiba Katta Töre'nin tahta geçmesi biraz geç gerçekleşmiş olmalı.

Buhara Emiri Hudayar Han'ı Hokand tahtına tekrar oturttuğu zaman, ayaklanmaya katılan Kıpçak boyu önderliğindeki bazı boylar, Mala Han'ın oğlunu kendileri ile beraber götürerek Kaşgar'a kaçtılar. Atalık Gazi Sultan Han'ı saygıyla kabul etti.⁵⁵⁶ Sultan Seyid önderliğindeki bu Kırgız boyları, Yakup Bek'in emrine girdiler.

Yakup Bek'in Ch'inglilere karşı yaptığı ilk savaşlarında Hokandlı, Kaşgarlı askerlerle beraber Kırgızlar da önemli görevler üstlenirler. Sonradan Atalık, düzenli ve daimi asker kurmak istediğinde serbest dolaşmayı seven ve her zaman hareketli olan Kırgızlar askerlikten olurlar. Buna rağmen, Hanlık sınırları içinde yaşayan Kırgızlar yavaş yavaş düzene itaat etmiş, daha çok avcı, devlet sınırlarında asayiş koruyucu ve çabarmen (haberci) olarak görev almışlar.⁵⁵⁷

Yedişehir Devleti ile sınır bölgelerde yaşayan Kırgız boyları, Doğu Türkistanlılar ile her zaman irtibat içinde idiler. Terek Davan'da yaşayan Kırgızların Sart boyunun yöneticisi Musulman Biy, 1875'te Doğu Türkistan'dan Rus sınırını geçerek kaçmakta olan iki kişiyi tutuklayarak Yakup Bek'e geri gönderir. Suçlular öldürülürler ve Musulman Biy, bu işi için Kaşgar'dan ödül alır.⁵⁵⁸

⁵⁵³ D. A. İsiev, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, İzd. "Nauka", Moskva 1981, s. 20- 22; Kuropatkin, isyancıların Ancıyan'dan gelen Kıpçaklar olduğu kanısında (179, 138- 139); Hayıt, Buzruk Hoca'nın Yakup Bek'e karşı Kıpçak Hudaykul'u desteklediği için tahtan indirildiğini bildirir (1995, 145).

⁵⁵⁴ Kuropatkin, Katta Töre'nin Yakup Bek tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü yazar (1879, 140).

⁵⁵⁵ D. A. İsiev, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, İzd. "Nauka", Moskva 1981, s. 20- 22.

⁵⁵⁶ Robert, Şa, *Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kaşgara*, SPb 1872, s. 44.

⁵⁵⁷ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 159, 167.

⁵⁵⁸ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 178.

Yakup Bek döneminde, Şıgnan halkı ile Kırgızlar arasında çarpışma olur ve Kırgızlar mağlup olarak Pamir'e çekilmek zorunda kalırlar. Sarıkol'u yönetmekte olan Alaf Şah ise Yakup Bek'in hakimiyetini tanımak istemez. Bölgedeki Kırgızlar Uygurlar ile iyi ilişkiler içinde oldukları için, olayı Yakup Bek'e bildirirler. Yakup Bek'in askerleri, Şahı Badahşan'a kadar kovalarlar. Yazın (1868) Sarıkol'a gidenler, orada sadece Kırgızlar ile Yarkentlilerin yaşadıklarını bildirmiştir.⁵⁵⁹

Hokand Hanlığı'nın zayıf durumundan yararlanan Yakup Bek, kendi sınırlarını Kırgız toprakları üzerinden genişletir ve Hokand Hanlığı'nın toprakları dahilinde olan yerlere Uksalır, Uluçat, Maşrap, Nagara Çaldı, Agın ve Erkeştam Korganlarını kurar. Bu Korganların kurulmasından sonra, sınır bölgelerinde yaşayan Kırgızlar Yakup Bek'in iktidarını tanırlar ve bölgedeki Kırgızların merkezi olarak Uluçat seçilir.⁵⁶⁰ Batı Türkistan'ın hemen hemen hepsini zapt eden Ruslar da, Kırgız topraklarını sınırları içinde görmek için harekete geçerler. Böylece Kırgız toprakları Yedişehir Devleti ile Rusya arasında kalır.⁵⁶¹

Narın ile Atbaşı arasında yaşayan Kırgızların Sarıbağış boyunun yöneticisi Ümötali Biy, Yedişehir Devleti sınırlarında yaşayabilmek için, Yakup Bek'ten izin ister ama Atalık tarafından, "Kaşgarlılar tarafından katledilmeden önce kısa zamanda Devlet sınırları haricinde olması" yönünde ret cevabı alır.⁵⁶² A. H. Seversov, bunun sebebi olarak, Ümötali'nin Kaşgarlı tüccarları soymalarını gösterir. Onun dediklerine göre, Ümötali kendi topraklarından geçen Kaşgarlı tüccarlardan belli bir miktarda zekat alarak serbest bırakmış ve Kırgızların başka boylarının topraklarından geçmek isteyen tüccarları da talan ederek onlara zulüm yapmış.⁵⁶³

Türkistan Askeri Okruğu⁵⁶⁴ yöneticisi General V. D. Dondevil, 26 Mayıs 1868 tarihli raporunda, sınır bölgede yaşayan Kırgızların Yedişehir Devleti'ne olan vaziyeti hakkında şunları bildirir: "Til Ahmed ve diğer Kırgız Yöneticilerinin Kaşgar'da kargaşalık çıkarmak istedikleri tespit edildi ve isyan çıkarmak için hazırlanan Til Ahmed tutuklandı ve şu an Verniy (Almata)'da hapiste yatıyor... Bizim Bugu Boluştuğu'nun⁵⁶⁵ halkı, Kaşgarlılar ile fikirleşler ve Yakup Bek'e hediye olarak vermek için atları hazırlıyorlar".⁵⁶⁶ Aslında

⁵⁵⁹ Robert, Şa, *Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kaşgara*, SPb 1872, s. 57.

⁵⁶⁰ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*, SPb 1879, s. 148.

⁵⁶¹ S. V. Moiseev, *Kırgızı Mecdu Rossiey i Yettişarom. 60- 70- e. Gg. XIX v.*, Barnaulskiy Gosudarstvenniy Pedogogiçeskiy Universitet, Barnaul 2003, s. 91.

⁵⁶² *Kırgızistan-Rossiya: İstoriya Vzaimnoşeniy (XVIII-XIX vv.)*, Bişkek 1998, s. 314.

⁵⁶³ Aynı Eser, s. 315- 316.

⁵⁶⁴ Çarlık Rusya'da askeri- idari birim.

⁵⁶⁵ Rusçadaki volos kelimesinden bozulma. Boluşluk'un kurulmasıyla onu yönetenlere Boluş demeye başladılar. O, 1000-2000 aileyi içeren bölgeyi (Volos (kaza)) yönetirdi. Seçimlerde fazla oy toplayan kimseler Boluş olabilirdi. Genelde boluşlar boy yöneticilerinden (Biy, Manap, Törö, Bek) seçilirdi.

⁵⁶⁶ S. V. Moiseev, *Kırgızı Mecdu Rossiey i Yettişarom. 60- 70-e. Gg. XIX v.*, Barnaulskiy Gosudarstvenniy Pedogogiçeskiy Universitet, Barnaul 2003, s. 94.

Dondeviç'in raporunda, devlet menfaati ilk sırada olduğu ve Til Ahmed'in bunun kurbanı olabileceği açık görünmektedir. Çünkü onun bilgileri gerçeği yansıtmamaktadır.

Djamgerçinov, Rus kaynaklarına atıf yaparak, Yakup Bek'in Rusya ile çatışabilme ihtimalini göz önünde tutarak Tanrı Dağları'ndaki Kırgızların Bugu ve Çerik boyları ile sıkı temasa geçtiğini, bunu Issık Göl'ün askeri yöneticisi Tomskiy'in de 1868 senesinin başında itiraf ettiğini, Kolpakovskiy'in de, Yakup Bek ile temasa geçtiği için, Bugu Manabı Tilakmat'ın tutuklanarak Verniy'a gönderildiğini bildirir.⁵⁶⁷

Rusya sınırı dahilinde yaşayan Kırgız yöneticilerinin Yakup Bek ile devamlı irtibat içinde olduklarını, bölgedeki Rus yöneticileri de itiraf etmişlerdir. Hatta Yakup Bek'in ajanı olarak Kırgız yöneticilerine gönderilen Tule Manap Tokmak'ta tutuklanır. Sınırdaki ise asker sayısı çoğaltılır.⁵⁶⁸

Doğu Türkistan'daki siyasi olaylarda önemli rol oynayan ve Doğu Türkistan'ın iç bölgeleri, Batı ve Doğu Türkistan arasındaki dağlarda yaşayan Kırgızların Bugu, Sarıbagış, Sayak, Kuşçu, Çerik ve Çong Bağış boyları ile siyasi ve ticari ilişki kurmak, onları Yedişehir Devleti ile olan ilişkilerde kullanmak Rus hükümeti için çok önemliydi.⁵⁶⁹ Ama Ruslar bunda pek başarılı olamadılar. Tersine Kırgızlar, Yedişehir Devleti ile ilişkilerini samimileştirdiler.

Sayak boyunun yöneticisi Osman Manap, 1 Haziran 1868 tarihinde Tokmak Uezdi'nin yöneticisi General G. S. Zagryajskiy'e saldırır ama başarılı olamaz. Osman önce Ancıyan'a sonra Kaşgar'a kaçar. Rusya ile diplomatik ilişkiler içinde olan Yakup Bek, Osman Manap'ı tutuklatır.⁵⁷⁰ Atalık Osman'ı tutuklar, çünkü Rusya ile ilişkilerini kesmek istemez.

Yakup Bek'in Osman'ı Ruslara geri vermemesi, Atalık'ın Kırgız topraklarından hala vazgeçemediğini göstermektedir. Bu olaydan çok geçmeden, Badavlet Tara Nehri'nin üst geçitlerinde yaşayan 400 hane Kırgızları kendi devlet sınırları içine katar.⁵⁷¹

Çar'ın 19 Şubat 1876'da yayımladığı beyannamesi ile Hokand Hanlığı ve ona bağlı olan Kırgız toprakları, Çarlık Rusya tarafından ilhak edildiği bildirilir. Alay'da yaşayan Kırgızlar buna karşı sert tepki verirler. Fakat dönemin şartlarına göre çok iyi donatılan Rus askerleri karşısında dayanamayıp Kaşgar tarafına kaçarlar. Yakup Bek ise, o zamanlar Ch'ing ile uğraştığı için Rusya'ya karşı savaşamazdı.

⁵⁶⁷ B. Djamgerçinov, *Oçerki Politiçeskoj İstorii Kirgizii XIX Veka (Pervaya Polovina)*, Frunze 1966, s. 270-291.

⁵⁶⁸ S. V. Moiseev, *a.g.e.*, s. 94- 95.

⁵⁶⁹ K. Usenbaev, *Obşestvenno-Ekonomiçeskie Otnoşeniya Kirgizov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva (XIX Vek-Do Prisoedineniya Kirgizii K Rossii)*, Frunze 1961, s. 9- 10.

⁵⁷⁰ S. V. Moiseev, *a.g.e.*, s. 95.

⁵⁷¹ *Kırgızistan-Rossiya: İstoriya Vzaimotnoşeniy (XVIII-XIX vv.)*, Bişkek 1998, s. 418.

Yakup Bek'in ölümünden sonra da, Kırgızlar baskıncılara karşı savaşı sürdürdüler ve mücadele önderlerine sadık kaldılar. Kırgızlar taht mücadelelerinde Hakkulu Bek'e destek verdiler. "Hakkulu Bek, Aksu'ya gelir ve Kırgız ve Kıpçaklardan oluşan yiğitleri ile beraber Kaşgar'a sefere çıkar".⁵⁷² Babası gibi olamazsa da, Hakkulu Bek mağlup olana kadar Ch'ing'e karşı mücadelesini sürdürmüştür.

E) Doğu Türkistan'da Kırgızların Yaşadıkları Yerler ve Kırgızlarda Sosyal Hayat

"Kırgızlar (Çince'de Burutlar) Ancıyan ile Kaşgar arasında yaşayan konar-göçer halk. Gelenek görenek, adetleri ve dili Doğu Türkistanlılar gibi. Onlar Kaşgariya'dan ayrılan ve Kaşgariya'ya gelmekte olan yabancı tüccarları talan ederler"⁵⁷³ bilgisi, Doğu Türkistanlı Kırgızların yaşadıkları yerler ve sosyal hayatı hakkında genel bir bilgi vermektedir.

Kırgızlar, Doğu Türkistan'ın güney tarafında, kuzeyde Kuça şehrine, güneyde Karakaş Deryası'na kadarki yerlere yerleşmişlerdi. Doğu Türkistanlı Kırgız boyları Ferganalı Kırgız boyları ile beraber İçkilik Boy Birliği içindeydiler.⁵⁷⁴ Bu Kırgız boyları daha çok Kaşgar, Aksu, Hotan ve İli bölgelerinde yaşıyorlardı.

Rus subayı Efremov, "Oş'tan Kaşgar'a kadar 13 günlük yol. Oş ile Kaşgar arasında Kırgız-kaysakların özel boyu- Kırgızlar konar-göçer hayat geçirirler. Yollar dağlardan geçer" diye, Kırgızların yaşadıkları toprakları belirtmiştir.⁵⁷⁵

Ch'ing kaynağı olan Hsi-yü T'u-chih'de, Kırgızların Kaşgar'dan kuzeybatıya 300 Li (150 km) olan bölgede yaşadıkları bildirilir.⁵⁷⁶ Kaşgar etrafında yaşayan Kırgızlar, diğer bölgelere kıyasla bölgede çoğunluğu oluşturmaktaydılar. "Sağ kanatın 8 boyu Kaşgar etrafında oturuyor" bilgisi de bunu kanıtlamaktadır. Kaşgar etrafında yaşayan en kalabalık Kırgız boyu, Kaşgar şehriden batıya doğru uzanan dağlık bölgelerde yaylakları bulunan

⁵⁷² Yu. G. Baranova, Svedeniya Uygurskoy Hroniki "Tarih-i Amniya" O Vosstanovlenii Sinskogo Gospodstva v Sinzyane v 1875- 1878 gg., *Materiali Po Istorii i Kulture Uygurskogo Naroda*, İzd. "Nauka" Kaz. SSR, Alma Ata 1978, s. 94.

⁵⁷³ A. M. Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysaskih Ord i Stepey*, Almata 1996, s. 141; Kırgızlar, Tanrı Dağları'nın Kırgızistan tarafına "Ala Dağ", Kaşgar tarafındaki Kırgızlar yaşayan bölgeye ise "Ulu Dağ" isimlerini vermişlerdir (*Kırgızistan Entsiklopediya*, Al Salam Yayınevi, Bişkek 2001, s. 124).

⁵⁷⁴ Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, Tom I, Bişkek 1993, s. 191; S. Attokurov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek 1995, s. 172- 174.

⁵⁷⁵ Efremov, F., *Rossiyskogo Unter-Ofitsera, Kotoryy Nıne Praporşikom, Devyatiletnee Stranstvovanie i Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii, Vozvraşenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu, Pisannoe İm Samim v Sanktpeterburge 1784 Goda// Ruskaya Starina*, Tom 79, No. 7, 1893 SPb, s. 143.

⁵⁷⁶ A. N. Bernştam, a.g.e., s. 487.

Kıpçak boyudur. Bölgede Kıpçakların “Toguz Kıpçak”, “Kara Kıpçak” ve “Tobur Kıpçak” gibi Ancıyan’daki Kıpçakların arasında bulunmayan uruğları yaşamaktadır. Kaşgar’ın kuzeybatı tarafında Kırgızların diğer bir büyük boyu Çoğ Bağışlar ikamet ediyorlardı. Bunlardan başka Kaşgar etrafında Nayman, Teyit, Sarıbağış, Karabağış, Munduz, Dölös, Çerik ve Kuşçu boylarına mensup Kırgızlar yaşıyorlardı.⁵⁷⁷

Kırgızlar, bölgede yerleşik hayata geçerek Uygurlar ile bir hayli kaynaşmışlardı. Kaşgar etrafında Kırgızlar çoğunluğu oluşturan yerler olarak Kızılbaş, Hanarık, Aktu, Kökarık, Fayzabat, Artuş ve Taşmak (Taşmalık) sayılırdı. Çin kaynaklarında, Akim Biy’den bahsederken, “İmparator, onun yaptığı hizmetlerini unutmadan, onu Taşmalık’ın hakimbeği yaptı. Onun emrindeki ak süekler de çeşitli unvan ve hediyeler aldılar. Şimdi onun halkı Yarkent, Kaşgar ve Uş (Üç Turfan) etrafındaki dağlık ve ormanlık bölgelerde, huzur içinde yaşıyorlar”⁵⁷⁸ bilgisini verir. Çin kaynaklarındaki, “Burutlar çiftçilik ile uğraşırlar”⁵⁷⁹ bilgisi de bunu kanıtlamaktadır.

Günümüz Uygur Özerk Bölgesi’nin Egizcar, Cancer, Laybulak ve Tömönöylü gibi kasabalarında yaşayan, Uygurlar arasında asimile olmuş ama kendilerini Kırgız olarak bilen, Kızıl Su bölgesinde yaşayan Kırgızlar ile de ilişkileri bulunan,⁵⁸⁰ yerli (kentli) Kırgızların durumu da, bölgedeki Kırgızların bir bölümünün eskiden beri yerleşik hayat yaşadıklarını göstermektedir. Fakat bunların sayısı konar- göçer hayat geçiren Kırgızların sayısına kıyasla çok az olduğu için fazla bilinmemektedir.

Aksu deryasından Kaşgar’a doğru yüksek dağ silsilesi uzanır. Kırgızlar burasına Sırt derler ve yazlık olarak kullanırlar. Yazın Sırt üzerinden devamlı develerden oluşan kervanlar geçerler.⁵⁸¹ Kırgızlar bu kervanların koruyucuları görevini üstlenerek belirli bir miktar ücret karşılığında onlara sınırlardan uzaklaşmaya kadar eşlik ederlerdi. Bazen Kırgız topraklarında kervanlar talan edilirdi. Bunu Kırgızların her boyunun kendi başına hakim olarak yaşaması, diğerine boyun eğmemesi ile açıklayabiliriz.

Günümüz Kırgızistan ile Uyguristan sınırları olan bölgelerde Kırgızların Adigine Boy Birliği’ne mensup Cooş, Coru, Munguş boyları yaşıyordu.⁵⁸² Günümüz güney Kırgızistan’da

⁵⁷⁷ S. M. Abramzon, Kirgizskoe Naselenie Sinzyan-Uygurskoy Avtonomnoy Oblasti Kitayskoy Narodnoy Respublikii// *Trudi Kirgizskoy Arheologii-Etnograficeskoy Ekspeditsii*, Pod Redaksiyey G. F. Debesa. İzd. AN. SSSR, Moskva 1959, s. 334- 335.

⁵⁷⁸ N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Cungarii i Vostoçnogo Turkestana v Drevnem i Nüneşnem Sostoyanii*, c. II, Karla Kraya Yayınları, SPb 1829, s. 147- 148.

⁵⁷⁹ A. N. Aristov, *Usuni i Kirgızı İli Kara Kirgızı*, İlim Yayınları, Bişkek 2001, s. 453.

⁵⁸⁰ S. M. Abramzon, a.g.m., s. 334.

⁵⁸¹ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaksiya, Almata 1985, s. 114.

⁵⁸² S. M. Abramzon, a.g.m., s. 335.

yaşayan Kırgızların bel kemiğini oluşturan bu boylar, Hokand Hanlığı ve Rus Çarlığı sıkıştırdığı zaman komşu Doğu Türkistan'a göç ederek yaşamını sürdürmüşlerdir.

Aynı durum, günümüz kuzey Kırgızistan topraklarında yaşayan Kırgızların cetleri için de geçerliydi. Daha çok Rusların sıkıştırması sonucu Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalan boyların bazıları orada kalır, bazıları da tekrar dönerlerdi. Rusların desteğini alan Sarıbağış Boyu ile arası açılan Bugu Boyu 1856-1857 yıllarında Karkıra ve Tekes'e göç etmişti.⁵⁸³

Valihanov, Doğu Türkistanlılar ve onların kökeni hakkında bahsederken, onların üç halktan oluştuğunu bildirir: 1. Eski Uygurların torunları. 2. Dolonlor. 3. Nögeytler. Burada bizim dikkatimizi çeken Nögeytlerdir. Çünkü Valihanov, "Nögeytler- yarı göçebe, kökleri Kırgızlardan geldikleri söylenen boydur. Turfan'a bağlı Muzart Dağı'nın eteklerinde ikamet ederler. Kiyiz bozüylerde yaşar ve genelde hayvancılık ile uğraşırlar. Onlar Muzart Dağ Geçidi'nin buzlarını kesmek, yol bakımı yapmakta görevliler" bilgisini verir.⁵⁸⁴

Doğu Türkistan'da yaşayan Dolonlor da, kendilerinin Kırgız olduklarını söylerler. Cetlerinden olarak Noygut boyundan Canıl Mırza'yı gösterirler. Konuştukları dili ve hayat tarzı Uygurlardan farklı olmayan Dolonlor'un yüzleri Kırgızlara benzer. Kendilerini baba taraftan Kırgızlardan, anne taraftan Kalmuklardan olduklarını söylerler.⁵⁸⁵

İli bölgesinde de Kırgızlar, Boro Horo Dağı'nın güneyinden Hilhe'ye, Muz Dağları'nın kuzey tarafından Kaşa, Kunges ve Sagmı deryalarının baş taraflarına doğru devamlı göç ederek yaşıyorlar. Onlar Yedisu Kırgızlarından hemen hemen farksızlar. Tembel ama cesur, gerçekçi ve misafirperverler. Müslüman olduklarını söylerler, bazıları oruç tutarlar, ama rakıyı da seve seve içerler. Hayvancılık ve avcılık ile geçinirler. Bölgede yaşayan Kırgızlar, idari yönden 6 volosta ayrılırlar. Volostlar 8-10 ayl (köy)'dan oluşur. Halk onluk sistem ile yönetilir.⁵⁸⁶ Tarbagatay Dağları'nda yaşayan Kırgızlar aşağıdaki boylardan kurulmuştur: Sarıbağış, Munduz (Eersin), Barın, Sart, Nayman, Kıtay, Kalmak, Kerey ve Çotay.

Kıpçak Kırgızları İle kıyılarından Kuça şehrine, oradan Hotan'ın doğusuna geçtiler. Kırgızlar Tarım Nehri'ni Saya şehrinin karşısından geçtiği için orasına Uygurlar günümüzde

⁵⁸³ Ç. Ç. Valihanov, s. 119, 161- 165.

⁵⁸⁴ Ç. Ç. Valihanov, a.g.e., s. 167- 168.

⁵⁸⁵ S. M. Abramzon, Kirgizskoe Naselenie Sinzyan-Uygurskoy Avtonomnoy Oblasti Kitayskoy Narodnoy Respubliki// *Trudi Kirgizskoy Arheologii-Etnografiçesкой Ekspeditsii*, Pod Redaksiyey G. F. Debesa. İzd. AN. SSSR, Moskva 1959, s. 336- 337.

⁵⁸⁶ S. N. Veseletskiy, Priiliyskiy Kuldjinskiy Kray, İzv. *İRGO*, Tom LI, Vıp. III, SPb 1915, s. 152, 158- 159.

de “Kırgız Keçüü” yani “Kırgız Geçidi” demekteler⁵⁸⁷ bilgisi, Kırgızların bölgede şartlara göre yurt değiştirdiklerini göstermektedir.

Cungarya’da yaşayan Kırgız boyları (Kaynaklarda Ak Burutlar olarak geçer),⁵⁸⁸ daha çok Cungar Hanlığı’nın saray hizmetlerinde bulunmuşlardır. Bu grubun cetleri, Cungarlar tarafından Sibirya’dan XVIII. yüzyılın başlarında zorla göç ettirilen Kırgızlar olması muhtemeldir.⁵⁸⁹

Cungarya’da bulunan 24 otağın ikisi (Kırgız ve Telengut) Oyrat boylarından değildi. Kırgız otağı dört Zaysan tarafından yönetilirdi ve XVIII. yüzyılın ortalarında dört bin haneden ibaretti.⁵⁹⁰ Tarihi kaynaklara göre, Kırgızlar Cungarya’nın Emel bölgesinde yaşamışlardır.

Doğu Türkistan’da yaşayan Kırgızların sayısı hakkında çeşitli görüşler mevcut. Kornilov Kırgızların sayısını 450 000 olarak verir.⁵⁹¹ Kırgızlar bölgede Uygurlardan sonra gelen en çok nüfusa sahip halktı.

Andreev, Kırgızların sayısının 50 000 olduğunu ve Yarkent, Kaşgar ve Hocent etrafında yaşadıklarını bildirir.⁵⁹² Muhtemelen Andreev, sadece Altışehir etrafında yaşayan Kırgızların sayısını vermiş olmalı.

Bölgedeki Kırgızların sayısı ile ilgili 1770’lerde gerçekleşen olayda, “İtil’den batıya Kasım 1770’de göç eden Torgoutlar, yol boyunca Kazak ve Kırgızların saldırılarına maruz kaldılar. Kara Dağ’da Kırgızlar onları 100 bin atlı ile beklediler” bilgisi verilir. 100 bin atlı Kırgız sayısı biraz abartılmış bir sayı. Aslında bu Kırgızlar ile Ulu Yüz Kazaklarının sayısı olmalı. Çünkü Ulu Yüz Kazakları ile Kırgız boyları aynı topraklarda, barış içinde yaşamışlardı.⁵⁹³

Gulca bölgesinde yaşayan Kırgız erlerinin sayısı ise 20 bin olarak bilinir.⁵⁹⁴ Kırgızların bölgedeki dağılımına baktığımız zaman, Kornilov’un rakamının gerçeği yansıttığını söyleyebiliriz.

Küçük Kırgız toplulukları “Aksakallar” tarafından yönetilmektedir. Uruğların ortak problemlerini çözmek için Aksakallardan başka “Uruğ şurası” veya “Aksakallar keneşi”

⁵⁸⁷ B. Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi I*, Bişkek 1993, s. 130.

⁵⁸⁸ D. Saparaliev, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999, s. 63.

⁵⁸⁹ S. M. Abramzon, *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kulturnie Svyazi*, İzd. Nauka, Leningrad 1971, s. 28.

⁵⁹⁰ E. İ. Kıçanov, *Koçevie Gosudarstva Ot Gunnov Do Mançurov*, Vostoçnaya Literatura Yayınları, Moskva 1997, s. 240- 241.

⁵⁹¹ D. Kornilov, *Kaşgariya İli Vostoçniy Turkestan*, Taşkent 1903, s. 426. (233- 236)

⁵⁹² İ. G. Andreev, *Opisaniye Sredney Ordu Kirgiz-Kaysakov*, Gılım Yayınları, Almatı 1998, s. 51.

⁵⁹³ A. N. Aristov, *Usuni i Kırgızı İli Kara Kırgızı*, İlim Yayınları, Bişkek 2001, s. 452.

⁵⁹⁴ S. N. Veseletskiy, Priiliyskiy Kuldjinskiy Kray, İzv. İRGO, Tom LI, Vıp. III, SPb 1915, s. 152.

toplanır. Burada alınan kararlar Aksakalların tasdikine sunulurdu.⁵⁹⁵ Doğu Türkistanlı yerli Kırgızlar “Çong” ismini verdikleri kimse tarafından yönetilirdi.⁵⁹⁶

Bernştam, Doğu Türkistanlı Kırgızlar ile Uygurların ortasında fazla ayrıcalığın olmadığına dikkat çeker. Çin kaynaklarında Kırgızlar hakkında: “Burutlar saçlarını kısa keser, domuz eti yemezler. Dört köşeli tebetey (börk) giyerler. Kiyiz bozüy (çadır)’lerde yaşarlar. Hayvancılık ile uğraşır; etle geçinirler. İnek ve kısrak sütünden kımız yaparlar”⁵⁹⁷ bilgileri verilmiştir.

Doğu Türkistan’ın XVIII-XIX. yüzyıllardaki tarihi bir hayli hareketli geçmiştir. Ülkenin kaderini değiştirecek önemli hadiselerin hemen hemen hepsine Kırgızlar katılmışlardır. Kalmuk baskıncılarına karşı mücadelelerde Kırgızların önderlik yapmaları dikkat çekicidir. Ch’ing hükümetinin Cungar Hanlığı’nı yenerek batıya doğru ilerlemesi, Kırgızların da bunlara karşı yeni önlemler almasına neden olmuştur. Böylece Kırgız-Ch’ing diplomatik ilişkileri başlamış, Kırgızlar sözde Ch’ing hakimiyetini tanımışlardır. Bu tabii, Kırgızların Ch’ing ile ittifak kurduğu anlamına gelmez. Doğu Türkistan’da Ch’ing’e karşı yapılan mücadeleleri Kırgızların her zaman desteklemesi bunun bir delilidir. Hatta Sadıkbek önderliğinde Kırgızlar bölgenin bağımsızlığa kavuşması için çetin mücadele yapmış, ama iç anlaşmazlıklar yüzünden başarısızlığa uğramışlardır. Yine de bu işi tamamlayan Yakup Bek olur ve Kırgızlar Yedişehir Devleti’nin güçlenmesi için hizmet etmişlerdir. Türkistan’ın Rusya ve Ch’ing hükümetleri tarafından paylaşılmasına rağmen, Kırgızlar Türkistan’ın batısı ile doğusu arasındaki bağın kopmaması için gayret etmişlerdir.

⁵⁹⁵ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri (Sosyal Antropoloji Araştırmaları)*, ASAM Yayınları, Ankara 2000, s. 186.

⁵⁹⁶ S. M. Abramzon, *Kirgizskoe Naselenie Sinzyan-Uygurskoy Avtonomnoy Oblasti Kitayskoy Narodnoy Respubliki// Trudy Kirgizskoy Arheologii-Etnograficheskoy Ekspeditsii*, Pod Redaksiyey G. F. Debesa. İzd. AN. SSSR, Moskva 1959, s. 341.

⁵⁹⁷ A. N. Bernştam, *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1999, s. 498.

SONUÇ

Doğu Türkistan, eskiden Kırgızların yaşadıkları, onların İslam ile ilk tanıştıkları, günümüz Kırgız Etnosu'nun oluşmasında önemli rol oynayan bir yer, aynı zamanda bir Kırgız Yurdu'dur. Kırgızların eskiden Doğu Türkistan'da yaşamaları, burasının eskiden bir Türk Yurdu olduğunu bir daha kanıtlamaktadır.

Cungar Hanlığı'nın zayıflaması ve hanlığın Doğu Türkistan'daki etkisinin azalmasıyla beraber, bölgede yaşayan Kırgızlar, XVII. yüzyılın sonlarında Kaşgariya'daki askeri- idari bürokrasinin başına geçmişlerdir. Atlı askerlerin daha önemini yitirmediği o dönemlerde, çevik Kırgız atlıları askeri- siyasi olaylarda son derece önemli rol oynuyorlardı. Kırgızların bölgede siyasi olaylarda bu kadar önemli rol oynamalarının diğer bir sebebi de, Doğu Türkistan'da yaşayan konar-göçer halklar arasında Kırgızların en fazla nüfusa sahip olmalarıydı.

“Kırgızlar fakir, fakat cesurlar. Savaşmaktan korkmazlar. Kazaklar ile Bolurlar onlardan korkarlar. Hatta Cungarlar en güçlü dönemlerinde bile onları itaat ettirememişlerdi” ifadesi, Kırgızlar hakkında kısa ve net bilgi vermekle beraber, onların Kalmuklara karşı koyabilmeleri direnç güçlerini de göstermektedir. Tarihi eserlerde, Doğu Türkistan'daki olaylar anlatılırken, sadece Kırgızların siyasi olaylara katıldıkları bahsedilir, Kırgızlar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmez. Oysa, tarihi kaynaklara bakıldığı zaman, Kırgızların arasında bölgenin kaderini değiştirecek Koysarı Biy, Kubat Biy, Taylak Batır, Sadıkbek Han gibi şahsiyetlerin olduğu, onların bölgedeki kilit noktalarda önemli görevler üstlendikleri ve siyasi olaylarda önemli rol oynadıkları ortaya çıkmaktadır.

Kırgızlar arasında akraba bağı güçlü olduğu için, öz ile yabancıyı çok iyi ayırmışlardır. Onun için Kalmuklara karşı yaptıkları gibi, Ch'inglilere karşı da, Uygurlar ile beraber bölgede baskıncılara karşı mücadelelerini sürdürdüler. Mançulara karşı yapılan kırktan fazla ayaklanmanın hepsine Kırgızlar katıldılar.

Kaynaklarda Kırgızların, şu ya da bu hocaların tarafını tuttıkları, onlara karşı çok saygılı oldukları ve her zaman onları destekledikleri sık sık bildirilir. Kırgız boyları coğrafi konumuna göre, şu ya da bu hocayı desteklemiş olabilir, ama olaylara şöyle bakıldığı zaman, Kırgızların şu ya da bu hocayı desteklemekle beraber, bölgedeki istikrarı, dışardan gelen düşmanlara karşı mücadeleyi sürekli destekledikleri, düşmanlara karşı mücadele yapanlara

karşı her zaman sadık kaldıkları görülür. Buna karşılık hakimbekler, mücadelelerde başarısızlık kaynağıydı. Milli mücadeleler, çoğu zaman bazı feodal beylerin kendi menfaatlerini ön plana çıkararak vatanına hainlik yapmaları sonucu başarısızlığa uğramıştı.

Sürekli sürdürülen mücadeleler sonucu zayıf düşen Doğu Türkistan'ın kaderinin belirlenmesinde, yabancı devletler ile yaptıkları diplomatik ilişkileri de önemliydi. Bölgenin bir parçası olan Kırgızlar da, dış ilişkilerinde kendilerine siyasi özerklik tanıyan ve iç işlerine karışmayan devletlere yanaşmışlardır. Ch'inglilerin Orta Asya'daki izledikleri politika Kırgızların işine geldiği için, onlar Ch'inglilerle diplomatik ilişkiler kurmuşlar ve Ch'ingliler Kırgızların bağımsızlıklarını tanımışlardır. Netice olarak Kırgızların Ch'ing ile ilişki kurmalarını şöyle değerlendirebiliriz. Kırgızlar kendilerini güvenceye almanın bir yolunu bulmalıydılar. Kaşgar bölgesindeki bazı Kırgız biyleri Ch'ing ile barışçıl ilişkiler kurmayı denemekteydi. Bunun üzerine Kırgız boylarının çoğu kendi temsilcilerini Pekin'e gönderdiler, ancak bunu yapmakla birlikte, Kaşgar bölgesini işgal etmeleri durumunda Ch'inglilere yardım edeceklerine dair herhangi bir mecburiyet altına girmediler.

Bazı istisnai durumlar hariç, ister Doğu Türkistan'da, ister Fergana'da, ister Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızlar, Doğu Türkistan için yapılan milli mücadelelerde her zaman yerel halkı desteklediler ve her zaman onlarla beraber hareket ettiler. Tezde verilen örnekler ve olayların gelişimi, günümüze kadar hakim olan, "Kırgızlar Doğu Türkistan'ın zaptında Ch'ing tarafını tutmuştu" görüşünü çürütmektedir.

Diğer taraftan, Fergana Vadisi'nde Buhara Hanlığı'ndan ayrılan Hokand Hanlığı güçlenmekte ve sınırlarını genişletmekteydi. Hanlığın emrine giren ve hanlıkta önemli görevler üstlenen Ancıyan ve Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızlar da, Hokand Hanlığı'nın güçlenmesinde tesirli oldular. Güçlenen Hokand, sınır komşusu haline gelen ve Ch'ing esareti altında bulunan Doğu Türkistan'a göz dikti. Mülteci olarak sığınan hocaların yardımı ile Doğu Türkistan'da istediklerine ulaşan Hokand, aynı zamanda Doğu Türkistanlıların da baskıncılara karşı başarılı olmalarında yardımcı oldular.

Yedişehir Devleti döneminde, eski bildiklerimizin tersine, bölgede yaşayan Kırgız boylarının devlet sınırlarını korudukları, Rusya sınırları içinde kalan Kırgız boylarının Yakup Bek ile sürekli irtibat içinde oldukları görülmektedir. Fakat Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı ve dolayısıyla Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızları zapt etmesiyle Kırgızların Doğu Türkistan'daki etkisi azalmıştır.

Doğu Türkistan'da günümüzde de kullanılan sayısız Kırgızlara ait hidronim, toponimler eskiden Kırgızların bu topraklarda yaşadıklarını kanıtlamaktadır. Çinliler ve Uygurlar arasında asimile olan ancak kendilerini Kırgız olarak tanıtan Kırgız boylarının

varlığı üzerinde yapılacak araştırmalar, Kırgız tarihini zenginleştirmede birçok yeni bilgi sağlayacaktır.

Doğu Türkistan ile Batı Türkistan arasındaki bağların bu yüzyıllarda da kopmadığı, tersine geliştiği görülür. Baskıncılara karşı mücadeleler ve mağlubiyetler sonucu yapılan zorunlu gler, bunun bir örneğidir. İki Türkistan arasında köprü görevini de Kırgızlar stlenmiştir. Yirmiden fazla Kırgız boyunun yaşadığı Doğu Türkistan toprakları, aslında Batı Türkistan toprakları ile bir bütündür. Bu topraklarda yaşayan Kırgız boylarının konumu, halkın yaşayış tarzı ve siyasi olaylardaki yardımlaşmaları, bunların bir bütün olduğunu göstermektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

1. Temel Kaynaklar

BELLEW, W. H., *Kaşmir i Kaşgar. Dnevnik Angliyskogo Posolstva v Kaşgar v 1873-1874 gg*, SPb 1877.

BİÇURİN, N. Ya.(Monahom İakineom), *Opisaniye Cungarii i Vostoçnogo Turkestana v Drevnem i Nıneşnem Sostoyanii*, c. I-II, Karla Kraya Yayınları, SPb 1829.

....., *Sobraniye Svedeniy Po İstoricheskoj Geografii Vostoçnoy i Sredney Azii*, Çeboksarı 1960.

Kırğızdardın Cana Kırğızstandın Tarihıy Bulaktarı (KKTB), c. I, Kırğız-Türk Manas Üniversitesi (KTMÜ) Yayınları, Bişkek 2003.

KORNILOV, D., *Kaşgariya İli Vostoçny Turkestan. Opit Voенno-Statistiçeskogo Opisaniya*, Taşkent 1903.

KUROPATKİN, A. N., *Kaşgariya. İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Stranı*, SPb 1879.

Materialı Po İstorii Kirgizov i Kirgizii, Vıp I, Nauka, Moskva 1973.

Materialı Po İstorii Kirgizov i Kirgizstana, c. II, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003.

MOLLA ABD AL-ALİM, *İslam Name// Asrlar Sadasi* (Stihi Uygurskih Poetov XV-XIX vv.), Alma Ata 1963.

MOLLA AŞUR HALİFE, *Cami at Tevarih*, Moskova İlimler Akademisi El Yazmalar Fonu, Nom. D 124, 1907.

MOLLA NİYAZ MUHAMMED KOKANDİ, *Tarih-i Şahruhi*, Yay. Haz. N. N. Pantusov, Kazan 1885.

MOLLA MUSA SAYRAMİ, *Tarihi Eminiyе*, Yay. Haz. N. N. Pantusov, Kazan 1905.

MUHAMMED SADIK KAŞGARÎ, *Tezkire-î Azizân*, Rusya İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü (D 191), 1768/69.

....., *Tezkire-î Azizân*, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1988.

ROBERT, Şa, *Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kaşğara (Prejney Kitayskoy Tatarii)*, SPb 1872.

VALİHANOV, Çokan, *Soçinenie*, Yay. Haz. N. İ. Veselovskiy, SPb 1904.

....., “*Zapiski ob Organizasii Poezdki v Kaşğar*”, *Sobraniye Soçineniy*, c. II, Almata 1962.

....., “*Komentarii*” *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, Yay. Haz. A. H. Margulan ve Diğlerleri, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985.

....., “*Zapiski ob Organizatsii Poezdki v Kaşğar*”, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, Yay. Haz. A. H. Margulan ve Diğlerleri, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985.

....., “*O Sostoyaniy Altşara ili Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-lu (Maloy Buharii) V 1858-1859 Godah*”, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, c. III, Glavnaya Redaktsiya, Almata 1985.

2. Araştırma Eserleri

ABAŞİN, S. N., *Mindonsı v XVIII-XX vv. İstoriya Menyayuşegosya Samosoznaniya//Rası i Narodı*, V1p. XXVII, Nauka, Moskva 2001.

ABRAMZON, S. M., *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kulturnie Svyazi*, Frunze 1990.

....., *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1999.

ADİL, Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.

AMANJALOV, S., “*Kazak Jerinde Bolğan Elder, Halıktar*”, *Kazak Tarihınan*, Jalın Yayınları, Almatı 1997.

ANDREEV, İ. G., *Opisaniye Sredney Ordı Kırgız-Kaysakov*, Gılım Yayınları, Almatı 1998.

ARİSTOV, A. N., *Usuni i Kırgızı İli Kara Kırgızı*, İlim Yayınları, Bişkek 2001.

ATIF, Mehmed, *Kaşğar Tarihi Bais-i Hayret Ahval-i Garibesi*, Haz. İsmail Aka, Vehbi

- Günay, Cahit Telci, Eysi Yayınları, Kırıkkale 1998.
- ATTOKUROV, S., *Taylak Batır*, Kırgız Millî Devlet Üniversitesi (KGNU) Yayınları, Bişkek 1994.
-, *Kırgız Sancırası*, Kırgızstan Yayınları, Bişkek 1995.
-, *Kırgız Etnografyası*, KGNU Yayınları, Bişkek 1997.
-, *XVIII Kılımdağı Kırgızdardın Tarihi*, Bişkek 2003.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi*, IV. Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1981.
- AVLYAEV, G. O., *K Voprosu O Proishojdenii Kereitov i İh Uçastii v Etnogeneze Srednevekovih Oyratov Cungarii i Kalmukov Povoljya// Problemi Etnogeneza Kalmukov*, Elista 1984.
-, *Proishojdenie Kalmuskogo Naroda (Seredina IX- Pervaya Çetvert XVIII vv.)*, Doktora Tezi, Moskva-Elista 1994.
- BARANOVA, Yu. G., *Svedeniya Uygurskoy Hroniki "Tarih-i Amniya" O Vosstanovlenii Sinskogo Gospodstva v Sinzyane v 1875-1878 gg., Materiali Po İstorii i Kulture Uygurskogo Naroda*, İzd. "Nauka" Kaz. SSR, Alma Ata 1978.
- BARTHOLD, V. V., *Kırgızı, İstoriçeskiy Oçerk// Soçinenie*, "Nauka", Moskva 1963.
-, *Dvenadtsat Leksiy Po İstorii Tyurkskih Narodov Sredney Azii// Soçinenie*, "Nauka", Moskva 1968.
-, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1975.
-, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1980.
-, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1997.
- BAYTUR, Anvar, *Kırgız Tarihünün Leksiyaları*, 2. Kitap, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992.
- Belgelerde Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70, Ankara 2005.
- BERGMANN, B., *Normandische Streifereien Under Kalmuchen in JaHren 1802 und*, Riga 1803.
- BERNŞTAM, A. N., *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihi Cana Arheologiyası Boyunça*

- Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 2004.
- BİÇÜRİN, N. Ya., *İstoriçeskoe Obozrenie Oyratov İli Kalmukov s XV Stoletiya Do Nastoyaşego Vremeni*, 2-e İzd., Kalmitskoe Knijnoe İzdatelstvo, Elista 1991.
- BOROVKOVA, L. A., *Zapad Tsentralnoy Azii vo II v. Do Naşey Eri (İstoriko-Geografiçeskiy Obzor Po Drevnekitayskim İstoçnikam)*, Nauka, Moskva 1989.
- BOTAEVA, B., *Kırgızı Mejdu Kokandom, Kitaem i Rossiyey*, Bişkek 1995.
- Boulger, D.C., *The Life of Yakoob Beg; Athalik Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*, London 1878.
- BUĞRA, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafyası ve Şimdiki Durumu*, İstanbul 1952.
-, *Şarkî Türkistan Tarihi*, Emek Ofset, Ankara 1998.
- BUTANAEV, V. Ya., Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000.
- CH'EN CH'İNG-Lung, *Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyandarından Yakup Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi*, Doktora Çalışması, T'ai- Pei 1967.
- ÇOROEV, T. K., *Tengir Too (Prityanşane) Kak Region Etnogeneza Kırgızskogo Naroda// Etnogenetiçeskiye i Etnokulturne Protsessi v Drevnosti i Srednevekove v Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1996.
- DAVİDOVIÇ, E. A., *Materialı Po Metrologii Srednevekovo Sredney Azii*, "Nauka", Moskva 1970.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Doğuş Ltd. Şt. Matbaası, Ankara 1978.
- DJAMGERÇİNOV, B., *Oçerki Politiçeskoy İstorii Kırgızii XIX Veka (Pervaya Polovina)*, Frunze 1966.
- DUMAN, L. İ., *Agrarnaya Politika Sinskogo (Mançu) Pravitelstva v Sinzyane v Konse XVIII v*, Moskva-Leningrad 1936.
-, *Zavoevanie Sinskoy İmperiy Cungarii i Vostoçnogo Turkestana // Mançurskoe Vladıçestvo v Kitae*, Moskva 1966.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara 1947.
- EFREMOV, F., *Rossiyskogo Unter-Ofitsera, Kotoriy Nıne Praporşikom, Devyatiletnee*

Stranstvovanie i Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii, Vozvraşenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu, Pisannoe İm Samim v Sanktpeterburge 1784 Goda// Ruskaya Starina, Tom 79, No. 7, 1893 SPb.

EKEEV, N. V., *Çorost-Oyrotskie Knyazya*, Materialı K 50-Letyu İnstituta Altaistiki İm. S. S. Surakova (İnstituta Gumanitarnıh İsledovaniy Respubliki Altay), Nom. 10, Gorno Altaysk 2003.

ERCİLASUN, Konuralp, *Ch'ıng Hanedanı Zamanında (19. yy. Başına Kadar) Kaşgar, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2003.

ERDEM, Mustafa, *Kırgız Türkleri (Sosyal Antropoloji Araştırmaları)*, ASAM Yayınları, Ankara 2000.

ERDNEV, U. E., *Kalmki*, Kalmıskoe Knijnoe İzdatelstvo, Elista 1985.

FEDOROV, D., *Opıt Voенno-Statistiçeskogo Opisanıya İliyskogo Kraya*, Tom I, Taşkent 1903.

GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

GEYNE, A. K., *O Vostanii Musulmanskogo Naseleniya İli Dunganey v Zapadnom Kitae*, İRGO, c. II, SPb 1866.

GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 1995.

GRUMM-GRJİMAYLO, G. E., *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, c. III, Vıp. I, GRGO Yayınları, Leningrad 1926.

GUREVİÇ, B. P., *Nekotorie Voprosı İstorii Kazahstana i Sredney Azii i İh İzvraşenie v Peçati KNR // İstoriya SSSR*, Moskva 1979.

HASANOV, A. H., *Ekonomiçeskie i Politiçeskie Svyazi Kirgizii s Rossiey*, Frunze 1960.

HAYIT, Baymırza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara 1975.

....., *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara 1995.

İBRAGİMOVA, G. M., *Kratkaya Harakteristika Nekotorih İstoçnikov O Mançurskih Zavoevahiyah Sinzyanall Uçenie Zapiski İns. Vost.*, Tom XVI, İzd. AN. SSSR, Moskva-Leningrad 1958.

İSİEV, D. A., *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, İzd. "Nauka", Moskva 1981.

-, *K Voprosu O Verovaniyah Uygurskogo Naroda, Voprosı İstorii, Kulturi Uygurov*, Alma Ata 1987.
- İstoriya Kirgizskoy SSR, (S Drevneyşih Vremen Do Seredinı XIX) V 5-ti Tomah*, Kirgızstan Yayınları, c. I, Frunze 1984.
- KARAEV, Ö., M. Kocobekov, *O Pereselenii Eniseyskih Kirgizov Na Tyan-Şan // Voprosı Etniçeskey İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1989.
- KARASAEV, Kuseyin, *Nakil Sözdör*, Kirgızstan Yayınevi, Frunze 1987.
- KHODJAEV, Ablat, *Tsinskaya İmperiya, Jungariya i Vostoçnyı Turkestan (Kolonialnaya Politika Tsinskogo Kitaya Vo Vtoroy Polovine XIX v.)*, Nauka, Moskva 1979.
- KIÇANOV, E. İ., *Koçevie Gosudarstva ot Gunnov do Mançjurov*, Vostoçnaya Litaratura Yayınları, Moskva 1997.
- Kirgızdar*, c. II, Yay. Haz. K. Cusupov, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1993.
- Kirgızdar*, c. III, Yay. Haz. K. Cusupov, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1995.
- Kirgızdar*, c. IV, Yay. Haz. K. Cusupov, Soros Fondu Yayınları, Bişkek 1997.
- Kirgızstan (Entsklopediya)*, Al Salam Yayınevi, Bişkek 2001.
- Kirgızstan-Rossiya: İstoriya Vzaimotnoşeniy (XVIII-XIX vv.)*, Sbornik Dokumentov i Materialov, Bişkek 1998.
- Kirgız Sancırası*, Kirgızstan Yayınları, Bişkek 1994.
- KIZLASOV, L. R., *İstoriya Yujnoy Sibiri v Srednie Veka*, Moskva 1984.
- KİSİLEV, S. V., *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Nauka, Moskva 1951.
- KOTVİÇ, V. L., *Ruskie Arhivnie Dokumentı Po Snoşeniyam S Oyratami v XVII-XVIII vv., İRAN*, No. 12-15, SPb 1919.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TDİB. Yayınları, Ankara 1984.
- Kratkaya Geografiçeskaya Entsiklopediya*, c. III, Moskva 1961.
- KUDAYBERDİ-ULI, Şakarima, *Rodoslovnaya Svyaz Tyurkov, Kirgizov, Kazakov i Hanskih Dinastiy*, Cev. B. Kairbekova, Dastan Yayınları, Alma Ata 1990.
- KURBAN, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK. Yayınları, Ankara 1995.
- KUZNESOV, V. S., *Ekonomiçeskaya Politika Sinskogo Pravitelstva v Sinzyane v Pervoy*

- Polovine XIX veka*, Moskova 1973.
-, *İmperiya Tsin i Musulmanskiy Mir (K Voprosu O Musulmanskoy Rekonkiste v Sentralnoy Azii)*, Moskova 1973.
-, *Sinskaya İmperiya Na Rubecah Sentralnoy Azii (Vtoroya Polovin XVIII v. –Pervaya Polovina XIX vekah)*, Novosibirsk 1983.
- LAPİDUS, Ira M., *İslam Toplumlari Tarihi*, c. I, İletişim Yayınları, Çev. Yasin Aktay, İstanbul 2002.
- LEVŞİN, A. M., *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysaskih Ord i Stepey*, Almata 1996.
- LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Yay. Haz. Sadrettin Karatay, TTK. Yayınları, Ankara 1986.
- MAGLİNOV, V., *Eluy Daşı-Prins-Voin-Diplomat*, Elista 2000.
- MALABAYEV, C. M., *Kirgiz Mamleketinin Tarihi*, İlim Yayınları, Bişkek 1999.
- MALYAVKİN, A. G., *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII vv*, Novosibirsk 1983.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara 1997.
- MOİSEEV, V. A., *Rossiya i Kitay v Tsentralnoy Azii (Vtoroya Polovina XIX v-1917 g.)*, Azbuka, Barnaul 2003.
- MOLLAUDOVOV, S., *XVIII Esir Uygur Poeziyasi*, Alma Ata 1990.
- MUGİNOV, M. A., *Opisanie Uygurskih Rukopisey İnstituta Narodov Azii*, Moskva 1962.
- NALİVKİN, V., *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Tipografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan 1886.
- NOMİNHANOV, S. D., *Termini Rodstvah v Tyurko-Mongolskih Yazıkah*, Alma Ata 1958.
- ONAT, Ayşe, *Han Sülâlesi Zamanında Ch'e-shih Bölgesindeki Hun-Çin Mücadeleleri*, San Matbaası, Ankara 1978.
- OSMONOV, Öskön, *Kirgizstan Tarihi. Maalimatnaama*, Biyiktik, Bişkek 2003.
- PAPUEV, V. B., *Oyrat-Kalmıskie İmena*, Elista 1997.
- PETROV, K. İ., *K İstorii Dvijeniya Kirgizov Na Tyan-Şan i İh Vzaimootnoşeniya Oyratami*, Frunze 1961.
-, *Oçerk Proishojdeniya Kirgizskogo Naroda*, Frunze 1963.

- PLOSKĪH, V. M., *Kirgızı i Kokandskoe Kanstvo*, Frunze 1977.
- POTANĪN, G. N., *O Karavannoy Torgovle S Cungarskoy Buhariy v XVIII Stoletii*, Moskva 1968.
- POTAPOV, L. P., *Oçerki Po İstorii Altaytsev*, AN. SSSR Yayınları, Moskva-Leningrad 1953.
- POZDNEEV, A., *Kalmuki // Ensklopedičeskiy Slovar Brokgauza Efrona*, c. XIV, SPb 1895.
- SAPARALĪEV, D. B., *Vzaimootnoşeniya Kirgızskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII v*, Bişkek 1995.
-, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah*, Bişkek 1999.
- SARAY, Mehmed, *Türkistan Türkleri*, Veli Yayınları, İstanbul 1984.
-, *Kirgız Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaası, İstanbul 1993.
-, *Modern Kirgızistan'ın Doğuşu*, TİKA Yayınları, Ankara 2004.
- SOLTONOEV, B., *Kızıl Kirgız Tarihi I*, Kirgızstan Yayınları, Bişkek 1993.
- SUPRUNENKO, G. P., *Nekotorie İstoçniki Po Drevney İstorii Kirgızov. // İstoriya i Kultura Kitaya*, Moskva 1974.
-, *Materialı Po İstorii Kirgızov İz Kitayskih İstoçnikov XVIII-Naç. XIX vv.*, Frunze 1976.
-, *Kitayskie İstoçniki O Kirgızah v XVIII-XIX vv.*, Frunze 1979.
- SUŞANLO, M. Ya., B. P. Gureviç, V. M. Ploskih, G. P. Suprunenko, *Protiv Maoistskih Falsifikasiy İstorii Kirgızii*, Frunze 1981.
- TASKĪN, V. S., *Materialı Po İstorii Syunnu*, 2. Baskı, Moskva 1973.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.
- TÖRÖKANUULU, E., *Kirgızdın Kısaça Sancırastı*, c. I, Uçkun Yayınları, Bişkek 1995.
- UBUŞAEV, V. B., *Kalmuki. Vıselenie i Vozvraşenie*, Sanan Yayınları, Elista 1991.
- URSTANBEKOV, B. U., T. K. Çorayev, *Kirgız Tarihi. Kısaça Entsiklopediyalık Sözdük*, Kirgızpoligraf Yayınları, Frunze 1990.

- USENBAEV, K., *Obşestvenno-Ekonomiçeskie Otnoşeniya Kirgizov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva. (XIX Vek-Do Prisoedineniya Kirgizii K Rossii)*, Frunze 1961.
- VASİLEVA, N. İ., *Velikaya Skifiya*, Metagalaktika Yayınları, Moskva 2000.
- VASİLEV, L. S., *İstoriya Vostoka*, c. I, Vıssaya Şkola Yayınları, Moskva 1994.
- VOROBİVA, M. İ.-Desyatkovskaya, *Nauçnie Ekspeditsii v Vostoçnyy Turkestan*, Moskva 2003.
- YUNUSALİEV, B. M., *K Voprosu O Formirovanii Obşenarodnogo Kirgizskogo Yazıka// Trudı İYaL AN Kirg. SSR*, Vıp. VI, Frunze 1956.
- YUNUSCAN, Ali, *XVII-XVIII. Asırlardaki Uygurlarbilen Cungarlarnın Munaseveti*, Şıncan Halk Neşriyat, Urumçi 2002.
- ZAKİROV, S., *Kırgız Sancırası*, Kırgız Ensiklopediyası Yayınları, Bişkek 1996.
- ZLATKİN, İ. Ya., *İstoriya Cungarskogo Hanstva (1635-1758)*, Nauka, Moskva 1964.

3. Makaleler

- ABEL R'emusat, *Bechsehes Sur Les Jagues Tartares*, Paris 1820, ss. 245- 256.
- ABRAMZON, S. M., *Kirgizskoe Naselenie Sinzyan-Uygurskoy Avtonomnoy Oblasti Kitayskoy Narodnoy Respublikill Trudı Kirgizskoy Arheologii-Etnografiçeskoj Ekspeditsii*, Pod Redaksiyey G. F. Debesa. İzd. AN. SSSR, Moskva 1959, ss. 332-342.
- AMANBECK H. Djalılov, “*Yarkent Hanlığı (1465-1759)*”, *Türkler*, c. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 662- 669.
- ARAT, Rahmeti, “*Kaşgar*”, İA, c. VI, MEB Yayınevi, Eskişehir 2001, ss. 405- 412.
- BAKTİGULOV, C., *Formirovanie Kirgizskogo Naroda // Kırgızı: Etnogenetiçeskie i Etnokulturnie Protsessi v Drevnosti i Srednevekove v Tsentralnoy Azii, (22-24 Ekim 1994 Tarihleri Arasında, Manas Destanı'nın 1000 Yıllığı Nedeniyle Düzenlenen Uluslararası Konferans Belgeleri)*, Bişkek 1996, ss. 102- 126.
- BARDAŞEV, İ., *Svedeniya O Dikokamennih Kirgizah 1850-e gg. // Turkestanskıe Vedomosti*,

Nom. 15, 1870, ss. 3- 10.

BAZAROVA, B., *XVIII Kılımda Kırgız Tilinde Cazılgan Kattar//Alatoo*, Bişkek 1990, ss. 90-92.

BERNŞTAM, A. N., *Problemi Vostochnogo Turkestana // Vestnik Drevney İstorii*, Vıp. II, Moskva 1947, ss. 70- 71.

BEYSENBIYEV, T. K., “*Tarih i Şahruhi*” o Vostochnom Turkestane // *İz İstorii Sredney Azii i Vostochnogo Turkestana XV-XVIII vekah*, Taşkent 1987, ss. 162- 174.

BUĞRA, Mehmet Emin, Doğu Türkistan’a Dair, *Türk Kültürü*, Sayı: 21, Temmuz 1964, ss. 95- 101.

ÇAY, Abdülhalik M., İlhami, Durmuş, *İskitler, Türkler*, c. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 576- 598.

ÇOROTEGİN, Tınçtıkbek, *Kırgızistan Cumhuriyeti, Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 219- 297.

DÜYŞENBİEV, S. U., *K Voprosu Rasseleniya Kırgızskih Plemen Po “Hudud al- Alam”(IX-XII)// Voprosı Vostokovedeniya i Vostokovodnogo Obrazovaniya*, Vıp. I, BGU Yayınları, Bişkek 2002, ss. 27- 37.

EKREM, Erkin, “*Doğu Türkistan’da Sûfi Hocalar*”, *Erdem*, c. VIII, S. 23, Ankara 1996, ss. 621- 656.

FİKRET, Hüremcan Abdurrahman, “*Hocalarnin Şincanga Kelişi ve Baş Köterip Çıkışının Tarihi Arka Körünüşü*”, *Şincan Tezkireçiligi*, S. 1, Umumi San 50, Urumçi 2000, ss. 34- 42.

....., “*Hocalarnin Şincanga Kelişi ve Baş Köterip Çıkışının Tarihi Arka Körünüşü*”, *Şincan Tezkireçiligi*, S. 3, Umumi San 52, Urumçi 2000, ss. 1- 10.

....., “*Hocalarnin Şincanga Kelişi ve Baş Köterip Çıkışının Tarihi Arka Körünüşü*”, *Şincan Tezkireçiligi*, S. 1, Umumi San 54, Urumçi 2000, ss. 26- 37.

GUREVİÇ, B. P.- Ploskih, V. M., *Kokandsko-Kitayskie Otnoşenie i Nasionalno-Kolonialnoy Politiki Sinskoy İmperii v Sinzyanell* // *İzv. AN. Kir. SSR*, Vıp. V, Frunze 1980. ss. 62- 68.

- GÜLTEPE, Kazım, *Tutsak Doğu Türkistan ve Bitmeyen Ch'ing Mezalimi*, TDTD, Sayı XX, İstanbul 1996, ss. 54- 61.
- HUDYAKOV, Yu. S., *Kırgızı v Vostoçnom Turkestane, Kırgızı: Etnogenetiçeskie i Etnokulturnie Protsessi v Drevnosti i Srednevekove v Tsentralnoy Azii (Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferensii, Posvyaşennoy 1000 Letiyu Eposa "Manas" 22-24 Eylül 1994)*, Bişkek 1996, ss. 180- 195.
- İMANALİEV, M., *Kitay Bizdin En Çon Konşubuz, Önöktöşübüz//Bişkek Tayms Gazetesi, IX San (4 Mart, 2005)*.
- İSİEV, D. A., *Naçalo Nasionalno-Osvoboditelnogo Vosstaniya Uygurov Vo Vtoroy Polovine XIX v (1864-1866gg.)// Materialı Po İstorii i Kulture Uygerskogo Naroda, "Nauka" Kaz. SSR, Alma Ata 1978, ss. 59- 72.*
- KHODJAEV, Ablat, *O Gibeli Poslednego Pravatelya Yarkendskogo Kanstva Burhan ad-Din Hodji i Hodji Cahanal// Malovskiye Çteniya. Materialı Konferensii, Alma Ata 1990, ss. 136- 146.*
- KHODJAYEV, Ablat ve Kamil Khodjayevev, *"Ch'ing Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali"*, *Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 9- 35.
-, *Doğu Türkistan'da Çin İşgaline Karşı Mücadele, Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 35- 56.
- KERİMOVA, Risalet, *Hun İmparatorluğu ile Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi, Türkler*, c. I, çev. Nurşen Özsoy, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 744- 750.
- KLYAŞTORNIY, S. G., *Oguzl// Sovetskaya İstoriçeskaya Ensklopediya, c. X, Moskva 1978.*
- KOCABEKOV, M., *"Orta Asırlarda Kırgız Türklerinin Uruğ Münasebetleri"*, (*Kırgız Türkçesi'nden Aktaran: Mustafa Kalkan*), *Türk Yurdu (Kırgızistan Özel Sayısı)*, Kasım 2001, C.21, S. 171, ss. 53-57.
- KONDRATEV, A. A., *İstoriçeskiye Svedeniya O Kirgizah v Kitayskih İstoçnikah // Materialı Pervoy Vsesoyuznoy Nauçnoy Konferensii Vostokovedov, Taşkent 1958, ss. 935- 938.*
- KUTLUKOV, M, *İz İstorii i Mejdunarodnih Svyazey v Sentralnoy Azii v 1755-1759 Godah (Svedeniya Kaşgarskih İstorišov) //İz İstorii Sredney Azii i Vostoçnogo Turkestana XV-XVIII Vekah*, Taşkent 1987, ss. 59- 82.

- KUZNESOV, V. S., *İmperiya Tsin i Durraniyskaya Derjava// Pyataya Nauçnaya Konferensya “Obşestvo i Gosudarstvo v Kitaye”*, Tez. Dok., Vıp. II, Moskva 1974, ss. 191- 209.
- MASLYUÇENKO, S. V., *Uygurskaya Problema v Kitaye. İstoriya i Sovremennost, Metodichniy Vestnik İstoriçeskogo Fakultetu*, Nom. 3, Konsum Yayınları, Harkov 2005, ss. 51- 58.
- MOİSEEV, S. V., *Kirgızı Mecdu Rossiey i Yettişarom. 60-70-e. Gg. XIX v.*, Barnaulskiy Gosudarstvenniy Pedagogiçeskiy Universitet, Barnaul 2003, ss. 91- 99.
- MUSABAY, İlhan-Polat Turfani, *Doğu Türkistan// Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE. Yayınları 45, Seri I- Sayı A5, Ankara 1976, ss. 1217- 1250.
- NARINBAEV, İ., *Reakcionnaya Rol Sufizma v Vostoçnom Turkestane, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı VII, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, ss.199- 210.
- NOMİNHANOV, S. D., *Proishojdenie Slova “Kalmık”*, Vestnik AN. Kaz. SSR, Vıp. II, (164), Alma Ata 1958, ss. 99- 103.
- PLOSKİH, V. M., *Kirgızı Vo Vneşney Politike Kokanda (Pervaya Polovina XIX v.)// İzv. AN. Respubliki Kirgızstan*, Vıp. I, Bişkek 1991, ss. 41- 48.
- PRİTSAK, Omelyan, *“Kara-hanlılar”*, İA, c. VI, MEB. Yayınevi, Eskişehir 2001, ss. 251- 273.
- RHODES, N.G., *Moslem Rebel Coins of Sinkiang. Part 2. // The Journal of East Asian Numismatics*, Volume 1. No.2. September-October 1994, s. 17- 21.
- ROMODİN, V. A. i A. A. Kondratev, *Opıt Sopostavleniya Svedeniy iz Kitayskih, Kokandskih i Russkih İstoçnikov Po İstorii Kirgızov// Sovetskoe Vostokovedenie*, Vıp. IV, 1958, ss. 130- 134.
- SALAHETDİNOVA, M. A., *Soçineniye Muhammed-Sadıka Kaşgari “ Tazkira-i Hodcagan” Kak İstoçnik Po İstorii Kirgızov*”, AN. Kirgizskoy SSR, Seriya Obşestvennih Nauk, c. I., Vıp. I., Frunze 1959, ss. 93- 124.
-, *“Soobşeniya o Kirgızah v “ Hidayat-Name” Mir-Hal Addina”*, İzv. AN. Kirgizskoy SSR, c. III. Vıp. 2. Frunze 1961, ss. 133- 139.
- SALMAN, Huseyin, *Karluklar, Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 421- 425.

SAPARALĪEV, D. B., *Otmoşenie Kirgizov K Političeskim Sobtियam v Vostočnom Turkeстане v Seredine XVIII v. // Materialı VII Mecrespublikanskoy Konferensii Molodih Učenih, Posvyaşennoy 60-Letiyyu Obrazovaniya Kirgizskoy SSR i Kompartii Kirgizii*, “İlim”, Frunze 1985, ss. 340- 342.

....., *K Voprosu O Pozisii Kirgizov v Osvoboditelnoy Borbe Narodov Vostočnogo Turkeстана v Seredine XVIII v. // Sosyal Bilimler Dergisi*, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2003, ss. 27- 38.

....., *Kırgızı v Antisinskoy Borbe Narodov Kaşgarii 1758-1759 gg. // Dialog Tsivilizasiy: Razvitie Gosudarstvennosti v Usloviyah Vzaimodeystviya Koçevih Obşestv i Osedlih Oazisov v Zone Velikogo Şelkovogo Puti*, Vıp. II, Bişkek 2003, ss. 55- 60.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler, Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15- 49.

TİHONOV, D., *Vostanie 1864 g. V Vostočnom Turkeстане. Vosstanie v Kuçare // Sovetskoe Vostokovedenie*, Tom V, İzd. AN. SSSR, Moskva-Leningrad 1948, ss. 155- 171.

....., *Nekotorie Voprosı Vnutrenney Politiki Yakub-Beka, Materiali Po Istorii i Kulture Uygurskogo naroda*, Iz. “Nauka” Kaz. SSR, Alma-Ata 1978, ss. 109- 137.

Turkistanskiy Kray, Tom 7. 1850 god, Taşkent 1915, ss. 34- 41.

VAHİDİ, Aşir, *Uyguristan, Treugolnik Geopolitičeskogo Vzrıva (Kazakistan-Kitay-Rossiya. Proşloe i Nastoyaşee Pograniçnoy Problemi)*, İttipak-Edinstvo Gazetesi, Nom. 5 (12) Ekim, Bişkek 1995.

VASİLEV, V. P., *Dve Kitayskie Zapiski O Padenii Kuldji i O Zanyatii Eya Russkimi // Russkiy Vestnik*, Tom. 99, SPb 1872, ss. 140- 145.

VESELETSKİY, S. N., *Priiliyskiy Kuldjinskiy Kray, İzv. İRGO*, Tom LI, Vıp. III, SPb 1915, ss. 149- 177.

YAZICI, Tahsin, *Nakşibend, İA*, c. IX, MEB Yayınevi, İstanbul 1964, ss. 52- 54.

EKLER

EK 1

DOĞU TÜRKİSTAN'IN DÜNYA'DAKİ YERİ

EK 2

DOĞU TÜRKİSTAN'IN ÇİN'DEKİ YERİ

EK 3

DOĞU TÜRKİSTAN'IN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Kaynak: *National Geographic*, Temmuz Ayı Sayısı, İstanbul 2002, s. 128- 129.

EK 4

DOĞU TÜRKİSTAN'IN FİZİKİ HARİTASI

Latin Harfleriyle Uygurca

EK 5

DOĞU TÜRKİSTAN'DA KIRGIZLARIN YAŞADIKLARI YERLER (XIX. YÜZYIL)

EK 6

DOĞU TÜRKİSTAN'IN XIX. YÜZYIL HARİTASI

Kaynak: D.C. Boulger, *The Life of Yakob Beg; Athalik Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar* (London: W. H. Allen, 1878).

EK 7

CH'ING İŞGALİNDE DOĞU TÜRKİSTAN'IN BATI ve GÜNEY BATI SINIRLARI

Kaynak: *Constable's 1893 Area Maps* Section II, The Edinburgh Geographical Institute, London 1893.

EK 8

YARKENT ŞEHİRİNİN GÖRÜNÜMÜ (XIX. YÜZYIL)

Kaynak: *Naşa Sredneaziatskaya Granisa. Kaşgar, NİVA*, No. 12, SPb 1879, s. 224.

EK 9

DOĞU TÜRKİSTAN'DA KULLANILAN PARALAR

Kaynak: N.G. Rhodes, *Moslem Rebel Coins of Sinkiang. Part 2. // The Journal of East Asian Numismatics*, Volume 1. No.2. September-October 1994, s. 17- 21.

EK 10

DOĞU TÜRKİSTAN'DA KULLANILAN AĞIRLIK, UZUNLUK ve PARA ÖLÇÜ BİRİMLERİ

Kaynak: D. A. İsiev, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, Moskva 1981, s. 73.

EK 11

KIRGIZLARIN KULLANDIKLARI UNVANLAR

Kaynaklar: *Kırgız Tarihi. Kısaça Entsiklopediyalık Sözdük*, Frunze 1990; M. Kocabekov, "Orta Asırlarda Kırgız Türklerinin Uruğ Münasebetleri", *Türk Yurdu*, Kasım 2001, c. 21, S. 171, s. 53- 57.

EK 12

DOĞU TÜRKİSTAN'DA YAŞAYAN ve BASKINCILARA KARŞI MÜCADELELERE KATILAN KIRGIZ BOY ve URUĞLARI (XVIII-XIX. YÜZYILLAR)

EK 13

RUS ve KIRGIZ DİLLERİNDE OLAN ESERLERİN ASIL YAZILIŞLARI ve TÜRKÇE TERCÜMELERİ

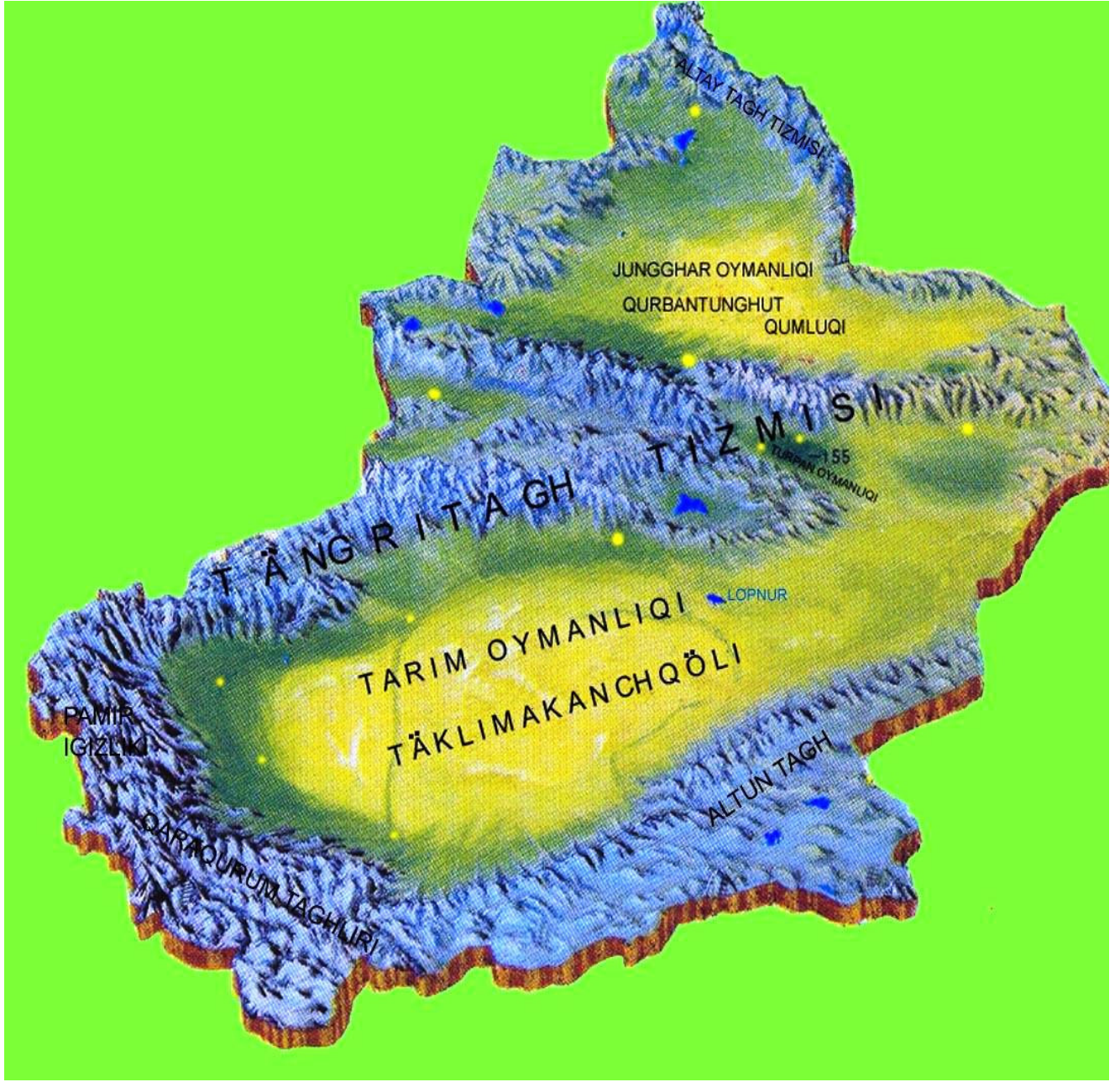
EK 1
DOĞU TÜRKİSTAN'IN DÜNYA'DAKİ YERİ

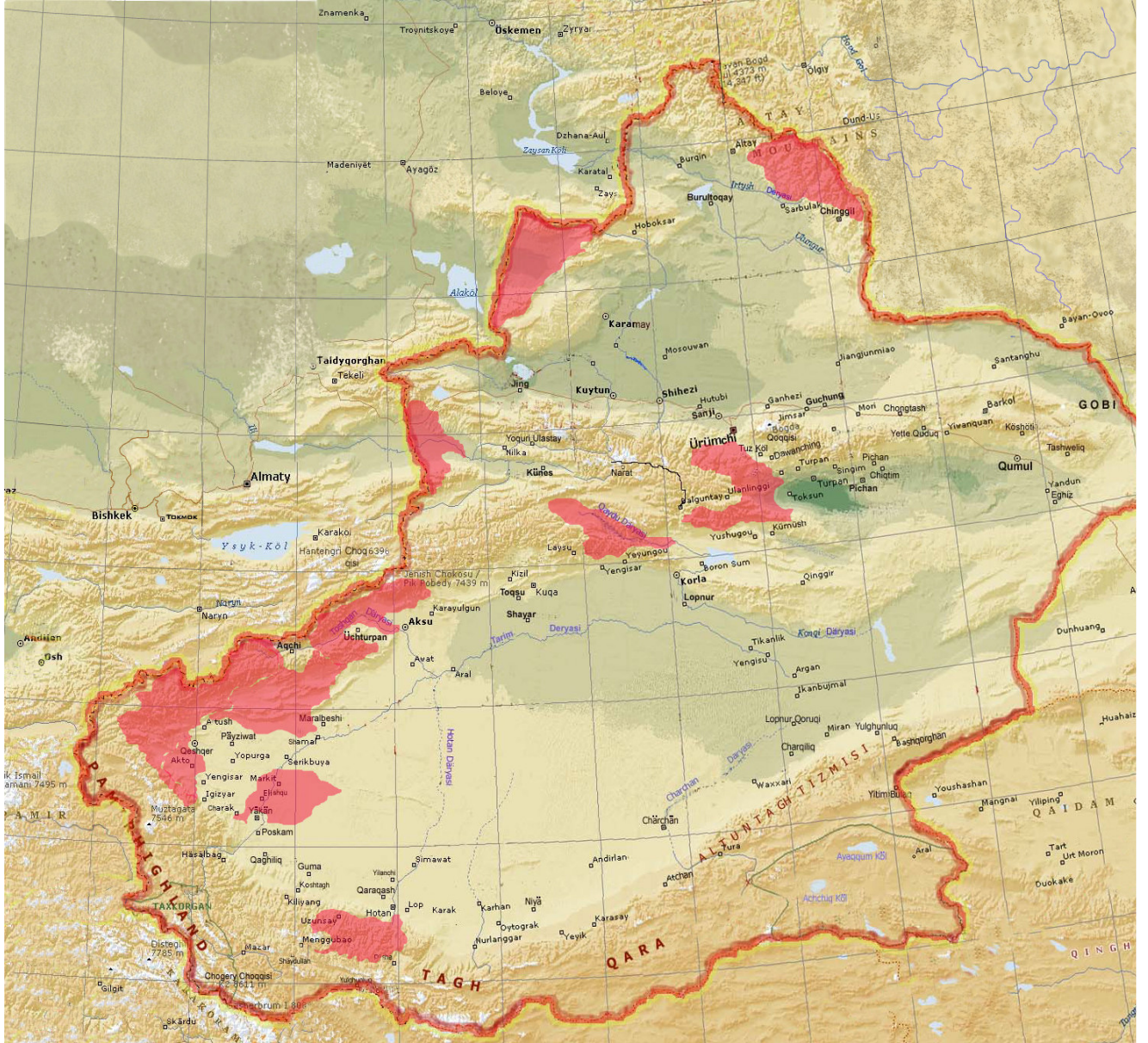
EK 2
DOĞU TÜRKİSTAN'IN ÇİN'DEKİ YERİ

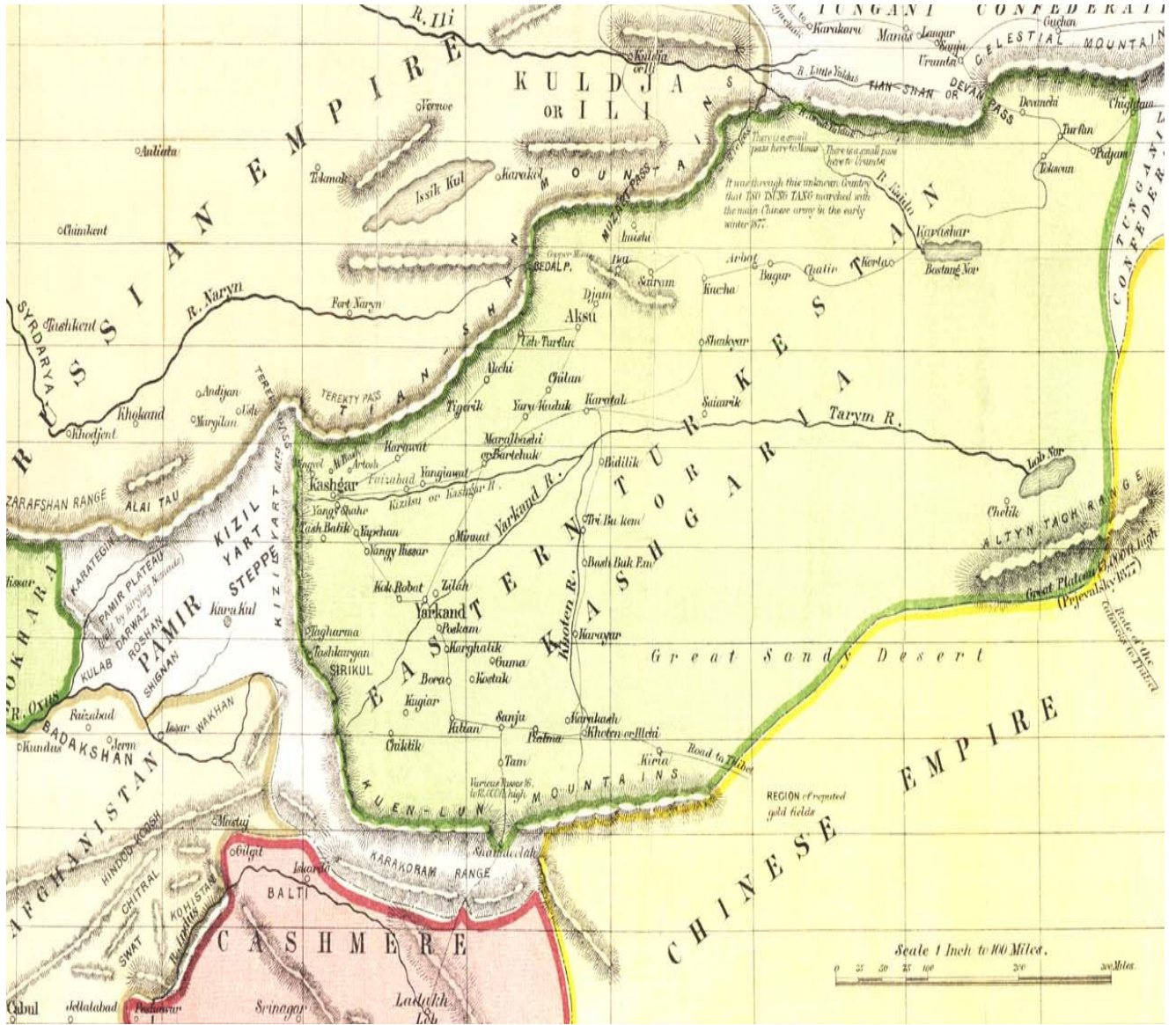
EK 3
DOĞU TÜRKİSTAN'IN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

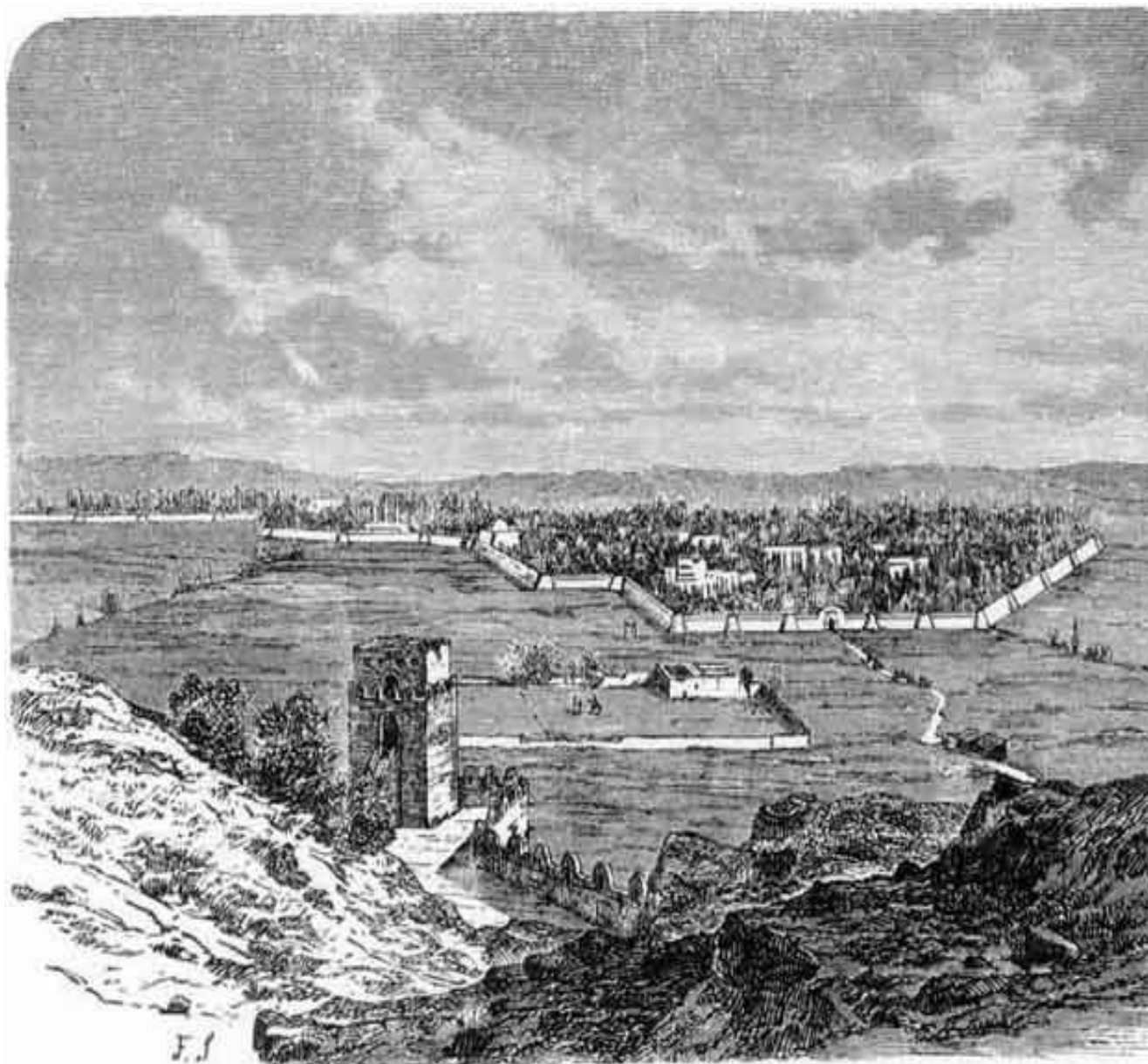
EK 4
DOĞU TÜRKİSTAN'IN FİZİKİ HARİTASI

EK 5
DOĞU TÜRKİSTAN'DA KIRGIZLARIN YAŞADIKLARI YERLER (XIX. YÜZYIL)

EK 6
DOĞU TÜRKİSTAN'IN XIX. YÜZYIL HARİTASI

Видъ города Яркенда въ Кашгарѣ (Восточн. Туркестанъ). По рисунку Шепмена, грав. Шредеръ.

ЕК 8
YARKENT ŞEHİRİNİN GÖRÜNÜMÜ (XIX. YÜZYIL)

CyberNumis

Xinjiang 1/2 Miscal AH1292

turgiskhanate

Ya'qub Beg AE pul, Kashghar 1293AH

Rasmir

Ya'qub Beg, AE pul, Kashghar, 1293 AH

EK 9/1
DOĞU TÜRKİSTAN'DA KULLANILAN PARALAR

Yakub Beg AE pul, Kashghar 1293AH

newworld

Ya'qúb Beg, AR tanga, Kashghar, 1291

AH **hmk**

Ya'qúb Beg, AV tillá, Kashghar 1293AH

Only lında

EK 9/2
DOĞU TÜRKİSTAN'DA KULLANILAN PARALAR

1 arşin	71 sm
1 çarik	8.98 kg
1 dan	103.55 litre
1 lyan	37.3 gram
1 mu	0.066 ga
1 pul	¼ kopeek (kuruş)
1 ser	35 gram
1 şen	1.035 litre
1 taş	8- 9 km
1 tenge	0.1 ruble
1 tilla	5 kopeek (altın)
1 yanbu	119 ruble (gümüş)
1 batman	29 dönüm
1 batman	326,59 kg

EK 10
DOĞU TÜRKİSTAN'DA KULLANILAN AĞIRLIK, UZUNLUK ve PARA ÖLÇÜ BİRİMLERİ

EK 11 KIRGIZLARIN KULLANDIKLARI UNVANLAR

Aco- Çin yazmalarında “Aco” adı, uruğun veya daha yukarı dereceye sahip olan kişinin unvanı şeklinde yazılmıştır. “Aco’nun kendi rengi vardır, altı kızıl. Aco, değerli tilki veya samur derisinden zenginlerin giydiği bir giyim giymektedir. O, kışın samurdan kalpak, üstüne altın takılmış tepesi büyük kalpak (ak kalpak) ile yürümektedir”. Çin kaynaklarında “Ülke yöneticisi Aco diye bilindiğinden, Aco diye isimlendiriliyor” bilgisi de geçmektedir.

Apa- Ulu, büyük ve saygı ve hürmeti hak etmiş kişi. Baba anlamına da gelir. Günümüz Kırgız dilinde “Apa” ana anlamı vermektedir. Orhun yazıtları’nda “Apa Tahran” unvanı taşıyan birilerinden sık sık bahsedilir.

Atalık- Miras anlamı da taşıyan bu unvan, Orta Asya Hanlıklarında küçük yaşta hanın eğiticisi ve devlet işlerinden sorumlu kimseye verilirdi. Osmanlıda lale gibi, ama Atalığın etkileri daha geniştir.

Bars- Kırgız Kağanlığı’nda bir elit yönetim rütbesi “Bars” diye isimlendirilmektedir.

Bek- Kırgız kavminde eskiden aksüyekler (elit grubu) arasından seçilirdi. Bek olan kimse, Kırgız boyları arasında çeşitli rütbeleri alır, çeşitli yerlerde çalışabilirdi. Türkçedeki Bey’in Kırgızca karşılığıdır.

Biy- Göçebe ve yarı göçebe Türk halklarında, boy uluları arasından seçilen asil kimse. XVII-XIX. yüzyıllarda “Biy”, Kırgızlarda boy yöneticisi olmakla beraber onların siyasi, idari, adli ve askeri işlerini de yönetirdi. “Biy” makamı irsi, yani babadan oğla devredilirdi. XIX. yüzyılın ortalarından sonra, “Biy” unvanını örf adetleri ve işini iyi bilen, orta sınıftaki kimseler ile beraber feodal beylerin de aldıklarını görürüz.

Boluş- Rusçadaki volos kelimesinden bozulma. Ruslar Kırgızların topraklarını işgal ettikten sonra, toprakları Boluşluklara (Voloslara) Kaza) ayırdılar. Onu yönetenlere de “Boluş” demeye başladılar. O, 1000-2000 aileyi içeren bölgeyi yönetirdi. Seçimlerde fazla oy toplayan kimseler “Boluş” olabilirdi. Genelde boluşlar boy yöneticileri arasından seçilirdi.

Çoğ Biy- Kırgız Boy Birliği’nin başında bulunan kimseye verilen unvan. A. Mokeev, XVIII. yüzyıl Kırgız boylarının arasında bu unvanın kullanıldığını bildirir. Abramzon, XX. yüzyıl Doğu Türkistan Kırgızları arasında “Çoğ” unvanının kullanıldığını ve bunların genelde birkaç boyu yönettiklerini yazar.

Datka- Farsça- “Dathoh”- adaleti seven, adaleti isteyen, adil anlamına gelir. Orta Asya Hanlıklarında ahalinin dertlerini Han’a ulaştıran kimseye denirdi. Hokand Hanlığı’nda ise etkili feodal beylere verilen askeri-idari makamdı.

Elteber- Diğer Türk Devletlerinde olduğu gibi, Kırgızlar arasında daha “Elteber” (ilteber) unvanı kullanılmıştır. Kırgız yöneticileri yaptıkları işlerine göre, “Elteber”, “Kağan” veya “Aco” unvanlarını almışlardır. Akmatiev, Kırgızlar arasında asker yargıçları için de bu unvanın kullanıldığını bildirmektedir.

Han- El-Harezmi “Han” sözünün hakandan türediğini belirtmektedir. Kırgızların idarecilerine verdikleri “Han” unvanı, idari yönden Türklerin kağan unvanına denk gelmektedir.

Inak- Atlı askerlerin başı.

İnal- Moğol döneminde Yenisey Kırgızlarının başında bulunan kimselere verilen unvan.

Kağan- Kırgız Derjavası döneminde, onları yöneten kimseye verilen unvan. Onun, uruğların önde gelen aksakallarına (kurultay heyetine) boyun eğdiği görülmektedir. Kağan’ın giyimi için kumaştan işlenmiş parça veya yünden süslemeler kullanılmıştır. Belindeki kemere (kına) bıçak ile kama-kılıç takarlardı. Orhun Yazıtlarında, “Kırgızların güçlü Kağanı” diye yazılmaktadır. Bazı Çin kaynaklarında Kırgız kağanı için “Van”, “Kehan” tabirleri kullanılmıştır.

Karahan- Şehrin emniyet müdürüne verilen unvan.

Kethuda – Farsça- bir yerin yöneticisi anlamında. Geniş anlamda her zaman iç işlerinde serbest hareket eden devlet adamını bildirir. Örneğin: Hazine Kethudası, Defter Kethudası vs.

Kuşbeği- Koşbeği, Kuşbeği olarak kullanılan bu unvan- Saray’da Han’ın veziri veya onun gibi etkiye sahip kimselere verilir. Hokand Hanlığı’nda “Kuşbeği”, Binbaşı’nın altındaki bir rütbe idi ve genelde onlar vilayeti yönetirlerdi. Buhara Hanlığı’nda ise Ulu Vezire “Kuşbeği” derlerdi. Unvanın asker anlamına gelen “Koşun”dan geldiğini savunanlar da var.

Manap- Nüfuzlu boy yöneticisi. Arapçadaki “manaf” kelimesinden bozulma olduğu söylenilmekle beraber, bir de Manap diye nüfuzlu birisi yaşadığı, ondan sonra gelenler onun ismini tabir olarak kullanarak öyle yerleştiği hakkında rivayetler de mevcut. Yargı, vergi gibi boy içindeki tüm işlerden sorumlu olan Manaplar, Çoğ Manap (Büyük Manap), Kiçine Manap (Küçük Manap), Çala Manap (Yarı yani nüfuzu az Manap) olarak ayrılırlardı.

Mirza- Arapça- Farsça “amir” ve “zaade” sözcüklerinin kısaltılmış şeklidir ve Uluğun oğlu manasını verir. Kırgızlarda asilzade manasını almıştır. Doğu Türkistan’da sekreter görevini üstlenenlere de “Mirza” demişlerdir.

Mihtar (Mehter)- Orta Asya Hanlıklarında Maliye bakanı için verilen unvan. Kırgız İsa Datha bir süre Hokand Hanlığı’nda Mihtar olarak çalışmıştır.

Naib- Orta Asya Hanlıklarında yaya askerler ile topçuların başı.

Ordo Başı- Vezir anlamında kullanılmıştır.

Öge- Merkezi ve yerel yönetimlerde keneşçi-danışman, akıl erbapları (Aksakallar) için kullanılmıştır.

Pansat- Tacikçe- “Pañç- Sod”-kelimelerinin birleştirilmiş şeklidir. Beş yüz anlamını veren Pansat, Buhara, Hokand Hanlıklarında beş yüz askerın başına denirdi.

Parvanaçı- Farsça- (Han’ın emri) anlamını veren bu unvan, Hokand ve Buhara Hanlıklarında, handan sonra kelen en kıdemli unvandı. Sonradan bu unvan, orda başı, başkumandan anlamları kazanmıştır. Hokand Hanlığı’nda bu unvan binbaşı yerine kullanılmıştır.

Sardar- Doğu Türkistanlı Kırgızların arasında askerbaşı anlamında kullanılmıştır.

Tarkan-“Tarhan” da denilen eski Türk unvanlarından. Askerî unvan olup, ordu kumandanı, bey demektir. Tarkanların askerî ve sivil bakanlık vazifesi de aldığı olurdu. Arâzi bakımından imtiyazlı olup, yüksek memuriyetlerdendi. Moğollar da bu unvanı kullandılar. “Tarhan”, imtiyazlılık ve muâfiyet mânâsına gelirdi. Asiller gurubuna dahil olan bu gurup Kırgız Kağanlığı’nda vergilerden muaf tutulurdu.

Tegin- Tigin, Tegin olarak telaffuz edilen bu unvan, hükümdarın oğullarına denirdi. “Tigin”ler Umumi Vali’lik, Başkumandanlık gibi önemli memuriyetlerde bulunurlardı.

Törö- Efendi anlamı veren bu unvan, XII-XV. yüzyılda Çağatay Sülalesi’nin prenslerine verilir. Kırgızlar arasında Han soyundan olanlara ve Hanlığın çeşitli makamlarında çalışan etkili kimselere denirdi.

Tutuk- “Tutuk” unvanı, Çinlilerin du-du (tuotuk) sembolü olarak görülmektedir. Kırgız yazılarında o, ↑ > > > “tutuk” ve ↑ > > > > “toluk” şeklinde yazılmıştır. Bunun için Kırgızların bu unvanı “tuotuk” varyantıyla Türklerden farklı bir şekilde kullanmış olmaları da mümkündür. “Tutuk” unvanının, Kırgız Kağanlığı’ndaki üst düzey yöneticilik rütbesi olduğunu Kırgız runik yazılarından bilinmektedir. “Tutuk” kağanın yakın akrabası idi, ama kağanın kendisi değildi. O, Han tarafından hazırlanan, onun yönetici (bey) olduğunu gösteren “ay şekilli altın kemer” takardı. “Tutuk” makamının irsî olup olmadığı, yani babadan oğla geçiş geçmediği hakkında bir bilgimiz yoktur.

Umay-beg- Kırgız Kağanlığı döneminde kağanın kardeşlerine verilen unvan. Barsbek Kağanın kardeşlerine “Umay-beg” nadir unvanı verildiği bilinmektedir.

EK 12

DOĞU TÜRKİSTAN'DA YAŞAYAN ve BASKINCILARA KARŞI MÜCADELELERE KATILAN KIRGIZ BOY ve URUĞLARI (XVIII-XIX. YÜZYILLAR)

1. **Adigine-** “Medcmu et-Tevarih”te Adigine, Otuz Uul’un oğlu, Ak Uul’un torunu olarak geçer. Bazı araştırmacılar Adigine’yi tarihi şahsiyet yani Tagay Biy’in kardeşi ve XIV. yy ikinci yarısı XV. yy ilk yarısında yaşayan kimse olarak kabul ederler. Adigine boyu ile ilgili şecerelerde bilgiler çok azdır. Bu boy hakkında tarihi malzemeler XVIII. yy ait Çin, Hokand ve Rus kaynakları ihtiva etmektedir. İlk kaynak 1851 yılına ait ve Voronin ile Nifantnev tarafından yazılmıştır. Ç. Valihanov, F. Kostenkonun ve Forsayt’ın eserlerinden de bazı bilgiler bulunmaktadır. Adigine boyu’nun uraamı (nidası) “Koku”; Damgası Adigine Damga F’dir.
2. **Barın-** Tarbagatay bölgesinde yaşayan Kırgız boylarındandır. Günümüz Kırgız boyları ile bağları kopmuş durumdadır.
3. **Basız-** Basız boyu Doğu Türkistan’dan Tanrı Dağları’na XIX. yy yerleşmişlerdir. Bu boy üzerinde Y. N. Vinnikov ve S. M. Abramzon çalışmalar yapmıştır. Kalmuklara karşı mücadelelerde önemli rol oynayan Basız boyunun özelliklerinin birisi de, kendi içine Kıtay ve Kılıç Tamga boylarının bir parçasını katmasıdır.
4. **Boston-** Boston boyu eski Kırgız Etnosu’nun bir parçasıdır. Çin kaynağı “Si-Yuy-tu-Cji”ye göre, sayıları 1759 yılında 1300 haneyi (tütün) oluşturmuştur. Boston boyu üzerinde İ. Minyayev, Andreev, L. Kostenko, Y. Vinnikov ve A. Sıdkov çalışmalar yapmışlardır. Boston boyunun Kesek boyuna bağlı bir uruğu olduğunu söyleyenler de mevcut.
5. **Bugu-** Bugular bilginlerin görüşlerine göre eski Kırgız boyu olarak bilinmektedir. Ayrıca, “Bugu” eski Türk boyları arasında da gözükmektedir.
6. **Camanseyit-** Kaşgar etrafında yaşayan Kırgız boylarındandır. Zıyavuddin ile Turdumambet’in başlattığı isyana (1815) Şergazi Biy önderliğinde aktif katılmaları ile dikkatleri üzerine çekmişlerdir.
7. **Cookesek-** O. Sıdkov, Cookesek’i Ak uul’un torunu olarak gösterir. Cookesek İçkilik Boy Birliği içindeki Kesek boyuna bağlı bir uruğdur. Kendi başına bir boy olduğunu savunanlar da var.
8. **Çerik-** Bu boy Kırgızların kurulmasında büyük rol oynamışlardır. Çerik boyu hakkında Ç. Valihanov, N. Aristov ve Üsöyün Acı araştırmalar yapmışlardır. Çerikler’in uraamı “Kökü”, daha sonra “Karatal” olmuştur.
9. **Çonbağış-** A.N.Aristov’a göre bu boy Bağış boyunun bir parçası olarak görünmektedir. Üsöyün Acı’ya göre Çonbağış- Bağış, Sarıbağış, Karabağış ile akraba değildir sadece isim olarak adaşlardır.
10. **Çotay-** Tarbagatay bölgesinde yaşayan Kırgız boylarındandır.
11. **Dölös-** Anvar Baytur, Dölös’lerin 40 boydan oluştuğunu ve Kırmızı Türklerin nesli olduğunu belirtir. Bu boy 630 yılında Doğu Gök Türklerin topraklarına sahip çıkmışlardır. Damgası “Ay”dır.
12. **Kaba-** Tanrı Dağları eteklerinde yaşar, diğer Kırgız boyları ile birlikte sık sık Kaşgar’a yaptıkları seferleri ile bilinirdi.
13. **Karabağış-** Karabağış boyu yeni bir boydur ve yukarıda ismi geçmiş “Bağış” isimli boylar ile akrabalık ilişkileri yoktur.
14. **Kara Kıpçak-** Kıpçak boyuna bağlı bir uruk. “Tazkira-i Hodcagan”da adı zikredilir.
15. **Karategin-** 1500 haneden oluşan küçük bir boydur ve Nadırmat Biy önderliğinde Fergana ile sınır bölgelerde yaşıyorlardı.
16. **Kıpçak-** Kıpçak en eski Türk boylarının birisi olarak bilinmektedir. Onların bir parçası olup Kırgız Kıpçak adıyla bilinen bu boy Doğu Türkistan’daki siyasi olaylarda önemli rol oynamışlardır.
17. **Kıtay-** Bu boya Kıtay isminin verilmesi büyük ihtimalle Emir Timur’un meşhur ordu komutanlarından biri olan Kıtay Baatır’a bağlıdır. Uraamı “Karatal”dır.
18. **Kerey-** Tarbagatay bölgesinde yaşayan Kırgız boylarındandır.
19. **Kesek-** M. Tınışpaev’e göre, Kesekler ilk defa günümüz Kırgızistan topraklarına Gök Türkler döneminde gelmişlerdir. Onların ecdadları “Çu-Mugunlar” olmuşlardır. Bunlar hakkında araştırma yapan A. A. Kuşkeyviç, onları Hodcent bölgesinde oturduklarını ilk defa tespit etmiştir. Ona göre Kesek boyu 13 uruğdan oluşmaktaydı. Daha sonra, N. Stinyakovskiy onların 14 uruğdan oluştuklarını yazmıştır. İşte Kesek’e bağlı uruğlar: Kesek, Baykesek, Kara-Kesek, Kıdırşaa, Kanglı, Çoğ Kırgız, Börü Baş, Avay, Ahtaçı, Kara-Sadık, Çuçuk, Alaşan, Cookesek ve Boston.
20. **Kuşçu-** Merkezi Asya’daki en eski Kırgız boyu olarak bilinmektedir. Bu boy hakkında Grumm Grijmaylo, Aristov ve Biçurin’in çalışmalarında bilgiler bulunmaktadır. Kuşçular Doğu Türkistan’daki

- siyasi olaylarda büyük rol oynamışlardır. Günümüzde Kuşçu boyunun bir kısmı Kırgızistan'da, diğer bir kısmı da Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Uraanı "Karatal", vurduğu damgası "Kün"dür.
21. **Maşak-** Çonbağış boyuna bağlı uruk. Valihanov, Cahangir Hoca'nın tutuklanmasında bu uruğun Ch'inglilere yardım ettiklerinden bahseder.
 22. **Mogoldor-** Bilginlerin çoğu "Mogoldor"u daha sonraki yüz yıllarda Kırgızlaşmış Moğol boyu olarak görmektedirler.
 23. **Munduz-** Kırgız halkının oluşmasında büyük rol oynayan eski Kırgız boylarının biridir. Son yüzyıllarda Munduzların büyük bir çoğunluğu, Doğu Türkistan'dan Kırgızistan'ın Calalabad bölgesine yerleşmişlerdir.
 24. **Munku-** "Tazkira-i Hodcagan"da adı sık sık zikredilen Kırgız boyu.
 25. **Nayman-** Naymanlar Türkistan bölgesine XIII. yy gelmişlerdir. Bilginlerin bazıları onların kökenlerinin Türk olduklarını kabul ederlerse de, diğer bir kısmı onların Moğol olduklarını iddia etmektedirler. N. A. Aristov ve L. F. Kostenko, Nayman boyunu Kırgızların İçkilik Boy Birliği içinde gösterirler. Y. Vinnikov ise, onları "Adigine" boyunun bir kolu olarak yazmıştır. Cengiz Han'a yenilen Naymanların büyük bir kısmı Tanrı Dağları'na doğru göç etmişlerdir. Nayman boylarının bir parçası "Nayman" adıyla daha sonraki yüz yıllarda Kırgız boylarını oluşturmuşlardır. Günümüzde Kırgızistan'ın güneyinde yaşamaktadırlar.
 26. **Noygut-** Bu boy bilim adamları tarafından araştırılmamıştır. A. Sıdkov, çalışmalarında kısaca bilgi vermiştir. Noygut boyu hakkında Manas Destanı'nda bilgiler verilir.
 27. **Otuz Oğul-** Şecerede Ak uul'un oğlu olarak geçer ve ondan Kırgızların Karabagış, Tagay, Monguş ve Adigine gibi büyük boylarının bölündüğü zikredilir.
 28. **Sarıbağış-** Sarıbağışların da, Bağış boyundan bölündükleri ileri sürülmektedir. Onların Altay'dan ne zaman geldikleri bilinmemektedir. Sarıbağışlar XIX. yy diğer Kırgız boylarından daha üstün durumdaydılar.
 29. **Sarı Kalpak-** Sarık kalfak şeklinde de adı zikredilen bu boy hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. "Tazkira-i Hodcagan"da ismi birkaç defa geçer.
 30. **Saruu-** Bu boy hakkında Y. Bıçurin, G. Potanin, Ç. Valihanov, N. Aristov, E. Smirnov gibi araştırmacılar kendi eserlerinde bilgi vermişlerdir. Ayrıntılı olarak N. Aristov araştırmıştır. Uraanı "Karatal", damgası "Ay"dır.
 31. **Sayak-** Sayaklar hakkında ilk defa "Medcmu et-Tevarih" eserinde bilgi verilmektedir. N. Aristov, Sayakları eski Sakalardan geldiğini iddia ederken, onun bu görüşünü V. Barthold ve Grumm-Grcümaylo kabul etmemişlerdir. Sayakları araştıran Ç. Valihanov'a göre, bu boy eskiden beri günümüz Kırgızistan'ın yerli halkı olarak bilinmiştir. Sayakların uraanları "Kökö", "Kara-Tal", XVIII-XIX. yy "Sadır" ve "Taylak" olmuştur.
 32. **Taz Kıpçak-** Kıpçak boyuna bağlı bir uruk. Amir Mirza bu boyun yöneticisiydi.
 33. **Teyit-** Şecerede Teyitler en eski Kırgızlar olarak ifade edilir. Onların Orta Asya coğrafyasına ne zaman geldikleri hakkında elimizde bilgiler mevcut değildir. M. Tınışpaev'in verdiği bilgilere göre, bu boy Batı Gök Türklerin çekirdeğini oluşturmuş ve VI. yy Orta Asya'ya yerleşmişlerdi. Teyit boyuyla ilgili çalışmalar A. Kuşkeviç, İ. Minayev, A. Aristov ve N. Sitnyakovskiy tarafından yapılmıştır.
 34. **Tobur Kıpçak-** "Tazkira-i Hodcagan"da adı geçen Kıpçak boyundan bir uruğdur.
 35. **Tokuz Kıpçak-** Kıpçak boyuna bağlı bir uruk. Kalmuklara karşı savaşlarda adı zikredilen Sufi Mirza bu boyun yöneticisiydi.
 36. **Toruaygır Kıpçak-** Bazı araştırmacılar Toruaygır Kıpçak'ı boy olarak sayarken, bazıları bir uruk olarak gösterirler. "Tazkira-i Hodcagan"da ismi sık sık bahsedilir.

EK 13
RUS ve KIRGIZ DİLLERİNDE OLAN ESERLERİN ASIL YAZILIŞLARI ve TÜRKÇE
TERCÜMELERİ

- Абашин С. Н.**, Миндонцы в XVIII-XX вв. История меняющегося самосознания//Пасы и народы (Mindonlar XVIII-XIX. Yüzyıllarda. Değişen Bilincin Tarihi//Irklar ve Milletler), Sayı: 27, Nauka Yayınları, Москва 2001.
- Абрамзон, С. М.**, Киргизское население Синьзян-Уйгурской автономной области Китайской Народной Республики//Труды киргизской археологии-этнографической экспедиции (Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Otonom Bölgesindeki Kırgız Ahalisi//Kırgız Arkeoloji-Etnografi Heyetinin Çalışmaları), Москва 1959, ss. 332- 342.
- Абрамзон, С. М.**, Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи (Kırgızlar ve Onların Etnogenetik ve Tarihi-Kültürel Bağları), Фрунзе 1990.
- Абрамзон, С. М.**, Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер (Kırgız ve Kırgızistan'ın Tarihi ile İlgili Seçilmiş Eserler), Soros Fondu Yayınları, Бишкек 1999.
- Авляев, Г. О.**, К вопросу о происхождении Керейтов и их участии в этногенезе средневековых Ойратов Джунгарии и Калмыков Поволжья (Kereyitlerin Kökeni ve Onların Orta Çağ Cungiariya'sındaki Oyratların ve İtil Kıyılarındaki Kalmukl Halkının Oluşmasına Katkıları Meselesi Üzerine), Элиста 1984.
- Авляев, Г. О.**, Происхождение Калмыцкого Народа (Середина IX- первая четверть XVIII вв) (Kalmuk Halkının Kökeni (IX. yy. ortası- XVIII. yy. ilk çeyreği)), Doktora Tezi, Москва-Элиста 1994.
- Аманжалов, С.**, Казак жеринде болган элдер, халыктар (Kazak Topraklarında Yaşamış Halklar), Jalın Yayınları, Алмата 1997.
- Андреев, И. Г.**, Описание средней орды киргиз-кайсаков (Orta Yüz Kazaklarının Tasviri), Gılım Yayınları, Алматы 1998.
- Аристов, Н. А.**, Усуни и кыргызы или кара-кыргызы (Vusunlar ve Kırgızlar veya Kara Kırgızlar), İlim Yayınları, Бишкек 2001.
- Аттокуров, С.**, XVIII-кылымдагы кыргыздардын тарыхы (XVIII. Yüzyıl Kırgız Tarihi), Бишкек 2003.
- Аттокуров, С.**, Кыргыз санжырасы (Kırgız Şeceresi), Kırgızistan Yayınları, Бишкек 1995.
- Аттокуров, С.**, Кыргыз этнографиясы (Kırgız Etnografyası), KGNU Yayınları, Бишкек 1997.
- Аттокуров, С.**, Тайлак баатыр (Taylak Bahadır), Kırgız Millî Devlet Üniversitesi (KGNU) Yayınları, Бишкек 1994.
- Базарова, Б.**, XVIII-кылымда кыргыз тилинде жазылган каттар//Алатоо (XVIII. Yüzyılda Kırgız Dilinde Yazılan Mektuplar//Alatoo), Бишкек 1990, ss. 90- 92.
- Байтур, Анвар**, Кыргыз тарыхынын лекциялары (Kırgız Tarihi Dersleri), Uçkun Yayınları, Бишкек 1992.
- Бактыгулов, Ж.**, Формирование киргизского народа//Кыргызы: этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии (Kırgız Halkının Oluşumu//Kırgızlar: Orta Çağ Merkezi Asya'sındaki Etnogenetik ve Etnokültürel Süreçler), (22-24 Ekim 1994 Tarihleri Arasında, Manas Destanı'nın 1000 Yılığы Nedeniyle Düzenlenen Uluslararası Konferans Belgeleri), Бишкек 1996, ss. 102- 126.
- Баранова, Ю. Г.**, Сведения уйгурской хроники «Тарих-и Амния» о восстановлении Цинского господства в Синьзяне в 1875-1878 гг.//Материалы по истории и культуре уйгурского народа (Uygur Haberler Dizini "Tarihi Amniya"ya Göre Ch'inglilerin 1875-1878 Yılları Arasında Sincan'da Kendi Hakimiyetini Kurmaları//Uygur Halkının Tarihi ve Kültürü İle İlgili Belgeler), İzd. "Nauka" Kaz. SSR, Алмата 1978.
- Бардашев, И.**, Сведения о дикокаменных киргизах 1850-е гг.//Туркестанские ведомости (Dağlarda Yaşayan Barbar Kırgızlar Hakkında Bilgiler 1850'ler//Türkistan Haberleri), Nom. 15, 1870, ss. 3- 10.
- Бартольд, В. В.**, Двенадцать лекций по истории турецких пародов Средней Азии//Соч. (Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler//Eserler), Nauka Yayınları, Москва 1968.
- Бартольд, В. В.**, Киргизы//Сочинения (Kırgızlar//Eserler), Москва 1963.
- Бартольд, В. В.**, Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер (Kırgız ve Kırgızistan Tarihi Hakkında Seçilmiş Eserler), Soros Fondu Yayınları, Бишкек 1997.
- Бейсембиев, Т. К.**, «Тарих-и Шахрухи» о Восточном Туркестане//Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XVIII веках ("Tarih-i Şahrui" Doğu Türkistan* hakkında//Orta Asya ve Doğu Türkistan'ın XV-XVIII. Yüzyıl Tarihi), Ташкент 1987, ss. 162- 174.

* Rus kaynaklarında Doğu Türkistan denildiği zaman sadece Tarım Havzası söz konusudur.

- Беллью, Г. В.**, Кашмир и Кашгар. Дневник английского посольства в Кашгар в 1873–1874 гг. (Keşmir ve Kaşgar. Kaşgar'daki İngiliz Elçiliği'nin 1873-1874 Yıllarında Tuttuğu Günlüğü), СПб. 1877.
- Бернштам, А. Н.**, Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер (Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi ve Arkeolojisi Hakkında Seçilmiş Eserler), Soros Fondu Yayınları, Бишкек 2004.
- Бернштам, А. Н.**, Проблемы Восточного Туркестана//Вестник древней истории (Doğu Türkistan Sorunları//Eski Çağ Tarihi Haberleri), Москва 1947, ss. 70- 71.
- Бичурин, Н. Я.**, Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени (Oyratların veya Kalmukların XV. Yüzyıldan Günümüze Kadarki Tarihine Toplu Bakış), İkinci baskı, Элиста 1991.
- Бичурин, Н. Я.**, Собрание сведений по исторической географии Восточной и Средней Азии (Doğu ve Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyası ile İlgili Bilgiler), Чебоксары 1960.
- Бичурин, Н. Я.**, Описание Джунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии (Cungariya ve Doğu Türkistan'ın Eski Dönemlerden Günümüze Kadarki Durumunun Tasviri), с. I-II, Karla Kraяa Yayınları, СПб. 1829.
- Боровкова, Л. А.**, Запад Центральной Азии во II в. до н.э.- VII в.н.э. (историко-географический обзор по древнекитайским источникам) (Merkezi Asya'nın Batısı M.Ö. II. yy.-VII. yy. kadar (Eski Çin Kaynaklarındaki Tarihi-Coğrafi Bilgiler), Nauka Yayınları, Москва 1989.
- Ботаева, Б.**, Кыргызы между Кокандом и Китаем (Kırgızlar Hokand ve Çin Arasında), Бишкек 1995.
- Бутанаев, В. Я., Худяков, Ю. С.**, История енисейских кыргызов (Yenisey Kırgızları Tarihi), Абакан 2000.
- Валиканов, Ч. Ч.**, Записки об организации поездки в Кашгар//Собр. Соч. (Kaşgar Seferi Organizasyonu Notları//Eserler Mecmuası), Yay. Haz. A. N. Margulan ve Diğerleri, с. III, Glavnaya Redaksiya, Алма-Ата 1985.
- Валиханов, Ч. Ч.**, Комментарии//Собр. Соч. (Yorumlar//Eserler Mecmuası), Yay. Haz. A. N. Margulan ve Diğerleri, с. III, Glavnaya Redaksiya, Алма-Ата 1985.
- Валиханов, Ч. Ч.**, Записки об организации поездки в Кашгар//Собр. Соч. (Kaşgar Seferi Organizasyonu Notları//Eserler Mecmuası), с. II, Алма-Ата 1962.
- Валиханов, Ч. Ч.**, Сочинение (Eserler), Yay. Haz. N. İ. Veselovskiy, СПб. 1904.
- Валиханов, Ч. Ч.**, О состоянии Алтышара, или Шести восточных городов китайской провинции Нан-лу (Малой Бухарии) в 1858–1859 гг.//Собр. соч. (Altışehir veya Çin'in Nan Lu (Küçük Buhara) Eyaleti'nin Doğusunda Bulunan Altı Şehrin 1858-1859'daki Durumu//Eserler Mecmuası), с. III, Алма-Ата, 1985.
- Василев, В. П.**, Две китайские записки о падении Кулджи и о занятии эго Русскими//Русский вестник (Kulca'nın Düşmesi ve Ruslar Tarafından Zaptıyla İlgili İki Çince Tezkere (Belge)//Rus Haberleri), СПб. 1872, ss. 140- 145.
- Василев, Л. С.**, История востока (Doğu Tarihi), с. I, Vıssaya Şkola Yayınları, Москва 1994.
- Василева, Н. И.**, Великая Скифия (Büyük Saka Memleketi), Metagalaktika Yayınları, Москва 2000.
- Вахиди, Ашир**, Уйгуристан, Треугольник геополитического взрыва (Казакистан-Китай-Россия. Прошлое и настоящее пограничной проблемы) (Uyuristan, Jeopolitik Patlama Noktasındaki Üçgen. (Kazakistan-Çin-Rusya. Geçmiş ve Günümüzdeki Sınır Sorunları)), Итипак-Эдинство, Ном. 5 (12) Ekim, Бишкек 1995.
- Веселецкий, С. Н.**, Приильский Кулджинский край (İli Ötesi Kulca Bölgesi), Изв. ИРГО, с. LI, СПб. 1915, ss. 149- 177.
- Воробьева, М. И.-Десятковская**, Научные экспедиции в Восточный Туркестан (Doğu Türkistan'a Yapılan İlmî Heyetler), Москва 2003.
- Гейне, А. К.**, О востании мусульманского населения Или Дунганей в Западном Китае (Batı Çin'in Müslüman Ahalisi İli Döngenlerinin Ayaklanması Hakkında), ИРГО, с. II, СПб. 1866.
- Грумм-Гржимайло, Г. Е.**, Западная Монголия и Урянхайский край (Batı Moğolistan ve Urunhay Eyaleti), с. I–III, Москва–Ленинград 1926–1930.
- Гуревич, Б. П.**, Некоторые вопросы истории Казахстана и Средней Азии и их извращение в печати КНР//История СССР (Kazakistan ve Orta Asya Tarihi Hakkında Bazı Meseleler ve Onların Çin Halk Cumhuriyeti Basınında Tahrif Edilmesi//SSCB Tarihi), Москва 1979.
- Гуревич, Б. П., Плоских В. М.**, Кокандско-китайские отношения и кризис национально-колониальной политики Цинской империи в Синьцзяне//Известия Академии наук Киргизской ССР (Hokand-Çin İlişkileri ve Ch'ing'in Sincan'daki Milli-Sömürge Siyasi Krizi//Kırgız Cumhuriyeti İlimler Akademisi Mecmuası), Фрунзе 1980, ss. 62- 68.
- Давидович, Е. А.**, Материалы по метрологии средневековой Средней Азии (Orta Çağ Orta Asya'sının Metrolojisi ile İlgili Belgeler), Nauka Yayınları, Москва 1970.
- Джамгерчинов, Б.**, Очерки политической истории Киргизии XIX века (первая половина) (Kırgızistan'ın XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi (ilk yarısı)), Фрунзе 1966.

- Дүйшенбиев, С. У.**, К вопросу расселения кыргызских племен по «Худуд ал-Алам» (IX-XII)// Вопросы востоковедения и востоковедного образования (“Hudud al-Alam”a Göre Kırgız Boylarının Dağılımı Meselesi Üzerine (IX-XIII))//Şarkiyat ve Şarkiyat İlmî Meseleleri), ВГУ Yayınları, Бишкек 2002, ss. 27- 37.
- Думан, Л. И.**, Аграрная политика Цинского (маньчжурского) правительства в Синьзяне в конце XVIII в. (Ch’ing (Mançu) Hükümeti’nin XVIII. Yüzyıl Sonlarında Sincan’da Uyguladıkları Toprak Politikası), Москва-Ленинград 1936.
- Думан, Л. И.**, Завоевание Цинской империей Джунгарии и Восточного Туркестана//Маньчжурское владычество в Китае (Ch’ing’in Cungarya ve Doğu Türkistan’ı Zaptı//Çin’de Mançu Egemenliği), Москва 1966.
- Екеев, Н. В.**, Чоросы- ойротские князья//Материалы к 50-летию института алтаистики им. С. С. Суразакова (института гуманитарных исследований Республики Алтай) (Çuraslar-Oyrat Beyleri//S. S. Surazakov Namlı Altay Enstitüsü’nün 50. Yıl Dönümü Belgeleri (Altay Cumhuriyeti Sosyal Araştırmalar Enstitüsü)), № 10. г. Горно-Алтайск 2003.
- Ефремов, Ф.**, Российского унтер-офицера, которые ныне прапорщиком, девятилетнее странствование и приключения в Бухарии, Хиве, Персии и Индии, возвращение оттуда чрез Англию в Россию, писанное им самим в Санктпетербурге 1784 года//Русская старина (Rus Asteğmeni, Şimdiye Teğmen’in Saint Petersburg’da 1784 Yılında Yazdığı, On Sene Süren Buhara, Hive, İran ve Hindistan Seyahatı, Oradan İngiltere’yle Rusya’ya Dönmesi//Rusya Eskiden, T. 79, № 7, СПб. 1893, ss. 125- 149.
- Закиров, С.**, Кыргыз санжырасы (Kırgız Şeceresi), Kırgız Ensiklopediyası Yayınları, Бишкек 1996.
- Златкин, И. Я.**, История Джунгарского ханства (1635-1758) (Cungar Hanlığı Tarihi (1635-1758)), Москва 1964.
- Ибрагимова, Г. М.**, Краткая характеристика некоторых источников о маньчжурских завоеваниях Синьзяна//Ученые записки инс. вост. (Mançuların Sincan’ı Zaptı Hakkında Bazı Kaynakların Kısa Referansı//Şarkiyat Enstitüsü Bilimsel Yazıları), том XVI, Изд. АН. СССР, Москва-Ленинград 1958.
- Иманалиев, М.**, Кытай-биздин эң чоң коншубуз, өнөктөшүбүз (Çin-Bizim En Büyük Komşumuz, Müttefikimiz), Бишкек таймс, 9-сан, 4-март. 2005.
- Иснев, Д.**, К вопросу о верованиях уйгурского народа//Вопросы истории, культуры уйгуров (Uygur Halkının İnançları Meselesi Üzerine//Uygurların Tarihi, Kültürü Meseleleri), Алма-Ата 1987.
- Иснев, Д.**, Уйгурское государство Йэттишар (1864–1877) (Yedişehir Uygur Devleti (1864-1877)), Москва 1981.
- Иснев, Д. А.**, Начало национально-освободительного восстания уйгуров во второй половине XIX в. (1864-1866 гг.)//Материалы по истории и культуре уйгурского народа (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Uygurların Milli-Bağımsızlık Mücadelesinin Başlaması (1864-1866))//Uygurların Tarihi ve Kültürü İle İlgili Belgeler), Nauka Kaz. SSR, Алма-Ата 1978, ss. 59- 72.
- История Киргизской ССР (Kırgız SSC. Tarihi), Kırgızstan Yayınları, с. I, Фрунзе 1984.**
- Караев, О., М. Кожобеков**, О переселении Энисейских киргизов на Тянь Шань//Вопросы этнической истории киргизского народа (Yenisey Kırgızlarının Tanrı Dağları’na Göç Etmeleri Üzerine//Kırgızların Etnik Tarihi Meseleleri), Фрунзе 1989.
- Карасаев, Кусеин**, Накыл сөздөр (Anlatma (Açıklamalı) Sözlər), Kırgızstan Yayınevi, Фрунзе 1987.
- Киселев, С. В.**, Древняя история Южной Сибири (Güney Sibiry’a’nın Eski Tarihi), Москва 1951.
- Кляшторный, С. Г., Огузы//Советская историческая энциклопедия (Oğuzlar//Sovyet Tarih Ansiklopedisi), с. X, Москва 1978.
- Кондратьев, А. А.**, Исторические сведения о киргизах в китайских источниках//Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов (Çin Kaynaklarında Kırgızlar Hakkında Tarihi Bilgiler//Oryantalistlerin Tüm Birleşik Sovyet Ülkelerini Kapsayan İlk Bilimsel Konferans Belgeleri), Ташкент 1958, ss. 935- 938.
- Корнилов, Л. Г.**, Кашгария или Восточный Туркестан (Kaşgariya veya Doğu Türkistan), Ташкент 1903.
- Котвич, В. Л.**, Русские архивные документы по сношениям с ойратами в XVII-XVIII вв. (Rus Arşiv Belgelerinde XVII-XVIII. Yüzyıllarda Oyratlar ile İlişkiler), ИРАН, No. 12-15, СПб. 1919.
- Краткая географическая энциклопедия (Kısa Coğrafi Ansiklopedi), с. III, Москва 1961.**
- Кудайберди-улы, Шакарима**, Родословная связь тюрков, киргизов, казаков и Ханских династий, (Türklerin, Kırgızların, Kazakların ve Han Sülalesi’nin Akrabalık (Soyağacı) İlişkileri), Cev. B. Kairbekova, Dastan Yayınları, Алма-Ата 1990.
- Кузнецов, В. С.**, Империя Цинь и мусулманский мир (К вопросу о мусулманской реконкисте в Центральной Азии) (Ch’ing İmparatorluğu ve Müslüman Dünyası (Merkezi Asya’nın Müslümanlar Tarafından Basın Alınması Meselesi), Москва 1973.
- Кузнецов, В. С.**, Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая пол. XVIII — первая пол. XIX вв.) (Ch’ing İmparatorluğu Merkezi Asya Sınırlarında (XVIII. yy ikinci yarısı- XIX. yy ilk yarısı)), Новосибирск 1983.

- Кузнецов, В. С.**, Экономическая политика Цинского правительства в Синьцзяне в первой половине XIX в. (Ch'ing Hükümeti'nin XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Sincan'da Uyguladığı İktisadi Politika), Москва 1973.
- Кузнецов, В. С.**, Империя Цинь и Дурранийская Держава//Пятая научная конференция «Общество и государство в Китае» (Ch'ing İmparatorluğu ve Durrani Sülalesi//Beşinci “Çin’de Toplum ve Devlet” Bilimsel Konferansı), Москва 1974, ss. 191- 209.
- Куропаткин, А. Н.**, Кашгария. Историко-географический очерк страны (Kaşgariya. Ülkenin Tarihi-Coğrafi Tasviri) СПб. 1879.
- Кутлуков, М.**, Из истории международных связей в Центральной Азии в 1755-1759 гг. (Сведения Кашгарских историков)//Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XVIII веках (Merkezi Asya'nın 1755-1759 Yıllarındaki Uluslararası İlişkiler Tarihinden (Kaşgar Tarihçilerinin Bilgileri)//Orta Asya ve Doğu Türkistan'ın XV-XVIII. Yüzyıllardaki Tarihinden), Ташкент 1987, ss. 59- 82.
- Кызласов, Л. Р.**, История Южной Сибири в средние века (Orta Çağ Güney Sibirya Tarihi), Москва 1984.
- Кыргыз санжырасы** (Kırgız Şeceresi), Kırgızstan Yayınları, Бишкек 1994.
- Кыргыздар** (Kırgızlar), с. II-IV, Yay. Haz. K. Cusupov, Soros Fondu Yayınları, Бишкек 1993-1997.
- Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхый булактары** (Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi Kaynakları), с. I, КТМУ Yayınları, Бишкек 2003.
- Кыргызстан** (энциклопедия) (Kırgızistan (Ansiklopedi)), Al Salam Yayınevi, Бишкек 2001.
- Кыргызстан-Россия.** История взаимоотношений (XVIII–XIX вв.). Сборник документов и материалов (Kırgızistan-Rusya. İkili İlişkiler Tarihi (XVIII-XIX. yy.). Belge ve Dökümanlar Mecmuası), Бишкек 1998.
- Кычанов, Е. И.**, Кочевые государства от гуннов до Манчжуров (Hunlardan Maңçulara Konar-Göçer Devletler), Vostochnaya Litaratura Yayınları, Москва 1997.
- Левшин, А. М.**, Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей (Kırgız-Kazak veya Kırgız-Kaysak Orda ve Bozkırlarının Tasviri), Алмата, 1996.
- Маглинов, В.**, Елюй Даши-принц-воин-дипломат (Eluy Daşı-Prens-Asker-Diplomat), Элиста 2000.
- Малабаев, Ж. М.**, Кыргыз мамлекетинин тарыхы (Kırgız Devleti Tarihi), İlim Yayınları, Бишкек 1999.
- Малявкин, А. Г.**, Уйгурские государства в IX-XII вв. (Uygur Devleti IX-XII. Yüzyıllarda), Новосибирск 1983.
- Маслюченко, С. В.**, Уйгурская проблема в Китае. История и современность (Tarihte ve Günümüzde Çin’de Uygur Meselesi), Konsum Yayınları, Харьков 2005, ss. 51- 58.
- Материалы по истории киргизов и Киргизии,** (Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi ile İlgili Belgeler), Nauka Yayınları, Москва 1973.
- Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана** (Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi ile İlgili Belgeler), с. II, КТМУ Yayınları, Бишкек 2003.
- Моисеев, В. А.**, Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в.-1917 г.) (Merkezi Asya'da Rusya ve Çin (XIX. yy ikinci yarısından- 1917 kadar)), Azbuka Yayınları, Барнаул 2003.
- Моисеев, В. А.**, Россия-Казахстан: современные мифы и историческая реальность (Rusya-Kazakistan: Günümüzün Masalları ve Tarihi Gerçekler), Барнаул 2001.
- Моисеев, С. В.**, Киргизы между Россией и Йеттишаром. 60-70-е гг. XIX в. (Rusya ve Yedişehir Arasında Kırgızlar. XIX. yy. 60-70. yılları), Барнаул 2003, ss. 91- 99.
- Молла Абд ал-Алим,** Ислам наме//Асрлар Садаси (Стихи уйгурских поэтов XV-XIX вв.) (İslam Name, “Asırlar Yankısı” (Uygur Şairleri Şiirleri XV-XIX. yy.)), Алма-Ата 1963.
- Молла Ашур Халифе,** Жами ат Теварих (Tarihlerin Toplamı), Moskova İlimler Akademisi El Yazmalar Fonu, Nom. D 124, 1907.
- Молла Нияз Мухаммед Коканди,** Тарихи Шахрухи (Şahruh Tarihi), Yay. Haz. N. N. Pantusov, Казань 1885.
- Моллаудов, С.**, XVIII эсир уйгур поэзияси (XVIII. Asır Uygur Şiirleri), Алма-Ата 1990.
- Мугинов, М. А.**, Описание уйгурских рукописей института народов Азии (Asya Halkları Enstitüsünde Olan Uygur El Yazmalarının Tasviri), Москва 1962.
- Мулла Муса бен Мулла Айса Сайрами,** Таарих-эмине. История владетелей Кашгарии. (Kaşgar İdarecilerinin Tarihi), Yay. Haz. N. N. Pantusov, Казань 1905.
- Мухаммед Садык Кашгари,** Тезкире-и Азизан (Tezkire-i Azizan), Rusya İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü (D 191), 1768/69.
- Наливкин, В.**, Краткая история Кокандского ханства (Hokand Hanlığı'nın Kısa Tarihi), Казань 1889.
- Нарынбаев, И.**, Реакционная рол суфизма в Восточном Туркестане//Коомдук илимдер журналы (Sufizm'in Doğu Türkistan'daki Gerici Rolü//Sosyal Bilimler Dergisi), Sayı: VII, КТМУ Yayınları, Бишкек 2003, ss. 199- 210.
- Номинханов, С. Д.**, Происхождение слова «Калмык» (“Kalmuk” Kelimesinin Kökeni), Вестник АН. Каз. ССР, (164), Алма-Ата 1958, ss. 99- 103.
- Номинханов, С. Д.**, Термины родства в тюрко-монгольских языках (Türk-Moğol Dillerinde Benzeri Terimler), Алма-Ата 1958.

- Осмонов, Өскөн**, Кыргызстан тарыхы. Маалыматнаама (Kırgız Tarihi, Kılavuz), Biyiktik Yayınları, Бишкек 2003.
- Папуев, В. Б.**, Ойрат-Калмыкские имена (Oyrat-Kalmuk Adları), Элиста 1997.
- Петров, К. И.**, К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношения ойратами (Kırgızların Tanrı Dağları'na Göçleri Tarihi Üzerine ve Onların Oyratlar ile İlişkileri), Фрунзе 1961.
- Петров, К. И.**, Очерк происхождения киргизского народа (Kırgız Halkının Kökeni), Фрунзе 1963.
- Плоских В. М.**, Киргизы Во Внешней Политике Коканда. (Первая половина XIX в.)//Известия АН. Республики Кыргызстан (Hokand Hanlığı'nın Dış İşleri Siyasetinde Kırgızlar (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)//Kırgız Cumhuriyeti İlimler Akademisi Mecmuası), № 1, Бишкек 1991, ss. 41- 48.
- Плоских В. М.**, Киргизы и Кокандское ханство (Kırgızlar ve Hokand Hanlığı), Фрунзе 1977.
- Позднеев, А.**, Калмыки//Энциклопедический словарь Брокгауза Эфрона (Kalmuklar//Brockhaus ve Efron Ansiklopedik Sözlüğü), с. XIV, СПб. 1895.
- Потанин, Г. Н.**, О караванной торговле с Жунгарской Бухарией в XVIII столетии (Cungar Buhara'sı (Doğu Türkistan) İle XVIII. Yüzyılda Yapılan Kervan Ticaretleri Üzerine), Москва 1968.
- Потапов, Л. П.**, Очерки по истории алтайцев (Altaylıların Tarihi Hakkında), SSCB İlimler Akademisi Yayınları, Москва-Ленинград 1953.
- Роберт, Ша**, Очерки верхней Татарии, Ярканда и Кашгара (Yukarı Tatariya (Türkistan), Yarkent ve Kaşgar Hakkında Yazılar), СПб. 1872.
- Ромодин, В. А. и Кондратьев А. А.**, Опыт сопоставления сведений из китайских, кокандских и русских источников по истории киргизов//Советское востоковедение (Kırgız Tarihi Hakkında Çin, Hokand ve Rus Kaynaklarındaki Bilgilerin Kıyaslanması//Sovyet Oryantalizmi), № 4., Москва-Ленинград 1958, ss. 130- 134.
- Салахатдинова, М. А.**, Сообщения о киргизах в «Хидаят наме» Мир-Хал Аддина//Изв. АН. Кирг ССР. (Mir-Hal Addin'in "Hidayet Name" Eserinde Kırgızlar Hakkında Bilgiler//Kırgız SSC. İlimler Akademisi Mecmuası), с. III., Фрунзе 1961, ss. 133- 139.
- Салахатдинова, М. А.**, Сочинение Мухаммада Садыка Кашгари «Тазкираи Ходжаган» - как источник по истории киргизов//Изв. АН. Кирг ССР. Серия обществ. наук (Muhammed Sadık Kaşgari'nin "Tazkira-i Hodjagan" Eseri- Kırgız Tarihi Hakkında Kaynak Olarak//Kırgız SSC. İlimler Akademisi Mecmuası, Sosyal Bilimler Serisi), Фрунзе 1959, ss. 93- 124.
- Сапаралиев, Д. Б.**, Взаимоотношения киргизского народа с русским и соседними народами в XVIII в. (Kırgız Halkının Ruslar ve Komşu Halklar İle XVIII. Yüzyıldaki İlişkileri), Бишкек 1995.
- Сапаралиев, Д. Б.**, К вопросу о позиции киргизов в освободительной борьбе народов восточного Туркестана в середине XVIII в.//Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин коомдук илимдер журналы (XVIII. Yüzyılın Ortalarında Doğu Türkistan Halklarının Bağımsızlık Mücadelelerinde Kırgızların Konumu Meselesi Hakkında//КТМÜ Sosyal Bilimler Dergisi), № 7. Бишкек 2003. с. 27- 38.
- Сапаралиев, Д. Б.**, Кыргызы в антицинской борьбе народов Кашгарии 1758-1759 гг.//Диалог цивилизаций: Развитие государственности в условиях взаимодействия кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне Великого шелкового пути (Kaşgariya Halkının 1758-1759 Yıllarında Ch'ing'e Karşı Mücadelelerinde Kırgızlar//Uygarlık Diyalog'u: İpek Yolu Güzergahında Konar-Göçer Kabileler ve Yerleşik Vahaların Etkileşim Şartlarında Devlet Sisteminin Gelişmesi), Sayı: 2, Бишкек 2003, ss. 55- 60.
- Сапаралиев, Д. Б.**, Отношение киргизов к политическим событиям в Вост. Туркестане в сер. XVIII в.//Материалы VII межреспубликанской конференции молодых ученых, посвященной 60-летию образования Кыргызской ССР и Компартии Киргизии (Doğu Türkistan'da XVIII. Yüzyılın Ortalarında Gerçekleşen Siyasi Olaylara Kırgızların Katılmaları//Kırgız SSC. ve Kırgızistan Komünistler Partisi'nin 60. Yıl Dönümü Münasebeti İle Organize Edilen Genç Bilim Adamlarının Devletler Arası VII. Konferansı Belgeleri), İlim Yayınları, Фрунзе 1985, ss. 340- 342.
- Сапаралиев, Д. Б.**, Этнополитическая история Оша и эго окрестностей с XVIII до XIX вв. (Oş ve Çevresinin XVIII-XIX. Yüzyıllardaki Etnopolitik Tarihi), Бишкек 1999.
- Солтоноев, Б.**, Кызыл Кыргыз Тарыхы I ((Kızıl) Kırgız Tarihi I), Бишкек 1993.
- Супрененко, Г. П.**, Китайские источники о киргизах в XVIII-XIX вв. (Çin Kaynakları XVIII-XIX. Yüzyıl Kırgızları Hakkında), Фрунзе 1979.
- Супрененко, Г. П.**, Материалы по истории киргизов из китайских источников XVIII-нач. XIX вв. (Çin Kaynaklarında Kırgızların XVIII-XIX. Yüzyılın Başlarındaki Tarihi İle İlgili Belgeler), Фрунзе 1976.
- Супрененко, Г. П.**, Некоторые источники по древней истории киргизов//История и культура Китая (Kırgızların Köhne Tarihi İle İlgili Bazı Kaynaklar//Çin'in Tarihi ve Kültürü), Москва 1974.
- Сушанло, М. Я., Гуревич Б. П., Плоских В. М., Супруненко Г. П.**, Против маоистских фальсификаций истории Киргизии (Kırgızistan Tarihindeki Mao Tahrifatına Karşı), Фрунзе 1981.
- Таскин, В. С.**, Материалы по истории сюнну (Hun Tarihi Belgeleri), İkinci Baskı, Москва 1973.
- Тихонов, Д. И.**, Восстание 1864 года в Восточном Туркестане//Советское востоковедение (Doğu Türkistan'da 1864 Yılındaki Ayaklanma//Sovyet Oryantalizmi), Москва-Ленинград 1948, ss. 155- 171.

- Тихонов, Д. И.**, Некоторые вопросы внутренней политики Якуб Бека//Материалы по истории и культуре уйгурского народа (Yakup Bey'in Bazı İç Politika Meseleleri//Uygur Halkının Tarihi ve Kültürü ile İlgili Belgeler), Изв. Наука Каз. ССР., Алма-Ата 1978, ss. 109- 137.
- Төрөкан уулу, Э.**, Кыргыздын кыскача санжырасы (Kırgızların Kısa Şeceresi), с. I, Uçkun Yayınları, Бишкек 1995.
- Убушаев, В. Б.**, Калмыки. Выселение и возвращение (Kalmuklar. Yayılmaları ve (Ata Yurtlarına)Dönmeleri), Sanan Yayınları, Элиста 1991.
- Урстанбеков, Б. У., Т. К. Чороев**, Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк (Kırgız Tarihi. Kıısaca Ansiklopedik Sözlük), Kırgızpoligraf Yayınları, Фрунзе 1990.
- Усенбаев, К.**, Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского Ханства (XIX век-до присоединения Киргизии к России) (Hokand Hanlığı İdaresi Döneminde Kırgızların Sosyo-Ekonomik İlişkileri (XIX. Yüzyıldan Kırgızistan'ın Rusya'ya Katılmasına Kadar), Фрунзе 1961.
- Федоров, Д.**, Опыт военно-статистического описания Илийского Края (İli Eyaleti'nin Askeri-İstatistiksel Tasviri), с. I, Ташкент 1903.
- Хасанов, А. Х.**, Экономические и политические связи Киргизии с Россией (Kırgızistan'ın Rusya ile Olan İktisadi ve Siyasi İlişkileri), Фрунзе 1960.
- Ходжаев, Аблат**, О гибели последнего правителя Яркендского Канства Бурхан ад-Дин ходжи и ходжи Жахана/Маловские чтения. Материалы конференции (Yarkent Hanlığı'nın Son Yöneticisi Burhanaddin Hoca ve Sahan Hoca'nın Ölümü Hakkında//Malov Dersleri. Konferans Belgeleri), Алма-Ата 1990, ss. 136-146.
- Ходжаев, Аблат**, Цинская империя, Жунгария и Восточный Туркестан (Колониальная политика Цинского Китая во второй половине XIX в.) (Ch'ing İmparatorluğu, Cungariya ve Doğu Türkistan (Ch'ing'in XIX. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Sömürgeci Siyaseti)), Nauka Yayınları, Москва 1979.
- Худяков Ю. С.**, Кыргызы в Восточном Туркестане//Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. Тезисы докладов и сообщений междуреспубликанской научной конференции, посвященной памяти В. А. Рамодина (Doğu Türkistan'da Kırgızlar//Orta ve Merkezi Asya'nın Sınırdış Bölgeleri ve Kırgızistan'ın Orta Çağlardaki Tarihi ile İlgili Kaynaklar. V. A. Ramodin'e Armağan. Devletler Arası Düzenlenen İlimi Konferans'ın Tez ve Bildirileri), Бишкек 1991, ss. 180- 195.
- Чороев, Т. К.**, Тенир Тоо (Притяньшанье) как регион этногенеза кыргызского народа//Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии (Günümüz Kırgız Halkının Oluştığı Bölge Olarak Tanrı Dağları//Eski ve Orta Çağ Merkezi Asya'sındaki Etnogenetik ve Etno-kültürel Süreçler), Бишкек 1996.
- Эрдниева, У. Э.**, Калмыки. Историко-этнографические очерки (Kalmuklar. Tarihi-Etnografik İncelemeler), Элиста 1985.
- Юнусалиев, Б. М.**, К вопросу о формировании общенародного киргизского языка//Труды Института Государственного Языка и Литературы АН Кирг. ССР (Ulusal Kırgız Dilinin Oluşması Meselesi Üzerine//Kırgız SSC. İlimler Akademisi Devlet Dil ve Edebiyat Enstitüsü Eserleri), Фрунзе 1956.

Özgeçmişim

1983 yılında Calalabad'da doğdum. İlk ve orta öğrenimimi Calalabad'da tamamladım. 2005 yılında Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldum.

2005 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitime başladım. 2006 yılında Yrd. Doç. Dr. Sezai SEVİM' in danışmanlığında "Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878)" konulu teze başladım.

Abdrasul İSAKOV